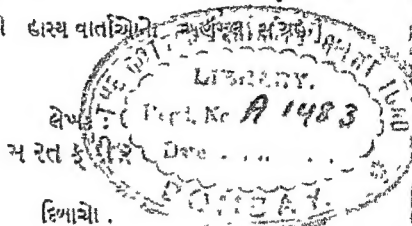

શ્રી. મનોરંજન આલો

પુસ્તક ૧૦ સુ

મસ્તકીરની મહેરીલ

[ઓગણત્રીસ નવી હાસ્ય વાર્તાઓ]

દિવાનો.

શ્રી. ગદી રાજાવાન (તંત્રી : 'બાલેશ્વર' 'ગણપત')

પરિચય.

શ્રી. ગદી રાજાવાન (તંત્રી : 'બાલેશ્વર')

કિંમત

રૂ. ૩-૮-૦

ઓત. ઓત. હકકરની કંપની

સુકસેલસ : પબ્લિશર્સ,

૧૪૦, મિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ, ૨.

પ્રકાશક :

ન દલાલ મો. ઠક્કર,
એન. એમ. ઇક્કરની કું.,
૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨.

34016

૧૯૫૧

34016

મુદ્રક :
કનેયાલાલ પી. શાહ,
ઓરિએન્ટ પ્રિન્ટીંગ હાઉસ,
નવીવાડી, મુંબઈ નં ૨

गोसेवक, साहित्यप्रेमी, विद्वत्संस्कृतिना प्रतिक्रमा संस्कारभूति
शेठ श्री. चिरंजीवाल रामचंद्र लोयलकाने

मानधूर्वक

अर्थलु.

मस्त ईडीर

કોણ જાણે કય ?

મને સમજ નથી પડ્યું કે મારા મિત્ર 'મસ્તકીર'ને એ શું ચૂર થઈ આવી ?

એક દિવસે...હું ઘર છું ચુરવારને દીન હતો એ મારા વડીલ ભાઈ મારી ઓશીસમાં ચાલી આવ્યા અને મારી ટેબલ ઉપર થોડાક જાણેક પાનાઓનો હથેલો મુક્યો.

“આ હથેલો”

“હલો મસ્તકીર, એ શું લઈ આવ્યા આવા?”

“આ મારી નવી ચોપડી ! થોડાક વખતમાં જલાર પડશે...”

“ગુડ ! વેરી ગુડ ! પણ...”

હું “પણ” બોલીને ઝટકી ગયા...એ મારા લેખક મિત્ર શા માટે આ પોતાની નવી ચોપડીના છાપેલા પાનાઓ મારી આગલ લાવ્યા હતા તે મને સમજ નહીં પડ્યું...એઓ ભાઈ મારી શું ચપલ સમજ થયા હશે તે મને જવાબ દીધો...

“અહીં ભાઈ...આ મારી નવી ચોપડીનો દીધાઓ તમારે લખવાનો છે.”

“મારે લખવાનો છે?”

“હા જી”

તમે મારી પાસે આવ તમારી નવી ચોપડીનો દીધાઓ લખાવજો મારો છે?”

“હા જી”

મેં ‘મારું માથું ધવડ્યું’...એક ઉંડો ‘અ’ લીધો...મારો ગરબો ફાટીને પાણુએ મેલ્યો...ને પછી ફરી એક ઉંડો ‘અ’ લીધો.

“જોવતી ખીરાદર” મેં કહ્યું “તમારે તો એ તમારી નવી
પડીતો દીખાવો કાંઈ પ્રખ્યાત મહાન લેખક પાસે લખાવવો જોઈએ...”

હું સમજ્યો કે એઓ લાઈ મને કહેશે કે “તમારા કરતાં વધુ
જાણીતા લેખક કોણ મને મળે?”

કાંઈ ચીઝ નહીં!

મસ્તકદારે તો કંઈ લખતો જ ઉત્તર દીધો.

“અહીં લાઈ...તમે કહો છો તે વાજખી છે...પણ મારે કાંઈ
અજ્ઞાત થા મહાન લેખક પાસે દીખાવો નવી લખાવવો...મારે તો તમારી
પાસે જ લખાવવો છે જ...”

મેં મારો ચશ્મો પાછો ઉઘડીને પહેરી લીધો. મસ્તકદારે આમત
ચલાવ્યું.

“અહીં લાઈ હવે જાણીતા લેખક રહ્યાખી કેટલા? અને તેઓને
જાણ્યા ક્યાં જાઉં?”

“હમ...યેસ...આઈ સી!...” મેં કાંસી કુસીને કહ્યું: “તો પછી
કાંઈ રાજદારી નેતાને કાંઈ નહીં પડ્યું?...દાખલા તરીકે હમણાં જ
આપણા બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદે કેવી સરસ ચુંના જેવી આપણને સિખામણ
આપી કે ચૈરાને માટીડાઓએ થાણુ એકમેક સાથે લગવું નહીં
જોઈએ...હવે કાંઈ એવા જર્જરદસ્ત બેળું ધરાવતા માણસ પાસે...”

મસ્તકદારે પોતાનું ડાકું ધુણાવ્યું.

“ના અહીં લાઈ મારે તો તમારી પાસે જ દીખાવો લખાવવો છે.”

“...નહીં તો કે આપણા બાણુ પુરસોત્તમદાસ...તેનાં હમણાં કેવી
સરસ આપણને સલાહ આપી કે સતતિ નિયમન તદ્દન પસાર
જોઈ છે...એક દેશની વસ્તી ગમે નેટલીખી વધતી હોય તોપી સતતિ નિયમન
નહીં જ જોઈએ...દેશની વસ્તી તો આપોઆપ દુબળા, લાઈ અને કુદરતી
જરૂરોને લીધે કમી થઈ જશે...હવે એવું કાંઈ સાડા સાડા ખોલે એવા
કેડના નેતા પાસે...”

અંસ્તકકીરે પાછું પોતાનું ડોકું ધુણાવવા સાંધ્યું એટલે મેં જોયું કે બાજુ હાથથી જશે એટલે એક વધુ કારોણ મેં કીધી.

“નહી મસ્તકકીર, ભાઈ, જપાવા...તમે મારું બોલેલું પુરું કરવા જેવ...હું એમ કહેવા માગું છું કે તમારી ચોપડીને દીખાવો તો એવા કાંઈ મારુસે લખવો જોઈએ કે જેણે કાંઈ દુનિયાની પ્રગતિમાં પોતાનો હીસ્સો આપ્યો હોય...તો પછી તમારી ચોપડીને બી સારું લાગે...તમને બી સારું લાગે ને...”

પણ મસ્તકકીર મને આગળ બોલવા દે તો કેની! એઓ ભાઈએ તો હું કમા જ મને અલટીમેટમ આપી દીધો.

“અદી ભાઈ એ લાંબી ચોડી છોડી દો...આ દીખાવો તમારે જ લખવો પડશે...તમે દુનિયાની પ્રગતિ કરવામાં તમારો હીસ્સો આપ્યો હોય કે નહીં...તમે મરદ જોરત વચ્ચેના સોશીયલ ઇન્ટરકોરસની સામે હો ત્યાં નહીં, સંતતિ-નિયમમાં માનતા હોવ ત્યાં નહીં...પણ મરજ્યાન-કુટુંબ સાથેના મારો સંબંધ એટલો પુરાણો છે અને લાંબા વખતનો છે કે મારે તો આ દીખાવો તમારી પાસે જ લખાવવો છે!”

પછી બોલવાનું બાકી શું રહ્યું?

તો લ્યો! આ મારો દીખાવો...નહીં પસંદ આવે

નહીં કરતા...વાંક-મસ્તકકીરનો છે!

* * *

મારો દીખાવો.

(સીન-સ્વર્ગ, વખત-કાંઈબી !)

(બોદાયજી આ દુનિયા પેદા કરતાં કરતાં અટકીને પોતાનો અસ્થેક કહાડી કપાલ તુછે છે.)

મોટો કરેસ્તો—ચાકી ગયા ?

ખોદાયજી—હા !

મોટો ફરેસ્તો—તો લેવ...

(એક બાટલી આપે છે)

જરા નીરાનો એક ગોટ પી લેવ, થાક ઉતરી જશે.

(ખોદાયજી પીયે છે અને પછી ચશ્મો પાછો પહેરી લે છે.)

ખોદાયજી—લે ચાલો આલસાઈ કરવામા કંઈ સાર નથી ! હવે એક વખત કામ હાથમા લીધું તે પુરું કરી જ નાખીયે !

(ચોપડીમાથી વાચતા) પહાડોના મથાળા પર બરફ મુકેયું ?

મોટો ફરેસ્તો—(પોતાની ચોપડીમાં પેનસીલનો મારકો કરતો) હા જી !

ખોદાયજી—દરયામાં પાણી ?

મોટો ફરેસ્તો—હા જી ! જાત જાતની મચ્છીઓ પણ મુકી દીધી છે !

ખોદાયજી—અધા દેશ દેશોના બરાબર લાગલાઓ કીધા ?

મોટો ફરેસ્તો—હા જી !

ખોદાયજી—દરેક દેશમાં પુરતી સંખ્યામાં માણસો મુક્યા ?

મોટો ફરેસ્તો—મુક્યાં જી ! ને પાછા એ લોકો તો એકમેકને મદદ કરીને વસ્તીમાં વધતાં જ જશે એટલે કંઈ આપણને શીકર કરવા જેવું નથી...

ખોદાયજી—ઠીક છે તો પછી આગળ ચાલો !...આડ પાનવું શું ?

મોટો ફરેસ્તો—દરેક દેશમાં થોડી થોડી જાતના આડપાન ઉગે એવે બંદોબસ્ત કીધેલો છે.

ખોદાયજી—વારું હવે તમે લોકે અધા જ માણસોને એક સરખા બનાવ્યા છે. તે મને પસંદ નથી...જરા જરા વેરાયટી તો જોઈયે...દરેક દેશમાં જુદી જુદી ભાષાઓ બી. બોલાવી જોઈયે...ને આપણે એ લોકોને તેદન સરખા બનાવશું તો પછી કોઈ દહાડો એ બધા સાથે મળી જશે તો આપણને બી. ભુમ પડાવશે.

મોટો ફરેસ્તો—(નોંધ લેતા) એ તમે લાખ રૂપિયાના બોલ

બોલ્યા...આપણે દરેક માણસોની વચ્ચે થોડો થોડો ફેર રાખશું...

ખોદાયજી—ને ખેરાંઓનાં શરીર નરમ ને પોચાં રાખો ને તેને બહુ
એ લોકોની—જીલ્લીઓ વધારે લાખી કરો.

મોટો ફરેસ્તો—(નોંધી લેતા) બહુ નેક વીચાર છે.

ખોદાયજી—હવે ત્યારે ખીલું શું થાકી રહ્યું...

(એક ખુણામાં જગલો કરીને મુકેલા ડબ્બાઓ ઉપર નજર પડે છે)

એ આય શું?

મોટો ફરેસ્તો—એ બધા જાત જાતના ગુણો ને દુર્ગુણો છે જ.

(એક પછી એક બધા ડબ્બાઓ ઉઘાડીને બતાવે છે) આય ડબ્બામાં
છે અકકલ...હવે એ હું થોડી થોડી દુનિયાના માણસોમા વહેંચી આપશ ને...

ખોદાયજી—સરખે હીસ્સે નહીં! થોડાક માણસોને ખીલકુલ જ ના
આપતા. નહીં તો પછી એ લોકો પોલીટીકલ લીડરઝ નહીં થઈ સકશે.

મોટો ફરેસ્તો—આય ડબ્બામાં ખુબસુરતી છે...

ખોદાયજી—તેથી થોડાંકને જ આપળે...જે લોકોને ખુબસુરતી નહીં
આપો તે લોકોને અદખાઈ આપળે...ને જે લોકોને અકકલ નહીં આપો તે
લોકોને આય નોકિના ડબ્બામાં વાકચાતુરી લલેલી છે તે આપળે.

મોટો ફરેસ્તો—વારંજી...

(નોંધ કરી લે છે એમ વખત વહેતો જાય છે અને ખોદાયજી એક
પછી એક ફરેક ખીજનો-નીકાલ કહાડતા જાય છે. આખરે બધા ડબ્બાઓ
ખુલા થઈ જતાં એઓની નજર એક કાગલમાં બાધેલા પેકેટ ઉપર પડે છે)

ખોદાયજી—એ એ શું?

મોટો ફરેસ્તો—એમાં કંઈ કંઈ નથી જ...

ખોદાયજી—પણ એ છે શું ?

મોટો ફરેસ્તો—કોણ જાણેજી. મને પોતાને બી સમજ નહીં પડતું.
(પિટ્ટ ઉચ્ચકારે ઉપર લખેલું નામ વાંચતાં) કંઈ “સેન્સ ઓફ હ્યુમર”
હાસ્યની વૃત્તિ કરીને લખેલું છે...

ખોદાયજી—(મુઠમાં હસીને) પછી, તે કોઈને વહેંચવા નથી માંગતા ?

મોટો ફરેસ્તો—એ શું કોઈને બી કામ લાગવાનું છે ?

ખોદાયજી—એ મને કામ લાગશે...આય દુનિયા જે મેં પેલા કાઠીજી
તે આગલ ચાલતાં લડીવઢીને અરધી થઈ જશે. તે વખતે જો કંઈ બી ચીજ
દુનિયાને બચાવી સકશે તો તે આય સેન્સ ઓફ હ્યુમર છે...

મોટો ફરેસ્તો—ઓહો, એમ છે ?

ખોદાયજી—હા !

મોટો ફરેસ્તો—તો પછી આપણે એ સેન્સ ઓફ હ્યુમર કોઈને
આપીયે...જે આસામીઓ દેશનેતાઓ થવાના હોય તે-લોકોને આપીયે ?

ખોદાયજી—નહી...તે લોકોને તો તમે મોટા મોટા લાંબણો કરવાની
શક્તિ આપીજી કેની ?

મોટો ફરેસ્તો—હાજી ! ઘણા મોટા જગ્યામાં આપીજી...

ખોદાયજી—બસ તહારે...તમે એ સેન્સ ઓફ હ્યુમર સંભાળી
સંભાળી, માપી માપીને થોડકજી તદ્દન સાધારણ માણસોને આપો...તે
લોકો પોતે હસી સકશે ને બીજાઓને હસાવી સકશે...તે લોકો જ મારી
દુનિયાને લડાઈ પાડેલી અને તારી મારીમાંથી બચાવી સકશે...

મોટો ફરેસ્તો—વારંજી !

ખોદાયજી—કહા છે ? એવા સાધારણ માણસોનું તમે એક છુદ્
લીસ્ટ કીધું છે કે ?

મોટો ફરેસ્તો—આથ રહું. (લીસ્ટ આપે છે)

ખોદાયજી—(લીસ્ટ વાંચી જોતાં) ઠીક છે...અરે આથ શું...ભારત દેશમાં વીસમી સદીમાં જે માણસો જન્મવાના છે તે જોદોમાં સેન્સ એક હયુમરવાલાઓ ધણીજ થોડા છે.

મોટો ફરેસ્તો—જરા એમ છે ખરું...

ખોદાયજી—નહી નહી! હજી બીજે કૃષ્ણી-ઓછી કરીને અંધ વધારો!...સારા હીસાગ પ્રમાણે ભારત દેશમાં ૧૮૪૭ પછી સેન્સ એક હયુમરની ધણી જ જરૂર પડશે...લેવ એ ચાર નામો પકડો જોછો..

મોટો ફરેસ્તો—પણ આટલા બધાં નામોમાંથી કોને આપીએ કે કોને નહી આપીયે...

(ખોદાયજી આંખ બંધ કરીને લીસ્ટની ઉપર પેતનું આંગણ મુકે છે)

ખોદાયજી—લેવ આપો એને થોડી સેન્સ એક હયુમર ..

મોટો ફરેસ્તો—(ખોદાયજીએ ચુટેલું નામ વાચતા) કોઈ મસ્તકદી નામનો માણસ છે...

ખોદાયજી—આપો એને!...(પાછી આંખ બંધ કરીને આંગણ મુકે છે)

મોટો ફરેસ્તો—(નામ વાચતાં) કોઈ જ્યોતીનદ દેવે કરીને છે ..

ખોદાયજી—આપો એને બી!

(અને એમ ખોદાયજી આંગણ મુકતા જાય છે અને સેન્સ એક હયુમર વહેંચી આપતા જાય છે...)

(પરદો ધામેથી પડે છે.)

34016

‘જામે જમશેદ’

ખેડાઈ પીંચર, કાટ, મુંબઈ.

અહી મરજમાન

તા. ૧-૧-૫૧

પરિચય

મારી ઓરીસનું બારણું ઉઘડે છે અને એક અપ-ડુ-ડેટ સુટ કુટર્મા સંગળ થએલો માણસ દાખલ થાય છે, હું તેમને બેસવાનું કહું છું અને એ ગૃહસ્થ બેસ્તાની સાથે જ માથા પરથી હેટ ઉતારે છે, હું એ ગૃહસ્થનું બોહકું માથું બેંધને હસી પડું છું. અને એ ચીંઠાંધને કહે છે કે મીસ્ટર હસો નહિ, સભ્ય બનો ! અને હું ચૂપ રહું છું. વિનયથી પૂછું છું આપનું નામ, અને પ્રશ્ન સામગેતાં જ તે હાથ પગડીને કહે છે મને જોખાવતા નથી ? ધિક્કાર છે તમારા સાહિત્ય શોખ પર, હું મહેતા બેરીસ્ટર ! કાંઈ થાદ આવે છે ? મેં કહ્યું ના, અને તે ગૃહસ્થ ચીંઠાંધને ઉભા થઈ જાય છે અને પુછે છે એક કામ કરશો ? મહેં કહ્યું બોલો ! અને તેણે પૂછ્યું :

‘મસ્તફીરી નામના ગૃહસ્થને ઓગળો છો ?’

‘હા’

‘તો તેમનું સરનામું આપો !’

‘શું કામ છે ?’

‘મારે એનું ખૂન કરવું છે !’

‘શું તમારો ધંધો ખૂન કરવાનો છે ?’

‘હા, બોલો કાંઈ કામ છે ?’

‘તમો ખૂન કરવાનો ચાજ શું કરો છો ?’

‘સાતસો રૂપિયા.’

‘કાંઈ લેલાગુ ડોક્ટર કરતાં પણ વધારે ?’

‘હશે ?’

‘પણ આ મસ્તફીરીનું ખૂન કરવું નો હેતુ શું છે ?’

‘તમો નથી જાણતા એટલે શું કહું.’

‘ખરંતુ આપ બેસો તો ખરા મને બેરા સમજાવ્યું આપો એટલે

સરનામું આપું.’

‘પહેલાં સરવામું આપો !’

‘તેઓ નિર્ધાપારણા રહે છે.’

‘મને એની ખબર છે’

‘તો પછી માફ કરાવ શ માને કુટી રહ્યા છો?’

‘રાતના એ માણસ મને મળેનો નથી !’

‘તો સવારે તપાસ કરો !’

‘ભૂત કોઈ દિવસ સવારે બહાર નથી નીકળતા’

‘તો આપ મેના ગેરિસ્ટરનું ભૂત છો?’

‘હા’

‘પરંતુ ફરીને નારવાથી શું કાવદો? એ મિયારા હમણા જ અંબીર માંદગીમાંથી ઉભા થયા છે છેલ્લે છેલ્લે તો એ ગેસ ઉપર હતા !’

‘મને એ વાતની ખબર છે !’

આવનાર ગૃહસ્થ મને ખૂત કરતા ભૂતોના ઇન્સપેક્ટર જેવા લાગ્યા, એટલે ધીરથી પૂછ્યું ‘તે આપની વાત કંશે તો હું જરૂર તમારા કાર્યમાં સહાય કરીશ’

‘તમે નથી જાણતા મીસ્ટર ૧૯૧૮ માં આ તમારા મસ્તફડીરે મોરું સર્જન કંયું હતું ‘વીસમી સદી’ માસિકમાં “બોહુ” માથું” નામે હાસ્ય વાર્તા લખી હતી, અને એ વાર્તાનું હું મુખ્ય ખાત્ર હતો મારી મળક એ શખસે ખુબ ડિગ્રી હતી. અને પછી આજે ૩૨ વર્ષ થયા એ માણસ મને સદંતર બૂલી ગયો છે, એના નામને બહાર લાવનાર હું મહેતા બેરીસ્ટર. આજે એની દુનિયામાંથી મરી ગયા છું. મને મારી નાખનાર એ મસ્તફડીર જ છે.’

ઉશ્કેરાયલા મહેતા બેરીસ્ટરને હું શાત પાડું છું, અને સમજાવું છું કે મસ્તફડીર તમે કહો છો એવા માણસ નથી, તમારા જેવા અનેક પાત્રોનાં સર્જન એણે કર્યા છે પરંતુ ગુજરાતભરને હસાવવાના પુનિત કાર્યમાં આજે બત્રીસ વર્ષ થયાં એટલા બધા અટવાઈ ગયાં છે કે તમારા જેવા ગૃહસ્થોને એ બૂલી ગયા છે એ માટે તમારે ઉધાર હૃદયે માફ

૨૨૫ નોંધ્યો. મહેતા બેરીસ્ટર મરી વાત સાંભળી ઠંડા જડે છે અને ફરી પાછો હેટ ઉતારે છે અને એમનો સાદ મુડેલો ટકાં જોઈને હું પાછો હસી પડું છું.

‘રહે’ વિનયથી પૂછ્યું ‘કાઈ ઠંડું પીણું લેશે?’

‘હયુકનો ગુલાબ મંગાવ!’

‘રહે’ કહ્યું : ‘મીઠું મહેતા જમાનો બદલાઈ ગયો છે. પારલાવું જુકો કાલા લો.’

‘અને કાલા ગોલા નહિ નોંધ્યો.’

‘પણ એક વખત ચાખી તો જુઓ!’

અને જુકો કાલાના સ્ટેટથી તેઓ ખુશ થયા.

ત્યાં બહાર ઘોંઘાટ મચી ગયો. બહાર નીકળીને જોઈ છું તો એક પંદર વીસ પૈરાંઓની લાંબી કતાર ઉભી છે. આગળ એક કાપડનો પડદો છે એ પડદા પર લખ્યું છે “લાલી સુધારક મંડળ”. ‘રહે’ વિનયથી પૂછ્યું : ‘જેનો આપને શું કાઈ ખાસ કામ છે?’

ટોળામાંથી એક જોઈને આગળ આવીને પુછે છે :

‘મસ્તકડીર અત્યારે ક્યાં મળશે?’

‘રહે’ કહ્યું ‘મુબઈ સમાચારમાં તપાસ કરો.’

‘ત્યાં નથી.’

‘તો બેઘડી મોબાઈ ચિત્રપટમાં જુઓ.’

‘ત્યાં પણ નથી.’

‘ચચીજેટના સ્ટેશન પર જુઓ. અંધી જુની ચોપડી વાળાને ત્યાં જુઓ.’

‘ત્યાં સઘળે જોઈ આવ્યા!’

‘શયદાની ટોપી તપાસી.’

‘એમા પણ નથી!’

‘તો ઉભા રહો!’

‘અમો ઉભા જ છીએ.’

તે બેસા.

બેસવા નથી માગતા.

તો પછી તમેને શું કમ છે

કામે સુનણ્ય થઈ ગયોવા.

બાળિકાઓ એ કામ કરે છે.

આ કામ અમારા મરજી.

મસ્તકદાર કરતાં હું.

તમે સ્ત્રીઓનાં વિરોધ કરો.

એને કદાર.

“કદાર સાહેબે અમારી વાત જાણી હતી. એમને સ્ત્રીઓનાં હક્કો માટે કમ ચલાવવા, એમને રમવા લાગવાઓને દસાવવા, અને એમણે અમારા સ્ત્રીઓને કમ કરાવવા દેવાનો કુચારો હસાવીને જવાનું રાખ્યું છે.”

હું આ સરવસને મસ્તકદારોનું મરજી આપું છું અને સરવસ વિદાય થાય છે. બાંહર આવીને મોકે છે તો મહેન થોરીસ્ટરનું થત પણ કાળે નહીં અને ભૂતની જગ્યાએ લાવના દોકે લાગે મસ્તકદાર નેક છે અને કદી રહ્યા છે કે “મારી પરિચય કેમ પડી આપ નંદલાલભાઈ મારી ઉપર પુસ્તક પ્રગટ કરવાનાં વિચાર થાય છે મારે આદામા છે.”

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ૨૫. રમાણી નિલકંઠ પછી હાસ્ય સાહિત્યને ચિરંજીવ રાખનારા મસ્તકદાર મારી સામે બેસા છે હું એમની નજરમાં બાળક છું, એમની પ્રથમ હાસ્ય વાતો “બોડકુ માથું” જે સમયે પ્રગટ થઈ હતી, તે સમયે હું ત્રણ વર્ષનો હોઈશ.

ગુજરાતી સાહિત્યના આવા સહાન હાસ્ય લેખકનો પરિચય આપવાનું મોટું કાર્ય મારી ઉપર લાદવામાં આવ્યું છે.

મસ્તકદારનો પરિચય આપવો એ વાનજ અને ડાંખી રહી છે. મસ્તકદારનો પરિચય ન હોય. ગુજરાતી ભાષા બોલનારા ગમે તેવી જાતિમાં આપ્યા જાઓ. મસ્તકદારનું નામ ત્યાં અંજણ નહિ હોય.

હાલિદી વોહરાઓની સલા હોય કે ધોડા હાલાઈ મેમલું જમાત હોય. અશના-અશરી યુવાનોની સલા હોય કે આગાખાન સાહેબના ઇસ્માઈલી ખોળ સાધઓના મેળાવડા હોય એ બધી જગ્યાએ મસ્તકકીર ધુમી વળ્યા છે, એમની હાજરી વગરની સલા સાવ શીકી શીકી લાગે. એઓ બોલવા માંડે ત્યારે હાસ્યના કુવારા છૂટે. મસ્તકકીર જેટલા પુરષોમાં પ્રિય છે તેટલા જ સ્ત્રીઓમાં પણ જાણીતા છે.

મારા પત્ર વેણીના ખાસ અકામાં જો એમની એકાદ કૃતિ ન હોય તો વાચકોના ક્યારે કરતા પત્રો આવે. મસ્તકકીર જનતાના લેખક છે. જનતા માટે, ગુજરાતી ભાષા બોલનારી અને વાંચનારી જનતા માટે એમણે પોતાની જવાની વેડફી નાખી છે. અને આજે વૃદ્ધ થવા આવ્યા છતાં હાસ્ય સાહિત્યની વાત આવે ત્યારે એવા જ જવાન બની જાય છે.

છેલ્લા બત્રીસ વર્ષ થયા તેઓ ગુજરાતી હાસ્ય સાહિત્યની સેવા કરી રહ્યા છે, અને સેવા પણ કેવી? એકધારી અને અતૂટ. અને એકલા હાસ્ય સાહિત્યની પણ નહિ 'મુખ્ય સમાચાર' જેવા ધરખંડ પેપરના તંત્રી વિભાગમાં વર્ષો સુધી તેઓ પોતાની કલમ લખીને પત્રકારિત્વ અને હાસ્ય સાહિત્યની સાથે સેવા કરી રહ્યા છે.

મસ્તકકીર આજના નેહરુ યુગના માનવી છે, કામ કામ કે સાહિત્યમાં જે વાગ છે તેને તેઓ માનતા નથી. ત્રહી તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક જમાનામાં નાગરોત્તુ વચસ્વ હતું અને આજે પણ છે. મસ્તકકીર જાતીએ નાગર છે અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ પુસ્તક દ્વારા મસ્તકકીર નવો ચીલો ચીંધી રહ્યા છે. તેમના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના મારા મિત્ર અને 'જમે જમશેદ'ના અધીપતી અદી મઝબાને લખી છે. અને તેમનો પરિચય હું અહિં આપું છું. આ વાત જેટલી તવી તેટલી જ મહત્ત્વ છે, એ મસ્તકકીરના વિશાળ હૃદયની પ્રતિતિ કરાવે છે.

આવા મસ્તકકીરની પીછાણ કરાવતાં અને આનંદ થાય છે.

વેણી કાર્યાલય,
૧૨ મી. ખેતવાડી,
મુખ્ય ૪.

બદરી કાર્યાલય.

મહારી ઉદ્ધતી શાંતીથી ત્યારે જ્યારે મહારાજાનાં શબ્દોની આસપાસ

છોડી દીધી હતી ત્યારે વખતનાર કાચ બગે ને મરે પત્તનાં વિચારો મહારી (સ્વર્ગસ્થ મસ્તકીરની) કારકિર્દીનાં મેલ વળી તેવાં ગર્જાં હતી. તે દરમિયાન મહારા પ્રકાશક મિત્ર ભાઈ નંદલાલ કદરે મને કહેવા કે 'તમારે જીવવું જ પડશે અને 'હું છું'ની જગ્યા છું એવી માનવન સાથે તમારું પુસ્તક મહારે હજી પ્રગટ કર્યું છે.'

મહારી સારવાર કરનાર ડોક્ટર મિત્રોની મહેનત, પ્રકાશકની શુભ લાગણી, 'સુગર્ભ સમાચાર'ના માહીકા, રેમજી નેના તંત્રી અને મહારા મુરબ્બી શ્રી. સોરાબજી કાપડીયા અને અનેક તંત્રી સંબંધીઓની શુભ લાગણી દ્વારા પરવરદીઆર-પરનાત્માની કૃપા થકી મહારી જીવનદોળી તૂટતી તૂટતી રહી ગઈ. અને આ માફ પુસ્તક "મસ્તકીરની મહેબીબ" ત્રાયકોના કરકમલમા રજુ થઈ રહ્યું એમટે વાચકોએ મારા પ્રકાશક અને મિત્ર એન. એમ. કકરની કંપનીવાળા ભાઈ નંદલાલ મોહનલાલ કકરનો અહેસાન માનવો રહ્યો.

મારાં આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના મેં 'જામે જમશેદ'ના અને 'ગપસપ'ના તંત્રી જાણીતા પત્રકાર અને હાસ્ય લેખક શ્રી. અદી મર્ઝ્યાન પાસે લખાવી છે, અને પુસ્તકમાં મારા પરિચય 'વેણી'ના તંત્રી મારા જુના મિત્ર શ્રી. બંદરી-કાચવાળાએ લખ્યો છે. તહેરના હિંદમાં રાજકારણમાથી આપણે કામવાદને દેશવટો દીધો છે. તે સાહિત્યમા હિંદુ સાહિત્ય, પારસી સાહિત્ય, અને મુસ્લિમ સાહિત્યના અલગ અલગ વાગ્યો ન જોઈએ એમ હું માનું છું. તેથી સાહિત્ય ક્ષેત્રના એ વાહા જુ'સી નાખવા મેં આ પુસ્તકમાં નવો ચીલો પાડ્યો છે.

પુસ્તક ભાઈ નંદલાલે, અતિ ઝડપથી તૈયાર થયું છે. તેમાં ખૂબી આવી હોય તો, તેમાં જ્યાં તેમને છે. કારણકે લેખિકાની પસંદગી અને ગોઠવણી એમની છે. અને બાલવિત્રોદ્ધાર કાર્યાલયવાળા શ્રી. નાગરસ પટેલ જેઓ દ્વારા દરેક પુસ્તક પ્રકાશનમાં પ્રથમથી જ રસ લે છે, તેમનો આભારી છું. બાકી પુસ્તક કેવું લખાયું છે અને તૈયાર થયું છે, તેના સાચા પરીક્ષક તો ગુજરાતી વાચક આલમ જ છે.

વીલેપાર્લા, બાર અંગલા,
તા. ૨૬-૧-૫૧.
આજાદ દિન:

મરત કુર્મર.

રેલ્વે — વીમાન — સ્ટીમરની ટીકીટો
અમારે ત્યાં છુક કરાવો.

તુલસીદાસ ખીમજી

(પંચવરસની જુની સ્થપાએલ)

એજન્ટસ :

એટલાસ એસ્યોસિયેશન્સ લી. લી.

(ઈન્ડિયામાં સ્થપાએલ)

કલ્પીઅરીંગ, ફારવહીંગ, શીપીંગ, ફેબ્રિકેશન્સ, ઇન્સ્યુરન્સ, દ્રાવેલ, અને ટુરીસ્ટ એજન્ટસ.

૪૬, ચંચંગેટ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ

ફોન : ૩૨૦૮૪-૫-૬

ગ્રામ : Nachiketa

તમે કોઈ વાત છુપાવી રહો પાર?

૧૮૯૫ ની સાલમાં મુંબઈ શહેરના માત્ર દોઝાક જ નાગરીકોને જણાયું કે કાનપુર મીલ્સ ડેપો એ—નામથી જાણીતા સ્ટોરમાંથી ખરીદતાં તેઓને ઉત્તમ પ્રકારની સેવા મળી શકતી હતી. આવા પ્રકારની સેવા માટે તેમને કર્મું પણ વધારે આપવું પડતું ન હતું તેઓ સ્વાભાવિક રીતે આ વાત છુપાવી શક્યા નહિ, જેથી કરીને આજે ડેપોને, હુમારો સદ્ગત યાદકો છે, જેમણે કાપડ—સ્વેટર, ચોળાં, ગંજી, પગરખાં, સુસાફરીનો સામાન, છાવણી માટેનો સરંજામ, ઉત્તમ કપડાં વિગેરેનું ખરીદ કેન્દ્ર બનાવ્યું છે. તેઓ ગાંધી ઉમદા ચીજો બ્યાજખી ભાવમાં મેળવે છે. અને અમારી ઉત્તમ સેવાનો લાભ ઉઠાવે છે. તો તમે પણ શા માટે લાભ નહિ ઉઠાવો?

કાનપુર મીલ્સ ડેપો

(હિન્દનો આગેવાન ડીપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર)

સરકારી અને રેલવેના કોન્ટ્રેક્ટરો.

અયર્ગેટ સ્ટ્રીટ,
મુંબઈ, ૧.

સ્થાપના: ૧૮૯૪
શાખાઓ નથી.

દેવકરણ નાનજ એંકીંગ
કંપની., લીમીટેડ.

પત્ર શાખાઓ

ટેલીગ્રામ્સ: 'દેનાએક'

મેનેજંગ ડીરેક્ટર:
પ્રવિણચંદ્ર વ. ગાંધી.

દેવકરણ નાનજ ઈન્સ્યુરન્સ
કંપની., લીમીટેડ.

જી હ ગી # આ ગ # મોટર

ટેલીગ્રામ્સ: 'દેવઈન્સ્યોર'

મેનેજંગ ડીરેક્ટર:
હિમતલાલ વ. ગાંધી.

દેવકરણ નાનજ ઈન્વેસ્ટમેન્ટ
કંપની., લીમીટેડ.

ટેલીગ્રામ્સ: 'દેનાટ્રસ્ટ'

મેનેજંગ એજન્ટ્સ:
દેના સન્સ લીમીટેડ.

દેવકરણ નાનજ પ્રીન્ટીંગ
એન્ડ પબ્લીશીંગ હાઉસ., લી.

ટેલીગ્રામ્સ: 'દેનાપ્રિન્ટ'

મેનેજંગ ડીરેક્ટર:
લક્ષ્મીકાન્ત શા. દાસાબાઈ.

દેના સન્સ લીમીટેડ

ટેલીગ્રામ્સ: 'સીવરધી'

મેનેજંગ ડીરેક્ટર:
લલિતચંદ્ર સી. ડી. નાનજ.

હેડ ઓફીસ:

દેવકરણ નાનજ બીલ્ડીંગ, એલ્ફીસ્ટન સર્કલ, કોટ, પુનઘડી.

૧. સ્ટેડીઅમમાં ફર્યાદ

“મોડા” જડાવ ફર્યાદ બોલ્યાં. “આ બધા તાળાઓ વગર છે તો હવે ભવૈયાનો વેશ કયારે આવશે?”

“ફર્યાદ, આ તો રમનારા બહાર પડ્યા તેની તાળાઓ પડી છે.”

હકીકત એમ હતી કે દેશમાંથી તાબાજ આવેલા સાઠ વર્ષના મારા ફર્યાદને બ્રેમોર્ન સ્ટેડીઅમમાં ફીફ્ટ મેચ જોવા લઈ ગયો હતો. હિંદુ ભૂમખાનાના સ્ટોલની બે ટીકીટો મેં એક મારા માટે અને એક ફર્યાદ માટે ખરીદી હતી. ફર્યાદએ આખી જીંદગી કાઠીયાવાડમાં આવેલા એક મધ્ય પ્રદેશમાં જ કાઢી હતી. એમના અને મારા સહભાગ્યે મારા પુત્રા હજી પંચોતેર વર્ષની ઉંમરે પણ બેઠા હતા. એટલે વર્ષ સાંપડી ભસ્તીમાં આવ્યાં છતાં મારા જડાવ ફર્યાદ કપાળે મોટો લાલ કંકુનો ચાંદલો ફરતા અને ધરડે ધડપણે પણ સૌભાગ્યવતીના વસ્ત્રો પહેરતાં. જુવાનીના સમયની એમની સોનાની બંગડીઓ અને પગમાં ચાંદીના ફલ્કાં હજી ચાલુ જ હતાં—જીંદગીમાં પોતાના ગામડામાંથી બહાર ગયાં નહોતાં. મારા પિતાશ્રીને એકના એક બહેન હતા. મારા પિતાશ્રીને બીજા ફર્યાદ લાઈ નહોતા. એટલે કાકા, ફર્યાદ કે જે કહું તે બધામાં જડાવ ફર્યાદ જ હતા, અને તેથી ઘણી વખત મારી બા તો મશ્કરીમાં ફેરેતાં પણ

ખરાં કે “એ ફધને મૂળ હોત તો કાકો ન કહેત.” મારી બાએ એ સખદો ફધ્યાની પ્રસંશા માટે વાપરેલ હતા, કે પોતાની નણંદનો કટાક્ષ કરવા, એ રહસ્ય હું હજી સમજી શક્યો નથી, ફધ્યાને કેં પણ સંતાન નહોતું. એમના પિયરના કુટુંબનો નજીકમાં નજીકનો ભત્રીજો હું જ હતો એટલે તે મારા ઉપર દિકરા જેટલું જ વહાલ રાખતાં. પુછ પુછા પાસે થોડી પુશ્ત હતી. આમમાં ખેતરો, દુકાન અને બીજી મીઠકત હતી. એટલે મને ફધ અને પુછા વધારે ગમતા. હાઈસ્કુલમાં અભ્યાસ કરતાં; રજાઓ પડે ત્યારે અને કોલેજના અભ્યાસ દરમ્યાન રજાઓ પડે ત્યારે હું એમને ગામ રજાઓ ગાળવા જતો. આ વખતે નાશીકની જાત્રા કરી પાછા ફરતાં ફધ્યા મારે ત્યાં ઉતર્યા હતા અને તે વખતે મેંય શરૂ થવાની હોવાથી હું ફધ્યાને મેંય જોવા લઈ આવ્યો હતો.

*

*

જે ડોશીએ ગામગામ ભવૈયા કે રામલીલા કે સ્ત્રીઓના ગરબા અને રુકોના ઢાંડીઆ રાસ સિવાય બીજું કંઈ પણ જોયું ન હોય તેના પર મુખ્યધની ક્રિકેટ મેંય જોવાથી કેવા પ્રત્યાધાતો થાય છે એ જોવા મારી ટીબળી સ્તિ ઉશ્કેરાવાથી હું ફધ્યાને મેંયમા ઘસડી લાવ્યો હતો. મેંય શું? ક્રિકેટ શું? એની કશી ગતાગમ ફધ્યાને નહોતી એટલે જ મેંયની રમત જોઈ, એ ચાલુ તુકતેથીની ક્યાં કરતાં તેથી એ જીમખાનાનાં શ્ટોલમાં ઘણા લોકોને બંદુ જ મજા પડતી અને ફધ્યા આવ્યા ત્યારથી અમારા વિભાગમાં હારચલું આણું વાતાવરણ જામી ગયું હતું.

*

*

ફધ્યાએ ભવાઈ ક્યારે આવશે એ ટીકા ક્યાં પછી બીજું કંઈક બોલવા જતાં હતાં એ પહેલાં જ મેં કહ્યું કે “ફધ્યા, તમારાં ચશ્મા હું લાવ્યો છું.”

“ચશ્માને શું કરવાં છે? મને નરી આંખે રૂડું દેખાય છે, એ ચશ્માનો લોગવત વાંચવાનાં છે.”

ફેટેડીઅમો જવાબ સાંભળી હું જરા બોઠો તો પડી ગયો. પણ પછી મને યાદ આવ્યું કે ધરમા ચશ્માના ડાબલા આંખે ચડવી ફેટેડીઅમો ફરતાં હતા તે તો માત્ર ભાગવત અને ગીતા વાંચવા માટે અથવા મારી સ્ત્રી રસીલાને ચોખ્ખા વીણી આપવા માટે એમના એ ચશ્મા ખેંચતા હતાં.

બીજી વાત મને યાદ આવતાં મેં હોશથી કહ્યું કે “જડાવ ફેટેડીઅમો, હું તમારી તપકીરની દાખડી પણ લાવ્યો છું.”

“કેવો ડાહ્યો દીકરો !” જડાવ ફેટેડીઅમો બોલ્યા અને મેં આપેલી દાખડી તરત ઉઘાડી તેમાંથી તપકીરની મોટી એવી ચપટી નસકોરામાં ભરાવી. આખું મેઘાન સાંભળે તેમ ફેટેડીઅમો બે ત્રણ મોટી છીંકા ખાધી, અને આખા વિભાગમાં તપકીર વેરી દીધી અને ફેટેડીઅમની સાથે બીજી વ્યક્તિઓ પણ છીંકાછીંકા કરવા લાગી.

રમનારાઓ તરફ જોઈ ફેટેડીઅમો બોલ્યા “મોટા, પેત્રા બે જણા હડીયાપટ્ટી શું કર્યા કરે છે?”

“ફેટેડીઅમો એ તો ‘રન’ લે છે”

“તે સીધે સીધા ઉભા રહીને રમતા હોય તો શું ખોટું !”

“ફેટેડીઅમો પેલો જે દોડા આવે છે અને પેત્રા લાડના ધડકાવતી ફટકો મારી એ દોડે છે અને બીજાઓ દડા પકડવા દોડાદોડી કરે છે.”

“એ લાડકાનાં પાટીઆનું નામ શું ? તારો બે બે સવારેજ રમતો હતો અને તેનો દોડા તો સફેદ હતો.”

“ફેટેડીઅમો, એને ખેટ કહે છે. એ ખેટથી દડાને મારવામાં આવે અને અહીંયા જે રમવામાં આવે તે તો ચામડનો હેય અને બાબાને વાગે નહિ તેથી તેને મેં રખરનો દોડા અપાવ્યો છે”

એટલામાં એક રમનારાઓ એવર આઉડરી મારતાં મેનનાં સંજોગોનો જખરો ખળભળાટ થયો એટલે ફેટેડીઅમો જરા ચીજાંબને બોલ્યા કે

“એટલું બધું તે શું થયું? ઓલા લાંબા રમનારે એવો તે ક્યો જન્મ એલ્યો કે બધાં આટલા ખુશ થઈ ગયા?”

“ફકીરો એણે ઓવર બાઉન્ડરી મારી.”

“મોટા, ઓવર બાઉન્ડ એટલે શું?”

“જુઓને ફકીરો, પેલા એટ વતી દહાને ફટકાવે અને દહો મેદાનની કાગળી પેલી બાબુ પહોચી બપ જુઓને પેલા વાવટાઓ ઓડ્યા છે ત્યાં એ ‘બાઉન્ડરી’ કહેવાય અને લુગડાના પડાઓ ઉભા કર્યા છે તેની ઉપર થઈને દહો ઉડે તેને ‘ઓવર બાઉન્ડરી’ કહેવાય.”

બાઉન્ડરી અને ઓવર બાઉન્ડરીની વ્યાખ્યા ફકીરો સમજ્યા હશે કે કેમ એ વિષે તો હું વિમાસણમાં પડી ગયો હતો. પણ ફકીરો માથું હલાવ્યાં કરતાં હતાં અને થોડા વખતે આંખો મીચી બોલ્યાં કે, “લાકડાના થોડાથી મારે તેમાં શું? દહાને આઘો ઠેલે તેમાં શું? લાવ મને એક પાણકા લાવી આપ તો હું ચડિં બેઠી બેઠી ધા કડું અને પેલા પડદાની ઉપર થઈને જાય.”

ફકીરોના છેલ્લા શબ્દોથી મને ખાતરી થઈ કે ફકીરો બાઉન્ડરી અને ઓવર બાઉન્ડરી વચ્ચેનો તફાવત બરાબર સમજ્યા હતા.

થોડીવાર રમનારાઓ તરફ જોઈ, રહી ફકીરોએ ટકાર કરી કે “પેલા દહો ફેંકનારો સાંધો ઉભો ઉભો દહો નાખે તો ન ચાલે?” મારો રાયો નખરાં ફેટલા કરે છે? ટોપસુ જમીન ઉપર નાખી દે છે. પાછે પગે વીસ કદમ જાય છે અને પછી ઠેડો મારીને મોડતો આવે છે અને પછી હાથ આખો ફેરવી દહો ફેંકે છે તેના કંતા તે સાંધો ઉભો ઉભો ફેંકતો હોય તો શું થાય?”

“ફકીરો, દહાને જો અને વેગ આપવા માટે આ બધું કરવું પડે આ દહો તો બહુ ઝાપ્યા નાંખવો પડે.”

“પેલી ઓલા ફકીરો શું કરવા બેઠી છે?” ફકીરોએ પ્રિંકટો તરફ જોઈ પૂછ્યું.

“ફરમા એનું નામ વીકેટ કહેવાય અને દો નાખનારો એકાદી આકરીને દહાથી ઉઠાડી નાખે તો તેની આગળ ઉભો રહી રમનારો હાર્યો કહેવાય.”

“તે સોગદાગાઈની માફક દહાવાળો એ ત્રણ ઢાંડીઓ પાસે દોડી જઈ પોતાના હાથથી વીખી નાખે તો શું પાવે?”

“ફરમા આ રમતમાં એમ ન ચાલે—આવતો દોડ નાખવો જોઈએ અને પેલા લાકડાના ઘોડાવાળાને ફેકો મારવાની તક આપવી જોઈએ અને બધું નિયમ અને ધારાધોરણ પ્રમાણે ચાલે.”

“બધા તારા ધરાધોરણ અને તો આ બધું હોડારાની રમત જેવું લાગે છે. તું કરીકેટ-કરીકેટ કહેતો હતો અને ‘ઉ વખાણ કરતો હતો પણ અહીં તો બધી હડીઆપટ્ટી-ટોદાળા અને તોમડા ફેડવાનીજ વાતો છે. કંઈ ગરબા જરબા હોય તો દીક. આ કરતા તો હું દેવદર્શને ગઈ હોત તો સારું હતું.’”

ફરમાની વાતો સાંભળી અમારા વિલાગમાં વારંવાર હાસ્યના મોજાં ઉભરાતાં હતાં. ફરમાની નજર અમારા વિલાગમાં પેલી લાઇન ઉપર જોખ હેરવાળી એક યુવતી ઉપર પડી અને તેની તરફ થોડો વખત દીકી રહી ફરમા આખો વિલાગ સાંભળે તેવી રીતે બોલ્યા કે “મોટા, પેલો છોકરો જોરીનો વેશ પહેરી કેમ આવ્યો હશે?”

ફરમાનો આ ધ્રુવકા સાંભળી હું ચમકી તો ગયો અને એમને ઠંડા ખાડવા મેં ધીમેથી કહ્યું કે “જડાવ ફર, એ છોકરો નથી ખામડી છે.”

“રાંડે ચોટલો શું કામ કપાવી નાખ્યો છે?”

આ શબ્દો પેલી જોખ હેરવાળીને કાને પડ્યા તથી તે ચીડાઈ પોતાની જગ્યા આગળ ઉભી થઈ ગઈ, ફરમા તરફ તિરસ્કારથી જોયું. અને એમનો જુનવાણી દેખાવ જોઈ એ ફેશનેબલ બાઈનો ગુસ્સો જરા ઓગળી ગયો અને તે મારા તરફ જોઈ બોલી કે “મીસ્ટર આ માણને અહીં શા માટે ઉપાડી

લાવ્યા? મંદિરમાં મૂકી આવવાં હતાં ને કે ત્યાં ખેડાં ખેડાં સાળા ફેરવત. આવાં ઘરડાં ગમાર આવી જગ્યાએ ન શોભે.”

આ મેણું સાંભળી જડાવ ફધનો જુરસો ઉઠી આબો. ગામડામાં જીવન ગાળેલું હોવાથી એ રાતીરાયણ જેવાં હતાં. એ તો ઉભા થઈ ઘાંટા પાડી બોલવા મંડ્યાં કે “વાલા મુઠની, ન ભાઈની, ગમાર તારી મા અંતે તારો બાપ—જલે ધણીએ ચોટલા કપાવે છે. અંતે વળી ઘડી ચાય છે? એક તો માઈકાંગલી છે—મારા હાથની એક પડશે તો વાકી થઈ જશે.”

આ વખતે વિલાગના ખીજ સળંગનોએ ઉભા થઈ ફધાને ઠંઠા પાડ્યા.

રમતમાં રસ ન પડવાથી ફધાએ ખીજ એક એ પ્રશ્નો કર્યા. એ બોલ્યાં કે “મોટા, આપણે રટેશન આગળથી આવતો હતા ત્યારે પેલા ઉંચા થાંભલા ઉપર પેલા કોક પારસીને શું કરવા ઉભો રાખ્યો હતો?”

“ફધા, એ તો સર દિનશાહ વાચાનું પુતળું હતું.”

“પણ કોઈ અડે નહિ એટલે ઉંચે કેમ રાખ્યો હતો? અંતે તે કાળો કાળો કેમ હતો?”

“ફધા, એ તો કાંસાનું પુતળું હતું એટલે કાળું જ હોય?”

“મોટા, મેદાનની કાર પર એક આખે ચક્ષમાવાળો અકકડ થઈને ખુરશી ઉપર કાણ બેઠો હતો?”

“ફધા, એ તો આગળનાં અંગ્રેજ-પ્રધાન મી. મોટેચુ હતા.”

“તારા કુઆ જીવાનીમાં મારી જોડે અકકડ ત્યારે ઢાલીઆની કાર પર એમજ અકકડ થઈને કમ્મરે કાણી ટેકવી બેસતા.”

“મારા કુઆ હિંદી પ્રધાનથી ક્યાં ઉતરે તેવા છે?” આ સાંભળી વિલાગમાં ફરી હસાહસ થઈ ગઈ પણ ફધા કે સમજ્યા નહી. હજી ફધાનો વધુ વાર્તાલાપ ચાલત પણ ત્યાં એક રમનારાએ બોલને એવો તો ફટકો

લગાવ્યો કે તે બોલ સીધો અમારા વિલાગમાં ફાળ્યા તરફ આવ્યો. ફાળ્યાએ હિલા થઈ પોતાના રોઠોડી હાથોએ બોલને ઝીલી લઈ પેલી બોબ્ડ હેરવાળાના અરડા ઉપર બેસીથી ફેંક્યો અને કહ્યું કે "લે, રાંડ, લેતી જા!"

પેલી પોતાની છત્રી લઈને ફાળ્યા તરફ ધસી આવી પણ ફાળ્યા સુકીવાળીને સામનો કરવા તૈયારજ હિલાં હતા. આખરે હું અને બીજા બે ત્રણ જણાએ ફાળ્યાને સમજાવીને રેડીઅમની બહાર લઈ ગયા અને આવડીવાળાનું મીઠું જળ પાઈ ટેકસીમા બેસાડી સીધો ઘેર લઈ આવ્યો અને સોગત લીધા કે બહુવાણી માણ્યોને કાઈ પણ ક્રિકેટ મેચ બતાવવી નહિ.

૨. છ ના કા કા ની છત્રી

ધૃણા કીરસામાં રોમાંચક પ્રસંગો ખાસ કલ્પવાની જરૂર નથી. જીવનનાં નિત્ય વ્યવહારમાં આખ ઉખાડી રાખીને ચાલીએ અને નિરહ શક્તિ સતેજ હોય તો જાલે ને પગલે હળવી હવા ઉત્પન્ન કરે એવા પ્રસંગો બેવાં મળે છે. વધુ ખુબીની વાત તો એ છે કે એ પ્રસંગો સાચા હોય છે—જીવનમાં બનેલા હોય છે, અને કાઈ કાઈ ઇખલામાં તો જડ વસ્તુ પણ પોતાનો ધાતહાસ રચી જાય છે.

અમારાં પારતિજ દખલો લ્યો: અમારા ગામનાં છનાભાઈ મેં મહીનો આવ્યો ત્યારે મારવાડમા તેમનાં વતન ગયા, અને બહુનની શરૂઆતમાં મુંબઈ પાછા આવ્યા. ચોમાસું આવી લાગશે એ લયથી મારે પોતાને તે શ. ૧૮૭ ની નવી છત્રી વસાવવી પડી હતી. નવી છત્રી ખરીદવા મેં છનાભાઈને ઘણાં સમજાવ્યા હતા, એ મારા પડોશી હતા પણ મને તે પૈસાની કીંમત નથી એમ કહી એ દેશમાંથી એમની બહુનીજ છત્રી પાછી મુંબઈ લઈ આવ્યાં હતાં.

જનાભાઈની આ છત્રી તેમણે ૧૯૩૩ માં લીધી હતી. ત્રણ ચાર વર્ષ વાપરી હતી ને પછી મારવડમાં એમના ગામ એમના ઘરમાં, પટારામાં એ રાહી આવ્યા હતા. વયમાં કેટલાક વર્ષો સુધી એમને ત્યાં રહેતા બીજા સ્થાનોએ ને માણસોની છત્રી એ વાપરતા. આ વર્ષ એમાંના ઘણાંખરા માણસો વતનમાં જતા રહેવાથી તેમને ૧૧ વર્ષ પહેલાની પોતાની જુની છત્રીને બહાર કાઢવી પડી હતી.

એ છત્રી ૧૬ સળીયાની મુંબઈનાં બાણીતા મેકરની અને મજબુત ફાંચવાળી હતી. એનું કાપડ પણ ધણું જ મજબુત હતું. છત્રી જનાભાઈએ વતનના પટારામાં રાખી મુકેલી હોવાથી ઉંદરનો હાથ પડવા પામી હતી નહિ, એટલે એનું કાપડ એ ૧૧ વર્ષ જ્યારે મુંબઈ આવી, ત્યારે પણ અણીશુદ્ધ રહ્યું હતું. પણ જનાભાઈએ ઉઘાડીને જોતાં, છત્રીનાં ક્ષેત્રફળમાં ટાંચણીનાં માથા જેવડાં ૧૧૦ કાણાં ખડેલા માલુમ પડ્યાં.

એ ગણ્યા ન હતા પણ જનાભાઈએ ગણ્યા હતાં. જનાભાઈ વેપારી શુદ્ધિના માણસ છે, દરેક કામ ગણતરીથી કરે છે. કાંઈને ત્યાં મળવા બન્યો તે દાદરનાં કેટલાં પગથીયા ચઢવા પડ્યા તે વાત તેમને યાદ રહે તેમ જોવાને ત્યાં મહેમાન જમવા આવે ત્યારે તેમણે કેટલા ડઝન પુરી ખાધી હતી અને કેટલા માપના દાળ, શાક ચારેત્ર્ય હતા એ વાત પણ તેઓ જુલતાં નહિ. આવા ગણતરીયાજ સ્વભાવના હોવાથી મુંબઈ આવ્યા પછી જનાભાઈ પોતાની છત્રીમાં પટારાની અંદરનાં જીવડાંઓએ પાડેલા બારીકમાં બારીક કાણા પહેલે જ દિવસે ગણી કાઢ્યાં હતાં અને તે કાણાં ૧૧૦ થતાં હતાં. પણ છત્રીના ગુંબજમાં, આકાશના ગુંબજની અંદર, ટપટપતા કોરોઓના ડુમખાઓની માફક એ નાનાં બાકારા વેરવિખેર પડેલાં હોવાથી, એ હાલતમાં પણ છત્રી જનાભાઈનું વંસાદથી રક્ષણ કરી શકે તેવી હાલતમાં હતી.

અમે પડોશી અને મિત્રોએ ૧૧ વર્ષની આ જુની છત્રીને પેન્ડન આપી નવી છત્રી વસાવવા જનાભાઈને પ્રુથ પ્રુથ મેણાં ટોણા માર્યા ત્યારે તે જરાક પીગળ્યા ને આખી છત્રી નવી નહીં પણ તેનું કાપડ નવું બાંધવાં એમણે કહ્યું કયું.

એક દીવસ હું અને છનાભાઈ અબ્દુલ રહેમાન સ્ટ્રીટમાં અને ખાલ્દુનીની છત્રીઓની મોટી દુકાન આગળ એ ૧૬ સળીયાની છત્રી માટે નવા કાપડની પડપુછ કરવા દુકાને દુકાને કર્યા પણ છનાભાઈના દીદર અને છત્રીની હાલત નીહાળી દરેક દુકાનદારે “મહારાજ હમણા ધરાઈ બહુ જ છે પછી આવજો” એમ કહી છનાભાઈને ટાળ્યા.

નવી દુકાનોએ છત્રી માટે નવું કાપડ નહીં જ સાપડે એમ પ્રતીતી થતાં છનાભાઈએ છત્રીનું કાપડ બનાવનારા મુંબાઈમાં જોડલા કાપડના કારખાના હોય ત્યાં આટો મારી આવવાનો નીશ્ચય કર્યો. એક અમાસને દીવસે બજાર બંધ હતી ત્યારે હું અને છનાભાઈ ચતીરોડ જંકશન આગળ રંગારી મોહલમાં અને કાફડ મારફીટ પાસે આવેલી એક ગલીમાં જ્યાં પરદેશથી મંગાવેલા દાડા અને સળીયાઓને ગોઠવી તેના ઉપર કાપડ ચઢવી છત્રી બનાવવામાં આવતી એવાં ચાર પાંચ કારખાનાઓમા કર્યા. એક કારખાનામાં છનાભાઈની છત્રી ઉપર નવું કાપડ ચઢવી આપવા માટે કારખાનાવાળાએ ૧૨ રૂપિયા માગ્યા, બીજાએ વળી ૧૪ નો ભાવ કહ્યો, ત્રીજાએ નવનો કહ્યો ને ચોથાએ રૂ. ૮ નો ભાવ આપ્યો. અને આઠના ભાવ આપનારે બે ત્રણ બતનાં કાળા કાપડનાં નમુનાના કટકા પણ છનાકાકાને આપ્યા.

છેલ્લા આઠ રૂપિયા કહેનાર કારખાનાવાળાને ત્યાં છનાકાકા નવું કાપડ ચઢાવવાં પોતાની છત્રી મુકી આવશે એવી મારી ધારણા હતી અને કાકાનો વિચાર ત્યાં છત્રી મુકવાનો જ હતો. પણ બીજા કારખાનાવાળાઓની સરખામણીમાં જરા ભોળા એવા એ કારખાનાવાળાએ માણસ એળખ્યા વગર છનાકાકાને નમુનાના કટલાક કટકા આપ્યા એટલે જ એ સોદો ત્યાં પાટે અદ્યો નહિ.

તે દિવસે સાંજે ઘરે પાછા ફરતા છનાકાકાએ મારી આગળ પોતાની બીજી ગણતરીની વાત કરી. એ ગણતરી એ હતી કે બીજા દિવસે વહેલી બપોરે એ પાછા દરેક કારખાના આગળ જઈ નમુના માગી આવે અને

નમુનાના કટકાઓથી જ, જુની છત્રી ઉપર અમારા પરાંના મેરાઈ આગળ જ થીંગણાં મરાવી દેવા.

એમનાં કંજુસ સ્વાભાવથી કંટાળી મેં એમની સાથે જવાતું માંડી વાળ્યું હતું એટલે બીજે દિવસે છનાકાકા એકલા જઈ દોઢ ઝંઝૂન જેટલાં નમુનાના કટકાઓ માગી લાવ્યા હતાં. અને અમારા પરાંના મેરાઈ આગળ છત્રીને ઠેકઠેકાણે થીંગણાં મરાવી દીધાં હતાં.

આ થીંગણાંથી ગમે તેવા મુશળધાર વરસાદથી છનાકાકાતું રક્ષણ થાય તેમ હતું પણ થીંગણાને લીધે છત્રી કોઈ બીજારીની હોય એવું લાગતું હતું. તહેવારના દિવસે આશુક્તનાથ આગળ અથવા તો ચોપાટી પર બાવા ને ફકીરો જે જાતની છત્રી જમીનમાં ખેસી ચડો જમાવે છે એવી એ શોભતી હતી. એટલે અમે ફરી અમારી ટંદર શરૂ કરી એટલે અમારી સામેનાં પંગલામાં રહેતા—ગુલાબદાસ નામનાં એક સાધનસંપન્ન માણસે પોતાને ત્યાં છત્રીનાં બરતુ કાળું કાપડ છે, અને એ છનાભાઈને મફત જ આપી દેશે એવું વચન આપતાં, છનાભાઈએ, ગુલાબદાસભાઈને ત્યાં ઉધરાણીએ જવાની શરૂઆત કરી.

એક રવીવારે હું ને છનાભાઈ ગુલાબદાસને ઘરે ગયા ત્યારે તે બપોરની ઉંઘમાંથી તાજ જ ઉઠ્યાં હતાં એટલે એમનો મીઝાજ બરાબર નહોતો હતા પણ એમણે હસીને છનાભાઈને કહ્યું કે કપડું કપડામાં બીજાં કપડાની સાથે મુકાઈ ગયું છે. તમે આવતા રવીવારે આવો.

એ પછીના રવીવારે અમે પાછા ફરી ગુલાબદાસના ઘરે ગયા ત્યારે તેમને ત્યાં મહેમાનો આવ્યા હોવાથી જમણવાર આવતું હતું એટલે એમણે બહાર આવી છનાભાઈની ક્ષમા માગી બીજે શનીવારે આવવા કહ્યું.

બીજે શનીવારે વહેલી બપોરે અમે તેને ત્યાં જઈ પહોંચતાં ગુલાબદાસભાઈ સુવાની તૈયારી કરતા હતાં એટલે એમણે ચીઘાઈને કહ્યું, “છનાભાઈ રાત્રે આવજો હમણાં હું સુઈ જઈ છું.” અમે વીલે મોઢે

પાછા ફર્યાં. એ દિવસે રાત્રે પાછા ગુલાબદાસભાઈને ત્યાં ગયાં અને છનાલાઈ પેલાં કાળાં લુગડની વાત છેડી એટલે ગુલાબદાસ જરા ચીઘઈ ગયાં ને બોલ્યા કે “ક્યાં ભોજ લાગ્યા કે મેં તમને લુગડું આપવાનું વચન આપ્યું, મારે આપવું હશે તો જરૂર આપીશ પણ તમો આમ પાછળ ન લાગો, આ તો તમે માગ લહેણીયાત હો તેવું લાગે છે.”

છનાલાઈએ પોતાના ધંધાના અંગે ઘણીએ ઉત્તરાણી કરેલી, અનેક પ્રકારના માણસોનાં સંબંધમાં આવી ગયેલા એટલે ગુલાબદાસનાં ગુસ્સાવાળાં એમના શરીરનું રૂવાડું સરખું પણ કરક્યું નહીં, ઉલ્ટું ઠગા કહેજે એમણે ગુલાબદાસને કહ્યું કે, પંદર દલાડા પછી કાગળ લખી યાદ આપું કે રૂપરૂ આપું ?

છનાલાઈની આ નકેટાઈ જોઈ ગુલાબદાસ ચીઘઈને બોલ્યા કે “તમે તકલીફ ન લેતાં ને કાગળ ન લખતાં, પંદર દીવસમા કપડું શોધી કાઢી મારા રામા જોડે હું જ તમને મોકલી મ્હજ તમારા જેવા ચોટડું માણસથી તો ભાઈ તોળ્યા.”

“એ ગુંદરીયાપણ ન કહેવાય પણ ખંત નામનો વખાણવા લાયક ગુણ કહેવાય.” છનાલાઈ બોલ્યા. “માગ જેવા ખંતીલા માણસો જ ચીવટાઈથી સેવા કરે તો પ્રભુ પણ પસંદ થઈ દર્શન દે અને તમારા જેવા છત્રીનું લુગડું આપે. ભલે હું પંદર દિવસ રાહ જોઈશ.”

પંદર દિવસ વીતી ગયાં. પણ ગુલાબદાસનો રામો કંઈ કપડું લાવ્યા નહિ એટલે દેશીરાજનાં શીરસ્તેદારો તુમાર લખે તે લાપામા છનાલાઈએ ગુલાબદાસને પત્ર લખ્યો ને તેમને યાદ આપી કે તમે આપેલા વચન પ્રમાણે મારી છત્રી માટેનું કાળું કપડું હજી મને મળ્યું નથી. તમારા રામાને મારા અને તમારા મકાન વચ્ચે અઢાર વારનું છેડું ચાલવા તકલીફ પડતી હોય તો હું પોતે જ લેવા આવું.

પ્રત્યુત્તરમાં ગુલાબદાસે પોતાના રામા જોડે ચીઘી મોકલી તેમાં લખ્યું હતું કે “છનાલાઈ તમને વચન આપી હું ગધેડો બન્યો. તમારી

ઉધરાણી પક્ષણ કરતાં પણ વધી જાય એવી છે. કપડું તમને મોકલી શકું તેમ નથી કારણ કે ઉંદરોએ તે કરડી ખાધું છે.”

જનાલાઈએ પોતાના કંગાળ છોકરા સાથે સામે ચીઢી મોકલી કે “કંઈ વાંધો નહીં જેવું હોય તેવું મોકલો. ઉંદરોનાં કરડેલા ભાગ ઉપર રપ્પ કરાવી શકશો. આ ચીઢીનો ગુલાબદાસે જવાબ ન આપ્યો ત્યાં તો સપ્ટેમ્બર મહીનો આવી લાગ્યો. એકદમ મહીનામાં તો ચોમાસું ઉતરી પણ જશે એ જોઈ જનાલાઈએ ફરી વખત ગુલાબદાસને કાગળ લખ્યો કે “આ વર્ષે તમે જે કાંપડ આપવાનાં હતાં તે ઉંદરે કરડી ખાધું તો ભલે, ઉંદરોએ જીવતાં રહે ને તમે પણ જીવતાં રહો. તમારી લાગણી ને ઉદારતા માટે આભાર, આવતા વર્ષ માટે મને આપવાનું કાંપડ તૈયાર રાખજો.”

આમ અત્યારે તો અમારા પરાંમાં જનાલાઈ હજી થીંગડાવાળી છત્રી લઇને ફરે છે ને ગામનું કોઈ પુછે તો ગુલાબદાસભાઈ કાંપડ આપવાનાં છે એમ કહી પોતાની છત્રી સાથે ગુલાબદાસભાઈની પણ કીર્તિ ફેલાવ્યા ફરે છે. જનાકાકાની છત્રી અમારા પરાંમાં ભારે સમુજ ને વાતેની વિષય થઈ પડી છે. એ જઠ છત્રીએ, જનાલાઈ અને ગુલાબભાઈ વચ્ચે એક અવનવા પ્રકારનો ઇતિહાસ રચી પોતાનું નામ અમર કર્યું છે. વધુ લક્ષ્ય જે ચનારી હકીકત તો એજ છે કે છત્રીનાં કાંપડની મોંઝાણે ગુલાબદાસ ને જનાલાઈ વચ્ચેનો વેપારી સંબંધ પણ તુટવા પામ્યો છે અને એમાં નુકશાન ગુલાબભાઈને થવા પામ્યું છે.

વાચકો, જાણીને અજબ થશે કે જનાલાઈ બ્યવસાયે વેપારી છે પણ જાતે મારવાડી બ્રાહ્મણ છે. દોરો લોટી લઈ મુંબાઈ આવેલા. રૂના જથ્થામાં અને પાછળથી કાંપડ બજાર આગળથી શેઠીઆઓને પાણી પાઈ ધીમે ધીમે જનાલાઈ કાંપડની લાઇનમાં પડ્યાં. આજે કાંપડ મારકીટમાં એમની એક દુકાન ચાલે છે. પરાંમાં એમની એક ચાલ ને એક શાનદાર બંગલો છે ને ગાંઠે બે લાખ રૂપીઆ નગદ છે. જનાલાઈને કંલુસ ન સમજતા. દર અમાસે એમને ત્યાં તેઓ સગાં, મિત્રોને લાકડું મોજન

આપે છે. આડે દિવસે એમને ત્યાં મળવા જનાર કોઈ પણ વ્યક્તિને ચા નારતા ને પાન-સોપારીથી એ સ્વાગત કર્યા વગર હોડતા નથી. છતાં એમની હતી જેમ ૬૧ વર્ષની બુની છે તેમજ જોડાતી ઉમર પણ આઠ વર્ષની થવા આવી છે. તેમના ધરતું નયરચીતું આમ અતી જીવું પણ ટકાઉ છે. એમને ખંતીલા કહેવા કે અક્રમ કહેવાં એનો નિર્ણય કરવા ચોમાસું હતયે. એમનાં મિત્રોએ એમનાં જ ધરમા એક સલા ખોલાવી છે અને હબુ. છતાંકાકાની હતી કેટલાં વર્ષ ચાલશે એ સંખ્યાધમા એમના કેટલાક સટોડીઆ મનોવૃત્તિવાળા મિત્રમણમાં અત્યારથી શરતો બકાવા લાગી છે.

૪

૩. “ધર તમારું જ છે”

અમારી નાતમાં ટીકાઓ થાય છે કે અમરતલાલ હમણાં હમણાં ધણો જ અતડો અને અવીવેદી થઈ ગયો છે ‘અતિથિ દેવ કહેવાય’ એ બુનો આર્યધર્મ તે ભૂલી ગયો છે અને લોકો કહે છે કે હવે તેને ત્યાં કોઈ મહેમાન આવે તો તેને એક મીનીટ પણ ધરમા રહેવા દેતો નથી, સીધો મહેમાન અને તેના ગાસડાં-પોટલાને વીકટોરીઆમાં નાખી કોઈ સારી લોજમાં મુકી આવે છે અને તેનું ત્રણ દિવસનું રહેવા ખાવાનું ખર્ચ આગળથી આપી લોજવાળાને કહી દે છે કે ત્રણ દિવસ પછીનું ખર્ચ, જે મહેમાન વધારે રહે તો મહેમાન પાસેથી વસુલ કરવું. મહેમાનને લોજમાં મુકી આવતી વખતે અમરતલાલ મહેમાનને એ કહેવત પણ સલાળાવે છે કે ‘પહેલે દિવસે પરાણો, બીજે દિવસે સૈ, ત્રીજે દિવસ રહે તેની અકલ ગઈ—’

અમરતલાલને પરાણોઓ પ્રત્યે આવો તિરસ્કાર કેમ જાગ્યો, તે વાત તેના મિત્રોને નવાઈ પમાડે છે. આગળ એ જ અમરતલાલ એક હોંશીલા

ચળમાન તરીકે જાણીતો હતો. દર રવિવારે તેને ત્યાં મિત્રોની મહેરીલ જમની અને ચાહા-પાણી ઉડતાં. ગમે તે દિવસે કોઈ દોસ્ત તેને ત્યાં જાય તો જમ્યા વગર પાછો ફરતો નહિ. બોજન સમય વીતી ગયો હોય તો આગ્રહ કરીને અમરતલાલ ચાહા પાયા વગર છોડતો નહિ. આજે એ જ અમરતલાલ તેને ત્યાં, તેનો ગમે તેવો જૂતો દોસ્ત જાય તો તેને ધરમાં પેસવા દે નહિ, સીધો ઉંબરમાં જ સામો વળી, દાદરો ઉતારી એની ગલીને નાકે આવેલી હોટલમાં ખેસાડી જાણે કુતરાને રાટલી નાખતો હોય એવી રીતે હોટલવાળાને એક આનો આપી ‘આ લાઇને એક કપ ચાહા આપી દેજો—’ એમ બોલી તુરત જ વિદાય થઈ જાય છે. અમરતલાલના ઘણા મિત્રો તેના સ્વભાવમાં આવેલી આ કડવાશનો ભેદ સમજી શક્યા નથી. આ કારણથી તેના ઉદાર માનસમાં આ ઓચિંતો પડ્યો આવ્યો તે જાણી શકતા નથી.

મહેમાનો અને પરાણાઓ તરફ નફરત થઈ જવા માટે અમરતલાલને અજીવિત કારણ હોવું જોઈએ, એમ મને લાગવાથી મેં એ-ચાર વખત તેની મુલાકાત લીધી અને મહેમાનો તરફ ગુસ્સે થવાનું શું કારણ મળ્યું હતું, એ જાણવા માટે ઘણા પત્રો પૂછ્યા પણ પહેલાં તો તેણે મને જવાબ અપવાના અખાડા કર્યા. ‘વાત હું મનમાં રાખીશ, કોઈને નહિ કહું’ એમ એ તેને આશ્વાસન આપતાં તેણે એક દિવસ પોતાની આપવીતી મને નીચેના શબ્દોમાં કહી સંભળાવી.

*

*

અમરતલાલે કહ્યું: ‘મારા ક્યાં ભોગ લાગ્યા કે કાનજીભાઈ અને કમળાને એકવાર મેં મારે ઘેર ખેલાવ્યા? હું મારી વહુ અને મારો રામો રહીએ છીએ અને રેશનના તેમજ મોંઘવારીના આ જમાનામાં માંડમાંડ ચરતું શાકું ચલાવીએ છીએ. અમારો સંસાર શાત, કંઈ પણ અવનવા અનાવો વગરનો—કોઈ પહાડનું ઝરણું શાંત રીતે અસ્ખલિત વહું જતું હોય—તેમ આદ્યો જતો હતો, ત્યાં અમારા ક્યાં ભોગ લાગ્યા કે મેં કાનજીભાઈ અને કમળાને અમારા ઘેર આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું?’

કાનજીભાઈ મારા નજીકના સગા નહોતા. મારા કાકાના છોકરા નવીનના એ સાળા થતા હતા. શરીરમાં ચરબી બહુ વધી પડવાથી મુખમાં બીજા કાઈ સગાને ત્યાં આવી ઉતર્યા હતા. મારી વહુ લક્ષ્મીએ કહ્યું કે ‘દેશમાંથી કાનજીભાઈ અને કમળા આવ્યા છે. તમારા કાકાના વેવાઈ છે. તો થોડા દિવસ આપણે ત્યાં રાખીએ તો સાઈં લાગે. કાનજીભાઈ શ્રીમંત ધરના છોડ છે એટલે આપણે ત્યાં આવશે તો નહિ, પણ તમે જઈને વિવેક કરી આવો તો નાત-જાતમાં સાઈં દેખાય.’

મારી પત્ની લક્ષ્મીની આ સુચના પ્રમાણે કાનજીભાઈને હું વિવેક કરવા ગયો અને મારે બીજી કંઈ કામ હોવાથી હું એમની પાસેથી જલ્દી છિડી ગયો. મારી સોળેસોળ આના ખાત્રી હતી કે કાનજીભાઈ જેવા શ્રીમંત બાપના ધુત્ર મારે ત્યાં નહિ આવે, પણ મારા વિવેક સાંભળી એમના ચહેરા પર જે સંતાપનું સ્મીત છવાયું એ જોઈ મને આનંદ થયો. મેં ત્રણે લક્ષ્મીને બધી વાત કરી અને એ બોલી કે ‘આવે, ન આવે, એ એમની મરજી, પણ આપણે ફરજ બજાવવી.’

બીજી સવારે ચઢા પાંતે બહાર જવાની હું તૈયારી કરું છું ત્યાં દેક્ષીમાં કાનજી, તેની વહુ કમળા તેના પુષ્કળ સામાન સાથે મારે ઘેર આવી પહોંચ્યા અને મને કાળ પ્રડી. લક્ષ્મી સાજી-માંદી રહેતી હોવાથી મેં તેની સામે જોયું, પણ આર્થ સ્ત્રીની હીંમતથી એ બોલી કે : ‘તમે કંઈ બોલશો નહી. જરાય કટાણું મોઢું કરશો નહી. બે ચાર દિવસ એમને આપણે નીભાની લેશું.’

કાનજીભાઈ અને તેમનો સામાન ઉપર અબોલો. મેં મારા સુવાના ઝોરડામાં કાનજીભાઈ અને તેમનાં પત્ની માટે ગોઠવણ કરી આપી અને સામાને મહેમાનો માટે ચઢા કરવાની આજ્ઞા આપી, અને લક્ષ્મી રસોડામાં જઈને નવા આગંતુકા માટે ભોજનની તૈયારી કરવા લાગી. શાકભાજી બહુ મોંઘાં હોવાથી અમે એકાંતરે શાક મગાવતા, બાકી ખીચડી, દહીં

આણું, ચટણી એવી રીતે સાદા ખાદ્ય પદાર્થોથી ચલાવી લેતા, પણ ધરે પરાણા આવ્યા છે એ જોઈ કાનજી અને કમળાએ ચઢા પીધા પછી બનરમાં જઈ હું એ રૂપિયાતું શાક લઈ આવ્યો. કાનજીભાઈ અને કમળાને આણું ન આવે તે માટે મેં એમને કહ્યું કે 'ધર તમારું જ સમજાવે, કાઈ વાતે મુંઝાશો નહિ.' એ દિવસે મહેમાનોની સાંથે જમી હું મારી ઓરીસે ગયો.

બીજે દિવસે સવારે યદ્દ સમાચારની પરિલાખામાં કહીએ તો ધરના કરભારનો દોર કમળાબાઈએ પોતાના હાથમાં લઈ લીધેલો દેખાયો. મારી લક્ષ્મી કમળાબાઈ કરતાં ઉમરમાં નાની હતી. અને સ્વભાવે જરા રાંક હતી. એટલે શ્રીમતી કમળાએ તેના ઉપર પુરેપુરું આધિપત્ય જમાવી નાખ્યું હતું. કમળા મને ચોટાભાઈ કહીને સંબોધતી હતી, જ્યારે લક્ષ્મીને 'વહુ' કહીને બોલાવતી હતી અને વહુ ગણતી પણ હતી. કાનજીભાઈ તો બહુ રાજેશ્વીરોય અને હું બહુ એમનો અનુચર હોઉં એ રીતે જ મારી સાથે વર્તતા. સવારના પહેરમાં જ એમણે મને હુકમ કર્યો કે 'લાલભાઈ, મને દાતણ નહિ ચાલે! ટુથ બ્રસ અને પાંચર જોશે. પૈસા છે? નહિ તો હું આપું.' નહિ ચાલે! ટુથ બ્રસ અને પાંચર જોશે. પૈસા છે? નહિ તો હું આપું.

મહેમાનની વાત કરવાની ઢબ મને ગમી નહિ. પણ 'પરાણાગત કરવી તો પૂરી કરવી' એ ન્યાયે બનરમાં જઈ અઢી રૂપિયા ખર્ચી ટુથ બ્રેસ્ટની બાટલી અને બ્રસ લઈ આવ્યો.

હંસ વાગે કાનજીભાઈની ચરખી ઓછી કરવી માટે એક ચીપીના નિષ્ણાત દાકતરને પણ બોલાવ્યા હતા. તેમણે કાનજીભાઈને નાનકડું પેંચીઉં પહેરાવી સાદડી પર ઉઘાડા મુવડાવી એમના શબ્દોમાં કહીએ તો એમના સાયન્ડીશીક મસાજની દિવા શરૂ કરી ને કમળાએ ખૂબ મારી લક્ષ્મીને કહ્યું કે—દાકતર માટે એક કપ ચઢા મુકાવજો! કમળાની આ આરા થતાં લક્ષ્મીએ મને રસોડામાં બોલાવ્યો. એ તો આ નવા આવેલાઓનું રાજેશ્વીરપણું જોઈ હેબતાઈ જ ગઈ હતી. એ લોકો અબ્બા પહેલાં અમે ત્રણે જણા પાંચર કુદમા ચઢા પીતા હતા. પણ લક્ષ્મીએ મને ખબર આપી કે 'કમળાબહેને

દોઢ શેર દુધ લેવાવ્યું હતું અને અર્ધાઅર્ધ દુધવાળો જે કપ ચલા પીતો હતા. અને કાનજી શેઠને પણ ખાસ ચોક્કસ જાતનો ચલા કરી આપવામાં આવતો હતો.’

*

*

કાનજીભાઈનો મકતર ગયા પછી કાનજીભાઈ મારો પલગ પર અર્ધા ડિઝાઇન લાગ્યા થઈને પડ્યા હતા અને મકતરે ઉંડા શ્વાસ લેવાની કિશ્મ કરવાનું કહ્યું હતું તે પ્રમાણે કરી રહ્યા હતા નવ વાગે હું હમેશા એકિસે જવાની તૈયારી કરતો, પણ તે દિવસે રજા હોવાથી આખો દિવસ એક શેઠાયો હતો. સાંજ નવે કમળાખાઈ મારા બાથરૂમમાં ધુસી ગયાં, તે અર્ધા ક્ષત્રીઅદાર નીકળ્યા—હું લક્ષ્મી અને રામો હમેશાં બીજા રૂમમાં હડે પાણીએ નાઈ લેતા હતા, પણ કમળાખાઈએ પોતા માટે પ્રાઇમસ પર રામા પાસે ખાસ ગરમ પાણી મુકાવ્યું હતું, અને નાઈને બદાર આવ્યા પછી કાનજી શેઠ માટે ફરી ગરમ પાણી કરવું પડ્યું હતું. કાનજી શેઠ જમવા બેઠા ત્યારે એમના માટે ખાસ ફૂદીના અને લસણની ચટણી તૈયાર કરવાનો હુકમ કમળાખાઈએ રામાને આપી દીધો હતો અને એ બંને ધણી-ધણીઆણીએ બે હડન બેટલા લુગડા રામાને ધોવા આપી દીધા હતાં. એ દિવસે ફરી શાક-લાજ અને મશાલા માટે બે રૂપિયા શેઠા મારે રામાને આપવા પડ્યા હતા. જમની વખતે પણ કાનજી શેઠ લારિ ચાગલાઈથી જમતા હતા હું થાળીમાં બે આવે તે બાઈને ઉભો થઈ ગયો હતો, પણ લક્ષ્મીને કમળાખાઈએ કહી દીધું હતું કે—‘વહુ, શેઠને તો બહુ પારીક ફૂનકું જોઈએ અને બંને બાળુએ કડક શેઠાવું જોઈએ, અને દાળ-ભાત, શાક પણ ચોક્કસ જાતનો મશાલાથી બનવાં જોઈએ, શેઠ ઘર સિવાય બીજે કયાય જમતા નથી. આ તો લાલભાઈનો આગ્રહ હતો તે આવ્યા છીએ.’

*

*

કાનજીશેઠ માટે દાળ-ભાત, રોટલી શાક ઉપરાંત ચટણી, અદુ, કાંદા અને ટમેટાની કચુબરની જોગવાઈ લક્ષ્મીને કરવી પડી હતી. રામો

ખાર અને રાતના ટમેટાં ખજારમાંથી લઈ આવ્યો હતો. જ્યારે એ લોકો મારે ત્યાં આવ્યા ત્યારે મહિનાનું હેલ્થ અઠવાડિયું હતું. દરરોજ બે રૂપિયાનું શાક આવે, દોઢ શેર દુધ આવે, એ લોકોને નાવા માટે ગરમ પાણી કરવા પ્રાયમન્નમાં ઘાસલેટ અને સગડીના કોલસાનો ઘાણ નીકળે, આ ગાહુ કેમ ચાલે, તેનો હું વિચાર કરતો હતો, ત્યાં બીજે દિવસે રામાએ મને કહ્યું કે—‘કોલસાની ગુણ નવી લાવવી પડશે.’

*

*

હું ને લક્ષ્મી મુંગે મોંએ આ મહેમાનોને અનુકુળ થતા હતા. પણ રાજેશ્રી ખાસીઅતના મહેમાનો તો મુંબઈની મોંઘવારી, અમારી ગુજરાત કે કશાનો વિચાર કર્યા વગર ખુશી પડે તેવું ખર્ચ કરાવતા હતા. દરરોજ સાંજે લક્ષ્મી પાસેથી બે રૂપિયા લઈ કમળાખાઈ પોતે જ રામાને શાક લેવા મોકલતા અને તેમાં પરવળ, ટમેટાં, ફલેવર એવા મોંઘા શાકો મંગાવતા હતા. અને વોશીંગ કંપનીમાં દરરોજ અરધો ડઝન જેટલાં લુગડાં મોકલી પોતાની શ્રીમંતાઈ દેખાડતાં હતા. વોશીંગ કંપનીનું ખર્ચ પણ મારે આપવું પડતું, અને જરોજરામાં ‘પૈસા ન હોય તો આપીએ!’ એમ બોલી મારા સ્વમાનને અત્યંત મારી મારા વડના કાંટાને આવી આપી એ લોકો મારી પરોણાગત આવતા હતા.

*

*

પેલો દાકતર રાજ આવી ચરબીદાર કાનજી શેઠની ચંપી કરતો, ત્યારે તેના રમુજ દશ્યો જોવા મળતાં એમના લોટના પીંડ જેવા પેટ ઉપર દાકતર ચંપી કરતો ત્યારે કાંઝ સુધી તેનો હાથ જીડો ઉતરી જતો. એ લોકો ખુશી પડે ત્યારે નાતા અને જ્યારે મરજી પડે ત્યારે આ મૂકવતા. વળી દર એકાંતરે નવી નવી વસ્તુ જેવી કે દાળ ઢોકળા, ખમણુ ઢોકળા, સંભારીઆં રવૈયાં, લજ્યાં અને મુઠીઆં બનાવી મારા તેલનો આગ કાઢતા. આઠ દહાડમાં હું તો આ મહેમાનોથી તોઆ પોકારી ગયો. એમો માલો પડી ગયો, અને વધેલાં ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે મારે એક

મિત્ર પાસેથી જસો રૂપિયા ઉછીના લેવા પડ્યા. કાનજીભાઈ અને કમળા આમ લાગલાગટ મારે ત્યાં એ મહિના રહ્યા. પંદર પંદર દીવસે મળેલી ખજાસ થતું અને શાક-ભાજી ચટણી ક્યુંબરનો હિસામ મહિને સાઠ-એસી સુધી ગયો. લક્ષ્મી પથારી-વશ થઈ તેની ગરહાંજરીમાં કમળાબહેને રસોડાને સાંભળી લીધું પણ સામાન્ય પ્રકારની રોટલી બનાવી બજારમાં નહોતાં એટલે ઘીમાં સીજવેલી બાટી અને ઢેબરાં એમના હાથે તૈયાર થતા, રાત્રે ખીચડી બનાવતાં પોતાની અને કાનજીભાઈની થાળીમાં એક પાટડી ઘી ઠાંચવી દેતાં—ઉપરાંત મારાંજ ઘરમાં મને પણ ખૂબ ઘી ખાવતો આવડે કરતાં પણ ઘીના આંકડાનો વિચાર કરતા હું એક ચમચાથી વધુ ઘી ખાઈ શકું તેમ નહોતો.

આમ બે-અઢી મહિના મારે ત્યાં એ રાજેશ્રી મહેમાનોએ મને ખરચના ખાણમાં ઉતારી મૂક્યો હતો, પણ એમના પર મારો એહસાસ ચડે નહિં મારે—રામા, કે લક્ષ્મીનો કંઈક કંઈક વાંક કાઢી કમળા એને ધમકાવ્યાજ કરતી અને હૃદયે દહાડે કમળા બેડે કળ્યો કરી એને રડાવી કમળા અને કાનજીભાઈ બંને એમની મહેમાનગીરી અમે કરીજ ન હોય, અમે. વિવેકમાં ભૂલ્યાં હોઈએ, તેમ ગુસ્સો કરી એ રાજેશ્રી ખાસીઅતનું બેડું અમારે ત્યાંથી ઉપડી ગયું. મેં ટેકસીના પૈસા આપવા સાંડ્યા, અગાઉ પાંચેક વખત મેં મારે ખરચે તેઓને ટેકસીમાં સીનેમા જોવા મોકલ્યા હતાં પણ આ વખતે પૈસા ફેંકી દઈ કમળાએ હાથ ઉપર રાખ્યો ‘તમારૂં ઘર સમજજો’ તે બરા”રે યથાર્થ એ મોઢેરા મહેમાનોએ અમલમાં મૂકી બતાવ્યું હતું. એ પરાણાગત મને એટલી બધી મોંઘી પડી ગઈ હતી કે હવે મહેમાનનું નામ સાંભળતાં હું લડકું છું.

*

*

અમૃતલાલની આપવીતી સાંભળ્યા પછી તેની પરાણાઓ પ્રત્યેની નકરેત સકારણ હતી એ વાતની મને પ્રાતતી થઈ.

૪. આદર્શ અને વ્યવહાર

[સગપણની પણ જે ના પાડતો હતો એ રસિકનું વેળીશાળ તો થઈ ગયું હતું, એટલું જ નહિ પણ લગ્નની તૈયારી પણ શરૂ થઈ હતી. રસિક આદર્શવાદી અને સિદ્ધાંતપ્રેમી યુવાન હતો. પણ પાંચ બહેનોમાં એકનો એક નાનો ભાઈ હોવાથી અને એની મા મણીબહેનનો ખૂબ લાડકો હોવાથી જરા માવડિયો બની ગયો હતો. અને તેના હાકેમ જેવા પિતા પરસોત્તમ શેઠ સામે પેતાના સિદ્ધાંતને અમલમાં મૂકવા લાડી શકતો નહિ. માત્ર નિઃસાસા નાંખી, ઉદગારો કાઢી પરસોત્તમ શેઠની આખ ફરતાં એ દીલો પડી જતો અને પિતાની સર્વ આજ્ઞા તેને માથે ચઢાવવી પડતી હતી. કોઈ વખત પિતા-પુત્ર વચ્ચે મતફેરી અને બોલાચાલી ઉગ્ર સ્વરૂપ લે તે પહેલાં મણીબહેન વચ્ચે પડી સમાધાન કરાવી નાંખતા હતા. જે દિવસની આપણે વાત કરીએ છીએ એ દિવસે બહેનો પીડી ચોળવા રસિકને ખેંચી ગઈ હતી. રસિક મોહું ચઢાવી ઘરની પરશાળમાં ઉભો હતો અને બહેનોના હાથમાંથી છટકવા પ્રયાસ કરતો હતો, ત્યાં પરસોત્તમ શેઠ આવી પહોંચ્યા અને પિતા-પુત્ર વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતોલાપ થયો.]

પરસોત્તમ શેઠ—શું છે અલ્યા રસિક, બહેનો પાસે પીડી ચોળાવે એમને લાલો લેવા દે! વરરાજા જ્ઞાનવાનો છે, તે પીડી ચોળાવ્યા વિના ચાલશે કે? બહેનો મિચારી-કેવી દૂરદૂરથી લાઇના વિવાહ ઉજવવા હોંશભેર આવી છે.

રસિક—પિતાજી, મારે નથી પરણવું. સગપણ પણ મારે નહોતું કરવું, તે તમે ચગણે કયું દેશમાં લિપણ લુખમરો ચાલી રહ્યો છે, અને વિના બંગાળ અને બિહારની જનતા ટળવળે છે, લિપણ હત્યાકાંડ થઈવિના પટ પર મચી રહ્યો છે. ત્યાં હું શું મોહું લઈ લગ્ન કરું?

પરસોત્તમ શેઠ—હવે કાલો ન થા. ખગાળમા ભુખમરો છે, તોયે દુનિયાનો વ્યવહાર તો એમનો એમ હાથે જાય છે. તને બહુ લાગી આવતું હોય તો અગિયારસ કર... ..કાણ ના પાડે છે? એમ તો કારીયામાં બેબેથી દબરો માણસો મરે છે, તો શું એમની સાથે આપણે પણ ગુજરી જવું?

રસિક—ગાંધીજીના આચારો તો વિચાર કરો. મશરૂવાળાને કાગળ લખી હું પૂછાવી જોઉં, પછી પરણું.

પરસોત્તમ શેઠ—હવે વેવલો ન થા ! તારા આપુજીએ પુતામાં હાજિરો માટે એકવીસ દિવસના ઉપવાસ કર્યા હતા, એ તપશ્ચર્યામાંથી બહાર નીકળી લેડી કાઢેલીની પણ કુટીમાં એમના પુત્ર દેવદાસ અને રાજજીની પુત્રીના લગન નીહાળવાનો લ્હાવો તો લીધો હતો, અને નવદંપતિને આશિર્વાદ તો આપ્યા હતા. આ તારા રાજદ્વારી નેતાઓ પારકાં છોકરાઓને જનિ કરવા નીકળ્યા છે!.....

રસિક—પિતાજી ! હું આપને કહી દઉં છું કે મહાત્માજી માટે એક પણ આડો શબ્દ બોલતા નહીં. મને હૃદયમાં અત્યંત દુઃખ થાય છે.

પરસોત્તમ શેઠ—દુઃખ થતું હોય તો રૂંટિયો કાંતજો અને બે રોટલી વધારે ખાજો ! બાકી તારે લગન તો કરવા જ પડશે.

રસિક—પિતાજી ! લગન મારે કરવા છે કે તમારે? જે છોકરી સાથે મારે જીવનભર રહેવાનું છે, જેની સાથે મારે આખો ભવ કાઢવાનો છે, એવી મારી જીવન-સંગાથીની સાથે પાણીગ્રહણ કરતી વખતે મારા મનમાં ઉમળકા ન હોય તો હું કેવી રીતે પરણી શકું?

પરસોત્તમ શેઠ—અમારે ખાતર પરણી શકે, એવા મુધારાવાળાના તિવાહ મારી આગળ નહિ હાલે. હું મોતને આરે બેઠો છું; તારી બા પણ ઘરડી થઈ છે, આખે કાંઈ આવે છે, નોકરોથીજ કામ લેવું પડે છે, તેને મુઠ્ઠે ઉભી રહેનારી કાક જોઈએ. તારી પાંચે જીવેનો પરણી સાસરે ગઈ છે. આ સૌ વાતની એક વાત.

રસિક—પિતાજી, તમારી વાતમાં અત્યંત સંકુચિત મનોવૃત્તિના દર્શન થાય છે. તમે માત્ર સ્વાર્થ અને ઉપયોગિતાની નજરેળ વિચાર કરે છો; તમારી મનોવૃત્તિમાં લાવના કે સંસ્કારનો જરાયે અંશ દેખાતો નથી, સિદ્ધાંત કે આદર્શ ક્યાંય દ્રષ્ટિગોચર થતા નથી.

પરસોત્તમ શેઠ—હવે વાઘઘઈ રહેવા દે : તારા આદર્શ કે લાવનાના બટકાં ન ભરાઈ! દુનીયામાં રહેવું હોય તો બ્યવહાર થવું પડે. હું તારા જેવો વેવલો થયો હોત તો આ દુકાન પેઢી, છત અને કારખાનાં ઉભાં ન થયાં હોત; ચાલ, સીધી રીતે ખેતો પાસે પીઠી ચોળાવ—નહિ તો લાફો પકશે લાફો. મારા ક્યાં બોગ લાગ્યા કે તારા જેવો વેદીઓ મારે ત્યા પાક્યો મેં ઉલું કરેલું આ વસ્તાર સાચવશે કાણ ?

*

*

આ વાર્તાલાપ ચાલતો હતો તેટલી વારમા તો અંદરના ઝોરડામાંથી મણીખેન દોડી આવે છે : પરસોત્તમ શેઠ સામે ગુસ્સાથી બોધ-બોલે છે : “તમે શું સપરમે દહાડે એકના એક છોકરાને ક્યંવાવે છો અને ન બોલવાના વેણ બોલો છો ? તમને તે હૈયુ છે કે પથર ? હોય એ તો છાકર છે.” એમ બોલી “હાલ રસિક, ખેતોને દહાવો લેવા દે,” એમ હઠી મણીખેન રસિકને અંદરના ઝોરડામાં ખેંચી ગયાં અને રસિકે વાંદરા જેવું મોઢું રાખી ખેતોને પીઠી ચોળવા દીધી.

ગામદેવી પરના પરસોત્તમ શેઠના બંગલા આગળ લગ્ય માંડવો બાંધવામાં આવ્યો હતો : એંડ પણ રાખવામાં આવ્યું હતું : પરણ્યા પણ એક પછી એક આવતા હતા અને કમ્પાઉન્ડમાં આગળ જ બેસાડેલા પરસોત્તમ શેઠના મહેતાજી આગળ ચાંદલો નોંધાવી મહેમાનો પરસોત્તમ શેઠને મળતા હતા અને પોતાની ખુશાલી જીલેર કરતા હતા. વરરાખના પોષાકમાં ગંભીર થઈ એકે કોચ પર બેઠેલા રસિકને આશિર્વાદ આપી થોડીવાર બેસી શરખત અને સોઝા લેમનને ઇન્સાફ આપી, પાનનું બીડું લઈ વિદાય થતો હતા.

મહેમાનોનું એક જુથ આવી ગયા પછી પરસોત્તમ શેઠ રસિકની નજીક આવી તેને ખભે હાથ મુકી કહેવા લાગ્યા: “છોકરા! હસ્તમેળાપ તો થઈ ગયો! તારે માટે આ મોટો માડવો બાંધ્યો, પરાણાઓ આવે છે, હવે તો જરા હસતું મેં રાખ. સપરમે દહાડે આ મોંગીયુ ધન્યુ હવે શોભતું નથી.”

રસિક—પિતાજી આપનું આ અપ્રમાણિકપણું મને સાક્ષી રહ્યું છે. પરાણાઓને જમાડવા વિના ચાહ્યો લેવો. એ શું એક જાતનું અપ્રમાણિકપણું નથી?

પરસોત્તમ શેઠ—તારી મુંબઈ સરકાર આડી આવે, એમાં હું શું કરું? નહિતર તો આખા ગામને જમાડું એવી આ તાગ બાપની ત્રેવડ છે!

રસિક—તો બ્યારે લગ્નમાં આવેલા પરાણાઓનું ભોજનથી સ્વાગત કરતા નહિ હોય એ ત્યારે એમની પાસેથી ચાહ્યો લેવો એ શું એક જાતની શોષણનીતિ નથી શું? એ એક જાતનું અપ્રમાણિકપણું શું નથી? મને તો બહુ જ ખેદ થાય છે.

પરસોત્તમ શેઠ—હવે કાલો થા મા, કાલો!...લગ્નમાં હાજરી આપી ચાહ્યા કરવા એ તો વ્યવહાર છે. ચાહ્યા આપનારા ખાવા માટે નથી આવતા, પણ મારી આંખને શરમે આવે છે! ગયે વપે આપણી નાતમાં લગ્નગાળો હતો, ત્યારે મુંબઈ અને સુરતથી મને ૩૦૦ કંકાત્રીઓ મળી હતી અને મેં ૭૫૦ નો ચાહ્યો મોકલ્યો હતો આ તો વ્યવહારની વાત છે.

રસિક—ત્યારે પિતાજી લગ્ન શું એક જાતનો મોદો અને વેપાર જેવો જ વ્યવહાર છે?

પરસોત્તમ શેઠ—અરે, વેપાર પહેલાં નંજરતો! સોએ સો ટકા લગ્ન તો સાટું છે, કાન્ટ્રેક્ટ છે, વેપાર છે, ગણતરી છે, અને ખીજતેસ વધારવાનો કિમીયો પણ છે. આ તારી વહુ, એની વિધવા માની એકની

એક ધુની છે, તારી સાસુ પાસે લાખો રૂપિયા છે. એની મિલકતની પણ મારે વ્યવસ્થા કરવી પડશે: તું તો ધંધાધાપામાં ધ્યાન આપતો નથી અને આદર્શમાં નાચ્યા કરે છે. અને હું તો તને મારા કરતાંયે સવાયો બનાવવા આ બધી બાબતો 'ખેલી રહ્યો છું'. મારી તો કાલ રહવારે આંખ બંધ થશે, જ્યારે તું તો મારી તેમજ તારી સાસુની મિલકતનો માલિક થઈશ.

રસિક—પિતાજી, દ્રવ્યને હું હાથનો મેલ સમજું છું.

પરસોત્તમ શેઠ—તો પૈસાને ન અડકતો—હાથ ધોઈ નાંખજો: તારી વહુ તારા કરતાં વધારે ચપરાક છે એને હું બધો કારભાર સોંપી દઈશ.

રસિક—પિતાજી, આવા નિષ્ઠુર બનશો, તો હું આવો બની જઈશ.

પરસોત્તમ શેઠ—કાલે બનતો હોય તો અત્યારે બન! આ વરરાજનો પૌત્રાક કાઢી નાંખી લંગોટી પહેરી હાલ્યો જ. હવે તો ઘરમાં વહુ આવી ગઈ છે.

*

આજ વખતે ફરીથી મણીખહેને ઘરમાંથી ખહાર દોડી આવી, આપ-દીકરાને ઠંડા પાડ્યા અને મણીખહેને લખના ચાદરા એ કેવી જતનો અરસપરસનો વ્યવહાર છે, એનું રહસ્ય રસિકને સમજાવ્યું: એક-બે પુરોણાઓએ પણ રસિક એમને લોજન નહિ જમાવ્યા માટે ક્ષમા ચાચી ત્યારે અરસપરસના વ્યવહાર અને સંબંધનો ઉલ્લેખ કરી એને ઠંડા પાડ્યો. આદર્શ અને વ્યવહારનો વિચાર કરતો એ નવો વરરાજ પચાસ કરતાં એછા સગાંઓની પંગત ધરના અંદરના ખંડમાં ખેડી હતી ત્યાં મોટીયા લાહુ અને જલેખી પીરસવા પોતાની લાજ કાઢેલી વહુ લલિતા સાથે ચાલ્યા ગયો અને આદર્શ અને વ્યવહાર વચ્ચેના ધર્ષણનું નાટક પુરું થયું અને ઘુમટામાં છુપાએલી નવેદાનો મંજુલ સ્વર સાંભળવા, તેમની આસમાનના તારા જેવી ચમકતી આખો અને આંનંદી મસ્તીખોર નહેરો નિરખવા રસિકનું હૃદય અકસ્મત લાગણીવશ થઈ ધબકવા લાગ્યું.

૫. ઉસ્તાદ ઉકાલાઈ

• મહારી ચાલના દિવાનખાનામાં એ નવા લાહુત રહેવા આવ્યા. એ નવા આગંતુકનું લખકાળ“ય ફરનીયર દીવાનખાનામાં અને એની બાબુની એ ઓરડીઓમાં ગોઠવાતું હતું ત્યારે મહારી ઓરડી તે દીવાનખાનેથી થોડે જ દુર હતી. ત્યાં ઉભો ઉભો હું સર્વ પરીસ્થિતિ નહાળી રહ્યો હતો ત્યાં એળખીતા એક જમનાદાસલાઈએ મહેને નવા લાહુતની ઓળખાણ આપતાં કહ્યું કે, ‘તહમારે’ ત્યાં બહુ ‘સારા લાહુત’ આવ્યા છે.

“એમનું નામ શું?”

“ઉકાલાઈ.”

“ઉકાલાઈ!”

“હા ઉકાલાઈ પાટીપર છે.” અને પછી મિત્રે ઉમેર્યું કે, “તુ એમના પરીચયમાં જરૂર આવજે. તને ઘણું શીખવાતું મળશે ઉકાલાઈ તો મોટા ઉસ્તાદ છે.”

આ ‘ઉસ્તાદ’ શબ્દે મારા મન ઉપર બહુઈ અસર પડી. મહેને સંગીતનો બહુ શોખ. એ વિદ્યામાં નિષ્ણાત હોવાનો દાવો તો હું નથી કરતો પણ તેનો ગોખીન તો ખુબ જ છું. મુંબઈમાં સંગીતના એવા મેળાવણાઓ લાગ્યે જ થતા હશે જેમાં મહારી હાજરી ન હોય દેશપરદેશના સારા ગાનારાઓને સાભળવા આકાશ-પાતાળ હું એક કંઈ. આવક સામાન્ય હોવા છતાં ય મહારી ખીસાની ગુંબસની પરવા કર્યા વગર હું ગમે તેવા મોંઘા ભાવની ટીકાટ ખરીદ્યા વગર રહું જ નહિં. તેમજ સંગીતના જલસા, સંગીત પરીષદો અને સંગીત કાન્દર-સોમાં બાપજન્મે એક પણ

ગીત ગાયા વગર હું સભ્ય બની આગળ હરણમાં બીરાબું અને સંગીતનો વિષયમાં ખુબ ખુબ રસ લઉં.

*

*

મહેં એક સંગીતશાળામાં ગાવાની તાલીમ લેવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો; પણ મહારા આલાપથી ને રસ્તા પરના વિક્ટોરીયાના ઘોડા ભડકવાથી અને અને મહેને ગાતો સાંભળવાને નિહાળવા જે મકાનમાં એ શાળા હતી ત્યાંના ભાકુતો અમારી શાળા આગળ ટોળે મળતા અને હું કાંઈ વિક્ટોરીયા ગાર્ડનનું નવું પ્રાણી હઉં એવી કુતુહલવૃત્તિથી માળાના લોકો મને નિહાળ્યા કરતા. એટલે મહેં પોતે નહિ પણ સંગીતનું શિક્ષણ આપનાર માસ્તરે જ મહારા અભ્યાસ બંધ કરાવ્યો; છતાં ય દીલસોજીથી હું હતાશ ન થઈ જઉં માટે મહેને માત્ર સંગીત શ્રવણ કરવાની શક્તિ વિકસાવવાની સલાહ આપી.

એટલે મહેં એ દીશામાં પ્રગતિ કરી હતી.

મહારી ચાલમાં ધણખરા ભાકુતો સુતર, કાપડ, ગોળ અને ખાંડખનરના બહેપારીઓ જ હતા એટલે સંગીતમાં બહુ ઓછો રસ લેતા. એ માળામાં હું ભાકુત તરીકે રહેવા ગયો ત્યારથી માળાના લોકોને સંગીત પ્રિય બનાવવા મહેં ખુબ ખુબ મહેનત કરી હતી પણ કંઈ વળ્યું નહોતું. નવરાત્રિના દિવસોમાં અમારી ચાલીમાં નવરાત્રિના સમારંભો ગોઠવવાનું કાર્ય મહેં મહારા હાથમાં લીધું હતું અને એ બહાને ચાલમાં અમારા માળાની ઉપલી અગાશીમાં ને નવરાત્રીના મંડપમાં કાંઈ કાંઈ વખત સારા નામાંકિત ગવૈયાઓ અને કલાવંતિઓને ઉપાડી લાવતો. પણ માળાના પીઠ ભાકુતો હાજરી આપતા નહિ. કાળો આપી છુટી જતા અને નામાંકિત હિસ્તાદોને સાંભળવા માટે હું, મહારા અર્ધો ઝૂન દોસ્તારો ને માળાના ઘાટીઓ, ચોરીઆઓ, રડ્યાંખડ્યાં થોડાં બેરાઓ, નિચેનો પાનવાળો અને ગલીને નાકે આવેલો દુધવાળો માતાદીન એટલા જ પ્રેક્ષકો તરીકે જ રહેતા. આવી આવી નિષ્ફળતા મળ્યા છતાં ય હું હિંમત હાર્યો નહોતો. સંગીતના

જલસાઓ ગોઠવતી વખતે કોઈ કોઈ વખત હું ફૂંડ જીભુ કરી ચ્હાનાસ્તાનો પ્રબંધ રાખતો—એ આશાએ કે પ્રલોભનથી સંગીતના જલસાઓમાં મેદની જામે. પણ તે વખતે મ્હારી ઉંમરના દુષ્ટ ભાહુતો સંગીતનો કાર્યક્રમ પુરો થયા પછી ચ્હા વખતે ઓચિંતા પુટી નિકળતા અને એ કાર્યક્રમ ખતમ થતાં પાછાં અલોપ થઈ જતા હતા.

*

*

ચાલીની સંગીત વિષેની આવી ઉદાસીનતાના વાતારણમાં ઉકાલાઈ જેવા ઉસ્તાદના આગમનથી મ્હારું મન ઉત્સાહના આવેશમાં થનગન થનગન નાચવા માંડ્યું એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે. હું અને ઉકાલાઈ પહેલે દિવસથી જ ગાઢ મિત્ર બની ગયા. અને એમના સંગીતથી આખી અમારી ચાલને સંગીતના રંગે રંગી નાખી, કોઈ સુરિલા વાજીત્ર જેવી બનાવવાનો મ્હેં મનમાં પાકા નિશ્ચય કરી નાખ્યો હતો.

*

*

ઉકાલાઈને ત્યા ફરનીયર બધું ગોઠવાઈ ગયું. એમના વહુ ગુલાબજીને પણ દેશમાંથી આવી ગયા. મ્હારી માફકે ઉકાલાઈ પણ હૈયા છોકરાંની આળખ પાળ વગરનાં હતાં. એમના ઘરમાં સારંગી, દીવરૂખા, તખલાં, હારમોનિયમ, તંબુરા, વાંસળી, એવા સંગીતના અનેક પ્રકારના વાદ્યો પણ હતાં. અને મ્હારી જોડે એમણે સંગીતની અને સંગીતાચાર્યોની તેમજ જલસાઓની વાતો પહેલે જ દિવસથી કરવા માંડી હતી. કારણકે અમારા બન્નેના મિત્ર જમનાદાસભાઈએ જેમ એમની પીછાન મ્હને આપી હતી તેમ મ્હારી પીછાન એમની સાથે કરાવતા જમનાદાસે કહ્યું હતું કે હું સંગીતરસનું કુંડું હતો.

*

*

એક બે મહીનાઓ વીતી ગયા. નવ વાગે ઉકાલાઈ ઘરેથી ચાલી જતા તે સાંજે છ વાગે આવતા. પણ દર રાત્રિ-રવિવારે સંગીત, નાટક

કે સતિમાર્માં અમે હરહંમેશ સાથે જતાં કાઈ કાઈ વખતે જાણીતી કલાવંતિએને ત્યાં પણ રાતના બે વાગ્યા સુધી અમે બેસતા. સુમ્માબાઈની ગણી ખરી ગાનારીઓ કેસર, અંબલી બરોડેકર, સરસ્વતિ, બાબી, શુભાબ, પદ્માવતિ, સધળાને મારી માફક ઉકાલાઈ ઓળખતા એટલું જ નહિ પણ દરેકની ગાયકીનો એમને અચ્છો પરિચય હતો. અને કાણ કેની શિષ્યા, અને કાણ કેનો સાગીદ એ બધી સંગીતના ક્ષેત્રની ઝીણી ઝીણી વિગતો ઉકાલાઈ જાણતા હતા. ઉપરાન્ત હિન્દુસ્તાનસરમાં જે નામાંકીત ગવૈયાઓ ધઈ ગયા છે. એ બધાનાં જીવન અને કાર્યથી એ વાકેફગાર હતા. સ્વર્ગસ્થ ખાંસાહેબ અમદુલ કરિમખાંના ઉકાલાઈ મ્હેંટા વખાણનાર હતા. પણ તે જ સાથે પંડીત ઓમકારનાથજી જેડે પણ એમને ધરવટ જેવો સમ્મન હતો. અખ્યાત સીતાર રહેમતખાના પરિચયમાં એ આવ્યા હતા અને બનારસના અજબ શરણાઈ વગાડનાર ખીસમિલ્લાના જલસામાં પણ એ મકેને લઈ ગયા હતા. અને શરણાઈના એ મશહુર ઉસ્તાદ પોતાની અજબ પુકંઠી શરણાઈમાંથી જાત જાતની રાગરાગણીઓ છેડી હતી ત્યારે ઉકાલાઈએ જ મ્હેને એ વિષેની તમામ માહિતી આપી હતી. આ ઉકાલાઈ સંગીતના અચ્છ જાણકાર હતા એ વાતની પ્રતિતિ મ્હેને કરાવી દીધી હતી. પણ એમની ઉસ્તાદીનો લાભ એ ચાર મહીના થઈ જવા છતાં પણ હું મેળવી શક્યો નહોતો.

*

*

ઉકાલાઈને ઉસ્તાદ કલ્પતાં મ્હારે મ્હારી કલ્પનાંશક્તિને ખુબ ખુબ ખેંચવી પડતી હતી. પહેલાં તો એમનો દેખાવ એક અપ-ટુ-ડેટ ખીઝનેસમેન જેવો હતો. કાઈ સંગીતના આચાર્ય જેવો નહિ. એમને કદી પણ સાદા, અચ્છન અને સેરવાનીમાં જોયાં નહોતા. એ હંમેશાં અપ-ટુ-ડેટ યુરોપીયન ડ્રેસમાં જ રહેતા હતા. તેમ એમને ત્યાં અનેક પ્રકારના વાજાંત્રો પડ્યા હોવા છતાંય, એ કદીય વગાડતા નહિ. તેમ મ્હેં એમને કદી ગાતાં સાલવ્યા નથી. હું એમને ઘણીવાર એકાદી યીજ સુણાવવા કહેતો પણ ત્યારે

હસીને એ મંડારી વાત ટાળી દેતા અને વનમ્રભાવે ખેલતા કે “સંગીત વિદ્યા તો એક વિશાળ દરીઓ છે કાઢે ઉભેલા આપણા જવાના હાથમાં એકાદ છીપણું આપે તો અહોભાગ્ય ?” ઉકાભાઈની એ નમ્રતા નિહાળી હું તાબૂન થતો.

*

*

ઉસ્તાદો કાઈ અડીઅલ કાઈ વિદ્યાના ધમડી તો કાઈ મનમોહ આવે છે, પરંતુ ઉકાભાઈની નમ્રતા નિહાળી મને કાઈ કાઈ વખત એમ પણ લાગતું કે કદાચ એ છુપું રતન હોય અત્યંત નમ્ર હોય તેમ કદાચ અત્યંત પ્રતિભાવાન હોય એ સંભાવિત હતું. પણ મહીનાઓની મારી ઘણી ઘણી કાકડુદી છતાં એમણે કાઈ વખત પોતાની કળા મને બતાવી નહોતી.

એક ઉસ્તાદના નામને માટે ઉકાભાઈ નામ વ્યાજબી નહોતું એમ પણ મને લાગતું. ઉકાભાઈની પાછળ ઉકાખા કે ઉકાખુવા એવું નામ હોવું જોઈએ એમ મને અહંનીશ લાગ્યા કરતું. પણ જ્યાં એમની ક્ષમ્યે ભુલ કરી હોય ત્યાં આપણે શું કરી શકીએ એમ માનીને હું મન વાળતો.

*

*

એમના પાતન કહે તો એ મહારી આગળ ગાય એ આશાથી મહેં એક દિવસ ગુલાબજહેન આગળ જઈ ઉકાભાઈની સંગીતપ્રિતિ વિષેની વાત છેડી. પણ એમણે તો પોતાના પતિની એ દીશાની લકિત માટે ગર્વ લેવાને બદલે સહામો મૂકે ઉઘડો લીધો, અને મારા વ્યક્તિત્વ તરફ મહેણું ફેંક્યું કે, “આ માળામાં તહમે મળી ગયા એટલે પાછા એ હાથથી જવાના.”

“મારા લાઈ સંગીતમાં કેટલા ઉસ્તાદ છે, તેના માટે તહમારે મગરૂર થવું જોઈએ લાભી ?” મેં એમને કપકા આપતી હમે કહ્યું.

“અરે જોઈ એમની ઉસ્તાદી ?” ગુલાબજહેન બબ્બકા; “એ ઉસ્તાદીમાં એમણે આપાની દોઢ લાખની મીલકત ફના કરી નાખી. દેશનું

ધર અને વાહી ગીરે મુક્યા. અને આજે નોકરો કરવો પડે છે. મહેરબાની કરીને તમારા ભાઈની ઉસ્તાદીની વાતો મારી આગળ નહિ કરતાં. મને એ બાબતની બોતેર કાઠે ટાઢક છે.”

ઉસ્તાદો ને કલાકારની પત્નીઓ આવી જ બેપરવા અને નિષ્કુર હોય છે એમ માની મહે ગુલાબખહેનની વાતને મનમાં વધુ વજન ન આપ્યું, ને મહારા મિત્ર ઉકાલાઈની એટલી કમનશીબી એમ માની મન મનાવ્યું. અને એ દમ્પતિ વચ્ચે કલેશ ના થાય એ માટે ગુલાબખહેનના એમના વિષેના ઉદગારની વાત પણ મેં ઉકાલાઈને નહોતી કરી.

અમારો સમ્બન્ધ બહુ ગાઢી મિત્રતામાં પારણમ્યો હતો. સંગીત વિષેનું બહુ છુટું છુટું જ્ઞાન ને તે પણ વિધવિધ પ્રકારનું મેં ઉકાલાઈ પાસેથી મેળવ્યું હતું. તેમ એમને મોઢેથી હિન્દના નામાકિત ઉસ્તાદોને કલાવંતિઓ વિષેની અગત માહિતીઓ પણ મેં એમની પાસેથી સંપાદિત કરી હતી.

*

*

પણ એમને ગાવા સાંભળવાની મારી મુરદ બર આવી જ નહોતી.

*

*

એમને વતન સગામાં કાઢીને ત્યાં લગ્નપ્રસંગ હોવાથી ઉકાલાઈ અને ગુલાબખહેન આઠેક દિવસ માટે દેશમાં ગયાં હતા. એ દરમિયાન એક રવિવારે મહારા અને ઉકાલાઈના અગત મિત્ર જમનાદાસલાઈ એમને મળવા આવ્યા પણ એમના દીવાનખાનાના બારણે તાણુ બેઠ મહારી ઓરડીએ બેઠા. મહે એમનું મહાપાનથી સ્વોગત ક્યું ને વાતમાં વાતમાં ઉકાલાઈ જેવા સંગીતના ઉસ્તાદ બહુ શરમાળ છે, કાઈ દિવસ ગાતા નથી એવી મહે ફરીયાદ કરી એટલે મહારી અબ્બાબી વચ્ચે જમનાદાસ બુગ્શી ઉપરથી ઉભો થઈ ગયો. હસતો હસતો બેવડો વળી ગયો ને પછી ખુરશી પર બેસી જઈ હાકતા હાકતા બોલ્યો કે,

“અંદ્યા તું એને સંગીતનો ઉસ્તાદ સમજ્યો હો ?”

“હા બીબું શું સમજું ?”

“એઈ એ તો દુનિયાનો ઉસ્તાદ છે. ચોપડા* ખાતવવાનો ઉસ્તાદ છે. ખોટા દિસાળો ઉલા કરનારો ઉસ્તાદ છે. એ તો દુનિયા ખાવેલ માણસ છે. જે કારખાનામાં એ કામ કરે છે ત્યાં માલેક માટે જુદા ચોપડા તૈયાર કરે છે. ટૂંટીઓ માટે જુદા ખનાવે છે ને ઇન્કમટેક્સવાળા માટે ત્રીજા જ પ્રકારના ચોપડાઓ તૈયાર રાખે છે ! એની એ ઉસ્તાદી માટે તો એને સાડા સાતસોનો પગાર મળે છે. ઉકાલાઈ એટલે શું ? એમને ઓળખતાં તમારે બીજો અવતાર લેવો પડશે.”

“પણ એ સંગીતમાં બહુ સાડાં જાણે છે.” મેં કહ્યું. “

“અરે એના સંગીતના શોખે જ એણે બાપની દોઢ લાખની મિલકત ખતમ કરી નાખી. ને આજે નોકરી કરવી પડે છે. સંગીત તો માત્ર એમનો શોખ છે. એની ઉસ્તાદી તો દુનિયાની આંટીધુંટીની છે ! ને કારખાનાના મુગનારાઓને અને બીજા લાગીદારોને કેમ રાવવા એજ એમની ખરી ઉસ્તાદી છે ? ખોટા ચોપડા ખનાવવા એ કંઈ જેવી તેવી ઉસ્તાદી નથી ! એ દેશના ઉસ્તાદોને તારા સંગીતના ગવધ્યાઓ કરતાં વધુ આવક હોય છે.

જમનાદાસનો ખુલાસો સાંભળી મને ગુલાબજીનના શબ્દો પણ માફ આવ્યા ને એવો હું હતાશ થઈ ગયો કે ખરેખર ખેલાન જ બની ગયો.

૬. દૂધપાકે અને પાતરાં

શારદાના આંગણામાથી હું રનિવારે સવારે તેના ઘેર ગયો ત્યારે તેના વર શાન્તુએ બહાર ધસી આવી ઉંખરમા જ મારા હાથ પકડી ફરિયાદ કરી કે: “તારી લાભી શારદામા અક્કલનો છાંટો નથી.”

શારદા કઢીમાં મીઠો લીંબડો નાખતી હતી અને તે મીઠા લીંબડાના પાન અને ડાળખીઓ સાથે બહાર ધસી આવી, આરી તરફ જોઈ ડાળખીઓ એના પતિ તરફ નિર્દેશી બોલી કે: “આ તમારા બનેલી મીઠજનું ધોધુ છે. સમજે નહિ ને ડબ ડબ કરે છે, બધી વાત તેને બાળુશો ત્યારે સમજશો કે અક્કલની ઉણપ કાનામાં વધારે છે.”

આ એક અજબ જોડું હતું. અને મારેય કાણુ બાણુ કેવાય કમનશીબ હતાં કે મારે અનેક વખત એમનો ઝગડો જોવો પડતો અને લવાદ થઈ ચુક્યાં આપવો પડતો. પતિ-પત્નિ અને મીઠજમાં લવીંગીઆ મર્યાદા જેવાં હોય ત્યાં કેવી રીતે મેળ મળે? શારદા મારા ગામની છોકરી જ હતી એના પિતા અને મારા પિતા લાઘવ ધોવાથી અને શારદાના પિતા છગન શેઠ મને દિકરા જેવો ગણતા હોવાથી શારદાને હું એનું સમજતો હતો. અને શારદાનો વર શાન્તુ મારો નિશાળનો ગાંધીઓ હતો. હું શારદા જોડે એનું સગપણ રાખવા માગતો હતો પણ શાન્તુ શારદાને બાળવા માટે જ મારી આગળ “તારી લાભી આમ કરે છે ને તેમ કરે છે” એમ ફરિયાદ કરતો અને શારદાએ ચિડાઈને મારા એ બાલગાંધીઆને મારો બનેલી ઢોઢી ખેંસાડ્યો હતો અને એ પણ હમેશાં શાન્તુની ફરિયાદ મારી સમક્ષ રજૂ કરતી. વખતે ‘તમારા બનેલી આવા અને તેવા’ એવા શબ્દપ્રયોગો કરતી હતી. એ દંપતી જ્યારે હું તેમને ત્યાં જતો ત્યારે બંનેને હમેશાં લડતાં ઝઘડતાં જ દેખતો, એ પણ બનવા જોગ છે કે હું બંનેનો વિશ્વાસપાત્ર હોવાથી મને

જેતાં બંને હૈયાની વરાળ મારી આગળ ખાલી કરતાં અને એમની વાતમાં એવટ કરી ચુકાદો આપવાની મનેય ટેવ પડી ગઈ હતી.

*

એમના અંદરના ખંટમાં વર્ષ દિવ્યકા પર જગ્યા લઈ મેં શાન્તુ અને શારદાને એરડામાં બોલાવી મારી સામે ઉભા રાખ્યા અને અદ્વિતન્ય કોઈ વકીલની અદાથી બંનેની ઉત્કટપાલટ તપાસ શરૂ કરી.

‘બોલ શાન્તુ તારી ફિગ્યાદ શું છે.’

“આજે શારદાએ દુધપાક અને પાતરાં રાખ્યા છે.”

“સારી વાત છે, એ વસ્તુઓ તને ખુબ લાવે છે એ હકીકત હું જાણું છું.”

‘પણ ત્યાં જ મ્હોકાણ છે ને?’

શાન્તુએ મોઢું કટાણું કરીને કહ્યું.

‘આજે મેં એરંડીઆનો લુલાખ લીધો છે ત્યારે જ શારદાએ મારે બાળવા માટે ઘરમાં સરસ રસોઈ કરી છે.’

“તમારા બંનેવી તો ઘરમાં એકલા પોતે જ જમનાર હોઈ એમ બોલે છે. હું અને કોકી, તમે, ગમે આપણે તે કંઈ હિસાબમાં જ નહિ. એમણે એરંડીયું લીધું એટલે આપણે બધાએ પણ એમની માફક સોગિયું ઘસું કરી ખીચડી-દહીં ખાવું એમને?”

‘નહિ શારદાને મારી જરાય દરકાર નથી.’ શાન્તુએ કહ્યું.

“હૈયે હાથ રોખી જરા બોલો. ગયા ગવિવારે તાવમાં હીમતા હતા ત્યારે માથા પર જેમ્સી આધસની કાથળા કાણ ફેરવતું હતું?”

“જો જો દોસ્ત તું, પતિની સેવા એ આયંનારીઓની ફરજ છે—ધર્મ છે, અને તારા ગામની આ છોકરી જરાક સેવા કરે છે તે કહી બતાવે છે!”

‘ફકીરભાઈ તમે એને જ પુછો, આ તમારા ડાહ્યા-શાળા બનેલીને, કે સવારે એરડિયું લીધું’ ત્યારે મને વાત કરી હતી? વહેલી સવારથી એમની નાકની ઢાંકી સામે વધારે દુધ લેવાય છે, રામા પાસેથી અળવીનાં પાન મંગાવાય છે અને બીજી બધી તૈયારીઓ થાય છે, ત્યારે મોંઢામાંથી ફાટતા નથી, કે મને ઠીક નથી. ખાનદાન લાયડોનું હોય તો બાયડી ને છોકરાં જમે એમાં ઉલ્ટો ખુશી થાય.’

“નહિ નહિ દોસ્ત, શારદા મને બાળવા આ બધું કરી રહી છે. તું એનો સ્વભાવ નથી જાણતો. એ પુરેપુરી અવળગંડી છે. તો પાડીએ એજ કામ કરે”

“ખબરદાર અવળગંડી કહી તો, અવળગંડી હશે તમારી કાંઈ સગલી. મારા ગામના ભાઈ આગળ મારો લવાડો કરો છો, તો તમારા મનમાં તમે શું સમજો છો? દુધપાક બાળમાં અને પાતરાં ગટરમાં ફેંકી દઈશ” આટલું બોલી શારદા ગુસ્સામાં રસોડામાં ગઈ, દુધપાકનું તપેલું હાથમાં પકડ્યું, રસોડાના એરડાની ખાળ આગળ ગઈ અને રેડવાની તૈયારી કરતી હતી ત્યાં શાન્તુના જહેન હંબરામાં દેખાણું. એમને જો શારદાનાં હાથનું દુધપાકનું તપેલું એમનું એમ સ્થિર રહી ગયું. એ ચક્રાર સ્ત્રીએ એકદમ ફેરવી તોળી કહ્યું કે, “શુભાળજહેન દુધપાકને ઠંડો કરવા હું જરા બાળમાં મુકું છું. નીચે પાણીથી ભરેલી થાળી રાખી છે. આજે તમારા ભાઈને જન્મદિવસ છે. એટલે તેમને અને એમના સિત્તને ખાસ રમવા બોલાવ્યા છે. અને તમારા ભાઈને લાવતી રસોઈ કરી છે.”

“આ વાત તો તે મને કરી જ નહોતી!” શાન્તુએ ફરિયાદ કરી.

“તમે અને મારા ભાઈ બહાર હિંચકા પર જઈ એસો અમે નચુદ-મોનઈ પેટ ભરીને વાતો કરીએ.”

“મારો જન્મદિવસ છે એ વાત મને કરતી જ નથી. મને ખબર ફોત તો હું અધડો જ ન કરત.”

“શારદા અવળચડી નયા પશુ તુ જ અવળચડી છે. હવે મુંગો મુંગો હાલ આપણે હિંચકે ખેસીને પાન ખાઈએ ગુલાબજીનને ખચર પડ્યા હોતો નહિ ગુલાબજીન એ મિનિટ મોડા પડ્યા હોત તો શું થાય એની તો કલ્પના કર”

અમે બંને બહારના ખડમાં જઈ હિંચકા પર બેઠા અને અંદર નાણંદ-ભોળાઈએ પેટ ભરીને અલકમલકંતી વાતો કરી.

શાન્તુએ મને પુછ્યું: ‘દોસ્ત કોઈ રસ્તો બતાવ, કે જેથી આ અવળચડીનો મીઠાજ ઠેકાણે આવી જાય.’

‘અરે દોસ્ત, સ્ત્રીઓને સમજાવવી એમાં કઈ મોટી વાત છે? જો તારી સ્ત્રીનો હવે જન્મદિવસ આવે તેજ દિવસે તારે એની બહેનપણીઓને જન્મવાનું કહેવાનો આગ્રહ કરવો. અને તે દિવસે તારે ઘણું વધારીને મેલા કપડાં પહેરીને આખા ઘરનું ઝાડુ સાફ કરવું, પછી તેની બહેનપણીઓ આવે તો પશુ તારે તો બહુચકની જેમજ વર્તવું. પછી જોઈ લે તેવો રહાસ.’

થોડા દિવસ ગયા અને શારદાનો જન્મદિન આવ્યો. શાન્તુએ તે દિવસે આગ્રહપૂર્વક શારદા પાસે તેની બધી બહેનપણીઓને નોતરું દેવરાવું.

શારદા તે દિવસે વહેલી ઉઠી. પોતાના બંને બાળકોને પુલસમાં નેવરાવી ધોવરાવીને કપડાં પહેરાવ્યાં. પશુ શાન્તુ મારી સલાહ મુજબ તે દિવસે શારદાના આગ્રહ છતાં જ વાગેજ ઉઠ્યો.

“અરે, તમે નાહી ધોઈને કપડાં તો બદલાવો, હળમત કરો, હમણું મારી બહેનપણીઓ આવશે અને તમારા આ દિવાર.....”

“તે તારી બહેનપણીઓ આવે, એટલે મારે રજાને દિવસે પણ આરામ ન કરવોડું મને અપારમાં પળવ મા; મારે તો ગમે તેવાં કપડાં આવે, મારે ક્યાં હવે ફરી પરણવું છે!” શાન્તુએ આદર્શી.

“અરે, પણ તમારા આવા ધાંચા જેવા કપડાં, તમારે વધેલું દાહું અને તમારો આ આળસુ જેવો દેખાવ- મારો બહેનપણીએ જોશે તો હું લાજ મરીશ. આ દુધપાક ને પાતરાં બનાવ્યા છે. તેની મગ્ગ જશે” શારદાએ પોતાની ચિંતા વ્યક્ત કરી.

“તે દુધપાક ખાવાની મગ્ગ ન રહે તો ખાજે દેખી નાખજે.” શાન્તુએ હળવે રહીને મરચું મુક્યું.

“અરે હું તમારે પગે પડું, તમે તે દિવસની દાજ આજ નહિ કાઢો, તમારે ખિન્નવું હોય તો હું એકલી હોઉં ત્યારે ખીન્નજો, પણ અત્યારે નહિ, લાખસાખ અત્યારે નહિ. જલદી નાહી ધોઈને પરવારી નાખો. હમણા બધા આવશે અને પેલી સરલા, ઓલી ચંચલ, નયુકાકાની પુષ્પા, તમને આ વેશમા જોઈને એટલું હસશે કે માથું તો પેટ બળીને ખાક થઈ જશે. અત્યારે ‘ધરણ ટાણે સાપ કાઢો મા.’ હું તમને હવે કાઈ દિ નહિ કનકું, તમારા સમ?”

“મારા સમ” શાન્તુએ પુછ્યું.

“તમારા સમ” શારદાએ જવાબ આપ્યો અને શાન્તુ કાલો ડમરો ભરથાર બની ગયો.

આઠ દિવસ પછી શાન્તુ મને રસ્તામાં મળ્યો.

“દોરત ફરી તમારો કીમીયો કમાલ નીકળ્યો. તમારની શારદા હવે સીધી દોર થઈ ગઈ છે.”

“ચાલ, ત્ય એક સીંગલ આ પાઈ નાખ, અને જો તમારું વાળું પાન પણ જલતો નાહું” અમે બન્નેએ નજીકની હોટલ તરફ યગ માર્યો.

૭. બળદર સ્વાદની શોકય

જ્યા અને જગમોહનને સંસાર ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ નીહાળતા સારી રીતે સરળતાથી ચાલતો હતો. અને ઉચ્ચ વણીઃ કુટુંબના હતા અને તેમાં જ્યા તેા જુના વિચારના વૈષ્ણવ કુટુંબમાં ઉછરી હતી, એટલે તેનામાં જુની ધર્મભાવના, આસ્થા અને પતિ એ પત્નીનો પ્રભુ એ આર્ય સંસ્કાર હતા. જગમોહન શેર બળદરમાં કામ કરતો. ઠીક કમાણી કરતો. શાંત સ્વભાવનો હતો, જ્યા પ્રત્યે માનપ્રુદ્ધિથી જોતો. એ દંપતી મુંબઈમાં જુની હતુમાન ગલીના એક માળામાં રહેતા હતા. પાડોશ લાટીયા, વાણીયા, બ્રાહ્મણ જેવી ઉજળી શાંતોના ગૃહસ્થ કુટુંબનો હતો.

*

*

જગમોહન સાધારણ સ્થિતિના વણીઃ કુટુંબમાં ઉછર્યો હતો. એ કુટુંબ વર્ષો પહેલા કાઠીઆવાળા મહુવા ગામથી મુંબઈમાં આવી સ્થાયી થયું હતું, અને નવ આણસના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવામાં જગમોહનના પીતા માણિકલાલને રાત દીવસ વૈતર કરવું પડતું હતું. માણિકલાલ મુળજી જેઠા સારકેટમાં એક કાપડીઆને દયા ઉઘરાણીવાળા હતા. અને દુકાનની ઉઘરાણીના કામમાં પગાર મુદલીસ મળતો હોવાથી બીજા પણ કામો કરવાં પડતાં હતાં. એક બે કેકાણે એ રાતે અને સહવારે છુટક નામું લખતા, ચોરી ત્યાલી કરતા, અને આ રીતે ખુબ ખુબ મહેનત કરી એ મુંબઈ જેવા ગામમાં કુટુંબને વર્ષોથી નલાવી રહ્યા હતા. આવા કુટુંબમાં ઉછરેલા જગમોહનમાં સાહિત્ય, કળા, અને સૌંદર્યના પોષક ઉચ્ચ સંસ્કારોના બીજ ક્યાંથી પડે? તેમ તેનામાં વીઘાબ્યાસંગ પણ કઈ રીતે આવે. માણિકલાલને ધર્મ સંસ્કાર કેળવવાની પુરસદ જ નહોતી, તેથી એ સંસ્કારની ઉણપ પણ જગમોહનમાં રહી ગઈ હતી.

*

*

આમ ઉચ્ચ સંસ્કારથી જગમોહન અલીપત રહ્યો હતો, 'પણ ખીજી રીતે જીવનની લઘતમાં જહેતો પડ્યો હતો. મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ કરી પિતાના પ્રેતસાહનથી એ પહેલાં કાપડ મારફેટમાં નોકરીએ રહ્યો હતો, પછી ખીજાં બજારોનો અનુભવ મેળવ્યો હતો. નામું લખવામાં કુશળતા મેળવી હતી, પહેલાં માસુલી ગુમારતો, ઉધરાણીવાળો, પછી સેલ્સમેન એમ તેણે ધંધામાં પ્રગતી કરી હતી, અને પાસે થોડી મુડી થતાં તેણે છેવટે શેર બજારમાં લંગર નાખ્યું હતું, ત્યાં એક જાણીતા શેર દલાલની સાથે પેટ દલાલ તરીકે એ કામ કરતો હતો. લગ્ન થયા પહેલાં જગમોહન ધંધે થોડો ગયો હતો તેની છ બહેનો પરણી સાસરે સીધાવી હતી, માયાપણાઈ સહુવામાં સ્થાયી થયાં હતાં. પોતે ધડપણમાં વતનમાં પોતાનું અને પત્નીનું ચેટ ભરી શકે એટલું દ્રવ્ય માણેકલાલે જીવનના પાછલા ભાગમાં મેળવી લીધું હતું. ખાસ જરૂર પડે ત્યારે જ તે જગમોહન પાસેથી પૈસા માંગાવતો. આમ જગમોહનને જીવન નીલાવવા પીતા જેવું વૈતરૂં નહોતું કરવું પડતું. તેમ માણેકલાલ જેવડાં મોટાં કુટુંબનો ભાર તેના શીર પર નહોતો. કમાણી સારી હતી, એટલે શેર બજારના ઘણાંયે યુવાનોની બાબતમાં અને છે તેમ એ જરા અચાંખ, ખાવાપીવાનો અને હરવા ફરવાનો શોખીન બન્યો હતો. જવાના સદલાગ્યે જગમોહન કુછ દે ચડ્યો ન હતો. કારણ બચપણથી તેને પૈસાની કીંમત સમજાઈ હતી. અને યુવાવસ્થામાં પણ મુકતાં સખત કામોવાળા નોકરીઓમાં પલોટાઈ જતાં એ અરાખ દોરતોની સંગતમાં સંપ્રકાયો ન હતો. એટલે નૈતીક અધઃપતનથી એ બચી ગયો હતો. અને તેથી જ ઉપર આપણે જોઈ ગયા તેમ જયા—જગમોહનનું જેહુ સરખું જીવન ગાળતું હતું.

બચપણમાં અને કીશોરાવસ્થામાં ખાસ પીવા અને હરવા ફરવા સંબંધમાં જગમોહનને ધરની ગરીબ હાલતને લીધે—ખુબ ખુબ અકુશમાં રહેવું પડ્યું હોવાથી શેર બજારમાં સ્વતંત્ર થતાં તેની જીજ્ઞાસા રસવૃત્તિ વીકસી હતી, તેમ શની-રવીવારે નાટક સીનેમા અને કોઈ દિવસ ટેક્ષીમાં

એ વરલી અને જુલુ દરવા જતો હતો. નાટક સીનેમાંનો જગમોદનને શોખ હતો, પણ તેના જમવાના શોખ આગળ નેના બીજા શોખો અંકુશમાં હતા. મુખમના એકે એક ગુજરાતી, હીંદુ અને દહીણી હીંદુ રસોયોરોએનો જગુરે અનુભવ હતો. ક્યા મુખમાંની ગૃહમાં સારી ચાક મળે છે, કોળા ક્યા સારાં જૈયાર થાય છે, ભજ્યા કઈ હોટવનાં વખણાય છે, એ બધું તે જાણતો હતો, ઉપરાંત મુખમના હીંદુ લોન્નેની પણ તે વારંવાર મુલાકાત લેતો હતો. આમ પોતાની જાત માટે અને ઉપર કહ્યા તે પોતાના શોખ સંતોષવા જગુ છુટે હાથે ક્યો ખર્ચતો અને તેમાં પોતે કશુંએ ખાટું કરે છે તેમ એ માનતો નહી. તેમ જાણતું પણ એ વાત તરફ લક્ષ્ય ગયું નહોતું.

*

*

જયાનો જન્મદિવસ હતો. જયાએ હોંશમાં આવી સરસ રસોઈ ખનાવી હતી, જગમોદન સ્વયંએ એક ઘરાકને મળવા ગયા હતા તે બપોરે બાર વાગ્યે ઘેર આવ્યો. જયાએ રસોડામાં જગુની થાળી તબ્યાર કરી અને તેને જમવા બોલાવવા હાક કરી. જગમોદન પોતાની ઓરડીની બહાર ગલેરીમાં ઉભો હતો સીગારેટ ખીતો હતો. તેણે ત્યાં ઉભા ઉભા જ કહી દીધું કે, “તું જમી લે હું લોન્નેમાં ખાઈને આવ્યો છું. આજે.....લોન્નેમાં ઘારી દુધપાકતું જમણુ હતું.”

પતિનો એ પ્રત્યુત્તર સાંભળી જયાતું મેહાહું પડી ગયું, પોતાના જન્મદિવસે પણ પતિ પોતાની સાથે ન જમે? સ્વયંએ બાપડીએ જગુને લાવે એવી સ્વાદીષ્ટ રસોઈ ખનાવવા કેટલી મહેનત લીધી હતી, પણ પતિદેવને એ સેવાની ક્યા કદર હતી? બહીલે મોંએ જયાએ જેમ તેમ ખાઈ લીધું, જગુ તેા લુગડાં પહેરી થોડી વારમાં બજારમાં ગયા. પતિના પતનથી સ્તબ્ધ થઈ જયાએ બધી રસોઈ કામ કરનારી ઘાટણને આપી દીધી.

*

ઝીંદગીમાં પહેલીવાર જ્યાને પોતાના પરીણીત-જીવનમાં અસંતોષ ઉદ્ભવ્યો. પોતે પતિદેવને ખુશ કરવા આડોશીપાડોશીઓ અને ઓળખીતી-જહેનો પાસેથી નવી, નવી વાનીઓ બનાવવાની કળા શીખી પાકાસાજીમાં અવીણ બની હતી. હરહંમેશ જગુ ખુશ થાય માટે વીધવીધ પ્રકારની રસોઈ તૈયાર કરતી. પણ જગમોહન જ્યાએ રાધેલી રસોઈ હોંશથી જમતો નહતો. ઘણીએ રાતો એવી જતી જ્યારે જગુ જ્યાના આગ્રહથી પાટલા ચર જમવા બેસતો પણ બપોરે અને રહાંજે હોટેલોમાં અપરી આવેલો હોવાથી બરાબર વાળુ કરી શકતો નહી. “લુખ નથી” “તખીયતે સારી નથી.” એવા ‘બહાના’ કહાડી થોડુંક ખાઈ ઉડી જતો. પતિ ઘરમાં બરાબર જમતા નથી એ જોઈ જ્યા અકળાતી, એ પતિલક્ત લામીની પોતે પણ અડધી લુખી રહેતી, અને પતિને પોતાના હાથની રસોઈ નથી લાવતી એ માટે પોતાનાં નશીબ અને દેવને દોષ દેતી, પતિ નિરંતર માઠા રહે છે. એવો પણ તેને વહેમ પડતો. જગમોહનના શરીર પર કંઈ પણ રોગનાં ચીન્હો કે અસર નહી થતાં એ નવાઈ પામતી, અને કોઈ કોઈ વખત એમ માનતી કે જગમોહનને હાડમાં કંઈ રોગ છે. જ્યાને જગમોહનની સ્વાદીયા વૃત્તિની ખબર હતી, પણ ઝંદગીમાં કદી પણ નહીં જોએલી હોવાથી હોટેલો અને લોન્ને વિષે તેને કશો પણ ખ્યાલ નહોતો.

*

*

જન્મદીવસે પણ ઘણી પોતાની સાથે ન જમ્યો એ વાતનું જ્યાને માહું લાગ્યું હતું. એનો એ આખો દીવસ બગડ્યો. પાછલે પહેરે સારાં વસ્ત્રો પહેરી પોતાને પીઅર જવાનો તેનો વીચારે હતો, પણ બપોરના પ્રસંગ પછી એ વીચાર તેણે માંડી વાળ્યો. આખો દીવસ એ ઉદસ અને ખીજ પોતાની ઓરડીમાં બેસી રહી. રહાંજે જ્યાની એક બાળસખી તેને મળવા આવી, તેની આગળ વાતચીત કરતાં જ્યાના અવાજમાં કશુંતો નોહાળી પેલી જહેનપણી લલીતાએ મમતાથી જ્યાની મુંઝવેશનું કારણ

પણ લલીતા ચક્રાર હતી. એ જ્યાના મુખની નીસ્તેજતા જોઈ એટલું તેા કળી ગઈ હતી કે જ્યા કાઈ વાતથી સુઝાય છે. જ્યા અને જગમોહનનો સંસાર ઉપરથી દેખાય છે એવો સરળ અને સારી રીતે નહીં ચાલતો હોય, લલીતા જ્યાનો સ્વભાવ જાણતી હતી, સીધી રીતે એ પોતાની વાત કરે એવી નહોતી, એટલે લલીતાએ આકસ્તરી રીતે અદ્વલતમાં વકીલો સાક્ષીની ઉલટખલટ તપાસ કરે છે એ રીતે પ્રશ્નો પુછી જ્યા પાસેથી ખરી વાત કહી શકવાનો દરાવ કર્યો.

“જ્યા તું આજ દીલી પડી ગએલી કેમ લાગે છે?” લલીતાએ પુછ્યું.

“દીલી કંઈ નથી, હું આનંદમાં છું.”

“આજે તારા જન્મદીવસ, છે ને!”

“હા.”

“જન્મદિવસે તો માણસો આનંદમાં હોય. તું આમ બીલે મ્હોએ કેમ બેઠી છે?”

“અમરતી જ”

“અમરતું કાઢતું મ્હોહું તારા જેવું ન થઈ જાય, ઘરમાં તમે બેજ જાણુ છો. નથી તારે ખીજ બહેનોની માફક સાસુ નાણુંદતું સાલ કે નથી દેરાણી જેઠાણીઓ કે કલેશ અને કડવાશનો અવકાશ હોય.”

“એ નજરે તો બહેન હું સુખી છું ઘરમાં અમે બેજ જાણુ છીએ. અને શું દુઃખ હોય? એ સાફ કમાય છે. હું એમતું ઘર રાખું છું. આઈ પી, આનંદમાં દીવસો ગાળીએ છીએ.”

“એટું ન બોલ. તું બરાબર ખાઈ શકતી નથી, પેટ ભરીને જમતી હો તો આવી દુખળી ન પડી ગઈ હોય. એક વરસ પહેલાં તું કેવું હતી?”

જ્યાએ આ પ્રશ્નનો કશો જવાબ ન આપ્યો. પણ લલિતા તેને ક્યાં છોડે એવી હતી? થોડીવાર જવાના મુખ સામે ટગર ટગર નેહ દીખતી લલિતાએ એટલીતો જ પ્રશ્ન કર્યો કે—

“અલી જ્યા! તે શું શેક્યતું સાલ છે?”

“ખબરદાર! એમના માટે એવું કંઈ બોલી તો.”

“ત્યારે તારા વર જગમોહનદાસ તદ્દન સીધા માણસ છે એમને?”

“હા.”

“સીધા સોટા જેવા?”

“લલિતા તું મસ્કરીએ ચડી છે?”

“નહી એવું કંઈ નથી. અમરતું જ પુછું છું, વાર એ તને ઈરપીટ કરે છે?”

“એમણે આટલા વર્ષોમાં મારી સામે હાથ તો શું આંખ પણ થી કહાડી.”

“તો મુઠા આવું વાંઠરી જેવું હાથું કરી કેમ બેઠી છે?”

લલિતા નહીં છોડે એ જ્યા સમજી ગઈ. પણ તેની આગળ ખરી વાત કરતાં એ ફરીઆદની ક્ષુલ્લકતાનો ખ્યાલ આવતાં એ ખડખડાટ હસી પડી. અને બોલી કે “બહેન લલિતા, વાતમાં બહુ માલ નથી.”

“પણ મને કહેતો ખરી.”

“શું કહું? કોઈ સાલજે તો મને ગાંડી ગણે. એ ધરમાં કોઈ દિ બરાબર જમી શકતા નથી. આજે મારો જન્મદીવસ છે. મેં એમને માટે લાવતું ભોજન તૈયાર કર્યું હતું, પણ એ લોજમાં જમીને આવ્યા.”

“હું બહુ સમજી ગઈ, પણ તું દુખળી કેમ પડી ગઈ છે.”

“એ નથી ખાઈ શકતા એટલે હું પણ નથી ખાતી, એ માંદા તો નહીં હોય?”

ગાડી રે ગાડી, માંસ હોય તો લોજમા ક્યારી જમી આવે? જ્યા
આ તારી એકલીની ફરીયાદ નથી, આ તમારા એકલાના દંપતી જીવનની
વાત નથી, મુંબઈની એકેએક ચાલમા, એકેએક ચોરડીમા ચંદતા કુડુ ખોતી
આ કથા છે. એકેએક હીંદુ, પારસી ખીરતી, અને મુસ્લીમ બહેનોના
વીતકની આ વાતો છે. મુંબઈની અનેક ગૃહીણુઓ મારે આ કાયરો છે
અનેક બહેનોની આ ફરીયાદ છે—”

“લલીતા તું તો ભાપણ કરવા મંડી”

“હા, હું જરા આવેશમાં ગઈ આવી હતી. મારે પણ તારા બનેલી
જગમોહનદાસ જેવાજ હતા. મેં એમને સીધા દોર કરી નાખ્યા છે.
મુંબઈમાં ધણુએ ભાચડાઓ બહાર હોટેલ અને લોજમા એકલા હાંટની
માફક જઈ હોજરી ભરી આવે, અને ઘરમા એમની વાટ જોઈને રસોડામા
જેસી રહેતી પત્નીઓ સમજે કે પતિદેવ માફ છે, કે નાબુક છે. ખરી વાત
એ હોય છે કે આ પુરૂષો આખો દીવસ જ્યા ત્યા ખાંધા કરતા હોવાથી
ઘરમા પુરૂં ખાઈ શકતા નથી, અને એમની તારા જેવી ભોળી ભાભીઓ
નકામી ભુખે મરી પોતાની કાયાને કબૂત આપે છે.”

“ત્યારે ઈશુ કેમ?”

“હું તને સરસ રસ્તો બતાવુ” આમ કહી લલીતાએ જ્યાના
કાનમા વાત કરી, જે સાલણી જ્યા ખડખડાટ હતી પડી

*

થોડા દીવસ તો જગમોહન કંઈ ખોલ્યો નહીં, પણ એક મહીનો
સુધી લાગલાગટ દર રહવારે બાજરીના રોટલાઓ, દાળ, અને રાને ખીચડી
અને શાકરુ શુંક લોજન જ્યા તેની આગળ રજુ કરતા તેનાથી રહેવાયું
નહીં. એક દીવસે બંને સાથે જમવા બેઠા હતા, ત્યા જમુએજ વાત
હાપાડી, “જ્યા રોજ ને રોજ આ રોટલી? આગળ કેવી ભાનભાતની રસોઈ
તું તૈયાર કરતી હતી?”

“એ વખતે રસોઈને કળા સમજી, તમને ખુશ કરવા હું રાધિતી, પણ તમને મારી રસોઈ લાવતી નહીં. લોજ અને રેસ્ટોરાંનો ખોરાક તમને વધારે ગમતો, એટલે મેં તકલીફ લેવાનું માંડી વાળ્યું.”

“ત્યારે રાંધે છે જ શું કામ? આ રાટલી અને ખીચડી પણ શા માટે જોઈએ?” જગુએ જરા ચીડાઈને કહ્યું.

“હું તમારું ઘર રાખું છું. એટલે આટલું તો મારે ફરજ સમજી તૈયાર કરવું જોઈએ, તમે લુખ્યા ન રહો એ. મારે જોવું જોઈએ. અગાઉ હું પાંચે પકવાનો કરતી ત્યારે તમે ક્યાં રોજ ઘેર જમતા? તે વખતે મને રસોઈમાં હોંશ હતી તે ઉડી ગઈ.”

“પણ ત્યારે આ ઘીનો આખો ડબ્બો પંદર દીવસમાં કેમ ખલાસ થયો?” જગુએ પુછ્યું :

“એ તો હું તમે બળરે ગયા બધી બપોરે પુરી ને શીરો કરીને ખાઉં છું.”

જયાનો આ ખુલાસો સાલળી જગમોહન અવાચક થઈ ગયો એટલે જયા બોલી. “એક મહીના પહેલાં મારા જન્મદીવસને દીને અને મારું ‘હુબહુ’ શરીર જોઈ તમે સમતાથી મારી ખજર પુછી હતી અને હું શાથી નબળી પડી ગઈ છું એ જાણી તમે મને તમે પોતે ઘરમાં જમો કે ન જમો પણ મને સનભાવતું કરી લઈ ખાવાની છુટ આપી હતી. અને મારું શરીર સુધરતું હોય તો અનાજ, ઘી, સાકરની કસર નહીં કરવા પણ મને કહ્યું હતું. એટલે આપની આજ્ઞા માથે ચઢવી હું પોતે ઘરમાં સનભાવતાં લોજન કરીને ખાઉં છું.”

જગમોહન શાણો હતો. બધી વાત સમજી ગયો, કંઈ બોલ્યો નહીં. ‘મુંગા મુંગા રાટલી અને દાળ જમાને ઉડી ગયો. પણ બજારમાં જતા પાછો ફરી જયાને કહેતો ગયો.

“તેને જ્યાં રાતે ધુધરા, ક્યોરી, અને શીંગે પુરી કરળે, આપણે ભેગાં જમશું.”

“હા. જરૂર” જ્યાંએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો. જગુ ગયો અને જ્યાં પોતાના કુકરથલ પર બેઠે હાથ ઢાળી બોલી “હાશા! બાઈ! મારે એટલું ન જોઈતું હતું! લલીતા, પ્રભુ તારું લલું કરશે!”

★

૮. મુનીમમાંથી શેઠ

બાલજીભાઈ અને વનેચંદ કાઠીઆવાળા એક જ ગામના વંતની હતા. બંને અમરેલીથી નહાની ઉમ્મરે મુંબઈ આવ્યા હતા, અને કાપડ મારકેટમાં એક દુકાનમાં ગુમાસ્તા તરીકે નોકરીએ રહ્યા હતા.

આશરે પચીસ ત્રીસ વર્ષ પુર્વે એ બે જણાઓએ મુંબઈમાં હાંદગીની શરૂઆત કરી હતી. સ્થવારે વહેલા આઠ વાગે મારકેટમાં આવેલી દ્વારકાદાસ શેઠની દુકાન એ બંને ઉઘાડતા, દુકાનને ઝાડુ મારી સાફ કરતા, શેઠને બેસવાની ગાદી પર ધોળીને ત્યાંથી ધોવાઈને આવેલી વાદર પાથરતા, દુકાનના પીતળના શાહીના ખડીઆ, દીવી વગેરે માંછ વ્યવસ્થીત કરતા અને મારકેટનો ભડો સમયસર ન આવ્યો હોય તો દુકાનનું મદકું પણ સાફ કરી ભરી આવતા.

★

★

નવેક વાગે દુકાનના કામમાંથી પરવારી જુની હનમાન ગલ્લીમાં આવેલા શેઠને ઘેર જતા, શેઠશ્રીના ઘર માટે સાકભાજ કે એવું કંઈ ખીજી વ્યવસ્થામાંથી આણવું હોય તે લાવી આવતા અને ત્યાંથી છુટી વીણીમાં જમી, આવી-પાછા દુકાને નોકરી પર લાગી જતા તે છેક રાત સુધી.

દુકાનેજ રહેતા. અને રાતે પાછા વીસીમાં જઈ આવી, દુકાનની ગાદી પરજ સુતા. આ રીતે એ બે છોકરાઓએ મુંબઈમાં ગુમાસ્તા જીવનની શરૂઆત કરી હતી.. વતનથી દુરદુર મુંબઈ શહેરમાં પોતાનું જીવન નાવડું આમ તરતું મુકી દીધું હતું.

*

*

વાલજી અને વનેયદે અમરેલી ગામમાં ગુજરાતી છ ચોપડીઓ સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો; બાકી નામુ દામું અને ખપ પુરતું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન બંનેએ મુંબઈમાં દુકાનનાં કામકાજમાંથી જ શીખી લીધું હતું. વાલજી શેઠને ત્યાં શાકપાંદકું લાવી આપવા જતો ત્યારે ધણી વખત દારકાદાસ શેઠના વૃદ્ધ પિતાશ્રી ગોરધનદાસ શેઠ તેને પોતાની શીગરામ ગાડીમાં શાક મારકેટ સુધી લઈ જતા, ગોરધનદાસ શેઠ હવેલીમાં ગોરવામી મહારાજને મળી આવતા, વાલજી શાક લઈ આવતો અને પછી મોટા શેઠ અને ગુમાસ્તા બંને શેઠની શીગરામમાં જ ઘેર પાછા આવતા.

ગોરધનદાસ શેઠના પરીચયથી, તેમના નીચરતર સહવાસથી વાલજીમાં સ્વર્ભલાવના જન્યત થઈ હતી. તદુપરાંત “એકજ શેઠની નોકરી કરતી, આલેકતું લુણ હલાલ કરવું, વધુ કમાણીની આશા ન સેવવી, શેઠ મહેરબાની કરી જે પગાર માંડી આપે તેમાં સંતોષ માનવો, અગત્ય લેવે જોણે પુણ્ય કર્યા હોય તે આ લેવે શેઠ બને છે, જ્યારે આ લવમાં શેઠની વફાદારીથી ચાકરી કરનાર વ્યક્તી આવતા લવમાં શ્રીમંતને ત્યાં જન્મે છે.”

આવા આવા વીચારો ગોરધનદાસ શેઠે વાલજીના મગજમાં ભરી દીધા હતા. જ્યારે વનેયદે દારકાદાસ શેઠના એક સાળા મનોરદાસના પરિચયમાં વધુ આવી જીલ્લીજ દિશામાં આગળ વધ્યો હતો. મનોરદાસ જેને પુરેપુરો ખેલાડી કહી શકાય તેવો હતો. દારકાદાસ શેઠની દુકાનમાં તેનો બે આની લાગ હતો, આમ છતાં તેણે બીજી એક દુકાન મારકેટમાં ખોલી હતી, તેણે અનેક ધંધા કર્યા હતા, અનેક શેઠો, ધંધાઓ અને

આપ્તિઆઓ બદલા હતા, અનેક બબરામાં તે ધુમી વળ્યો હતા. સડો ખેલી તેણે એક વખત પોતાના બનેલી દારકાદસ શેઠને પણ નવરાવી નાંખ્યા હતા. એમની દુકાનમાંથી એ છુટો થયો હતો, અને પછી તે સાળા બનેલીને બોલવાનો પણ બ્યવહાર નહોતો રહ્યો.

*

*

મનોરદસે વનેચંદને પોતાની બીજી દુકાને પહેલેથી જ ખેંચી લીધી હતો. તે બબરામાં વનેચંદને સાથે ફેરવતો. એ તીક્ષણ સુદ્ધીના કાઠીયાવાડી છોકરા તરફ તેને ખાસ મમતા હતી. મનોરદસની તાલીમથી કશું થોડા વખતમાં વનેચંદ મુંબઈનાં જીવનમાં પાવરધો થઈ ગયો હતો, મુંબઈને એ ઓળખી ગયો હતો. અને મુંબઈમાં આગળ કેમ વધવું તેની ચાવી તેને મળી ગઈ હતી. બ્યારે વાલજી દારકાદસ શેઠને ત્યાંજ એકનીકાથી નોકરી કર્યા કરતો હતો.

*

*

થોડાં વરસોમાં તો શરૂ કરનાં ચેલો સવાયો નીકળ્યો. વનેચંદ મનોરદસને છોડી બીજા એક શેઠની નોકરીમાં રહ્યો, થોડાં જ સમયમાં એ નવા શેઠની દુકાનમાં મુનીમ બન્યો, લાગીઓ બન્યો. પછી શેઠની જ દુકાન પોતાની કરી નાંખી અને વાલજી ધીમે ધીમે દારકાદસ શેઠની દુકાને ચુમાસ્તામાંથી ઉધરાણીવાળો, ઉધરાણીવાળામાંથી માલ વેચનાર સેલ્સમેન અને છેવટે મુનીમ બન્યો. ત્યારે વનેચંદ શેઠે અમરેલી અને મુંબઈમાં પોતાનાં ઘરનાં ઘર કરી લીધાં હતાં.

આમ બંને મિત્રો વાલજી અને વનેચંદ મુંબઈના કાપડ બબરામાં એક બીજાથી ઉલટી દીશામાં ગમન કરવા છતાં બંને વચ્ચેની મધત્રી જેવી ને તેવી રહી હતી. વનેચંદે ઘણીએ વાર વાલજીને પોતાની દુકાને આવી રહેવા કહ્યું હતું, પણ નોકરી કરવી તો એકનીકાથી એકજ શેઠની કરવી એવું માનનાર વાલજી વનેચંદ જોડે બેળાયો ન હતો. વળી વાલજીને વહેમ

હતો કે વનેચંદ કાળાં ધોળાં કરી મુંબઈમાં આગળ વધ્યો હતો. જ્યારે કાળું ધોળું તો શું પણ ખોટું ખોલવું એ પણ જેના સ્વભાવમાં ન હતું. વાલજી એકજ સ્થળે પડી રહ્યો હતો અને દર દીવાળીએ દારકાદાસ શેઠ જેટલી જેટલી મહેરસાની કરે તે પ્રમાણે એ આગળ વધતો હતો.

*

*

વનેચંદ પોતાના પૈસાથી ભારે ધામધુમથી પરણ્યો હતો, જ્યારે વાલજીનાં લગ્ન દારકાદાસ શેઠની મદદથી થયેલાં. ગોરધનદાસ શેઠ જીવતા હતા ત્યાં સુધી વાલજીને ત્યાં કંઈ પણ સારો માઠો પ્રસંગ બનતો ત્યાં જ ગોરધનદાસ શેઠના કહેવાથી દારકાદાસ શેઠ વાલજીને ધરતું છોકરું ગણી તેની પકબે ઊભા રહેતા. દારકાદાસ અને ગોરધનદાસ એ બંને શેઠીઆઓ જીના પ્રકારના દેશી શેઠીઆ હતા. નોકર તે નોકર અને શેઠ તે શેઠ, એવું માનનારા હતા. નોકરે વફાદારીથી થોડો પગાર લઈ શેઠનું નીમકહલાલ કરવું જોઈએ એવું માનનારા એ હતા. તે સાથે એ પણ માનતા કે નોકરો ત્યાં પોતાના મુનીમ કે ગુમાસ્તાને ત્યાં કંઈ માહું બને કે શુભ પ્રસંગ આવે તો પેતિ એ ખર્ચ ઉપાડી લેવા બંધાય છે. વાલજીનાં મા અને આપનાં કારણમાં દારકાદાસ શેઠે જ દ્રવ્ય આપ્યું હતું. આમ વાલજી ઘરેડમાં પડી ગયો હતો, અને પોતાની બાતને સુખી માનતો હતો, દુકાનમદદ મુનીમપદ પ્રાપ્ત કર્યા છતાં તેનો પગાર ઘણો વધ્યો ન હતો. બીજી દુકાનોના મુનીમોની સરખામણીમાં વાલજીનો પગાર ઘણો ઓછો હતો, અને તે મુંબઈ ગામમાં માંડ માંડ ધરસંસાર નલાવ્યે જતો હતો, પણ પહેલેથી સંતોષ રાખવાની ટેવ પડી હતી તેથી તેને પોતાની પરીસ્થિતી બહુ સાલતી નહી.

*

*

દરબાન ગોરધનદાસ શેઠ અને દારકાદાસ શેઠ ગુજરી ગયા અને દુકાનનું સુકાન દારકાદાસના એકે ભાઈ કરસનદાસના હાથમાં આવ્યું. આ

કરસનદાસનો દુકાનમાં લાગ હતો, અને પોતાના ન્હાના લત્રીબળઓ—દે દારકાદાસના પુત્રો વતી તે દુકાનનો વહીવટ કરતો હતો.

✽

✽

કરસનદાસે દુકાનનો વહીવટ હાથમાં લેતાંની સાથે દુકાનના બુનદ માણસોને કહાડી પોતાના અંગના માણસોને ભરવા માંડ્યાં. વાલજી અત્તી જુનો હોવાથી અને કામકાજ બધું બાળુતો હોવાથી કરસનદાસ તેને કહાડી તો ન શક્યો પણ ગોરધનદાસ અને દારકાદાસના સમયમાં જે માન અને મરતબો વાલજીનો દુકાનમાં પડ્યો તે હવે રહ્યો ન હતો. આમ છતાં પણ જે દુકાનમાં પોતાની જાંદગીની શરૂઆત કરી હતી તે છોડવી નહીં એવી વાલજીની ઇચ્છા હતી. કરસનદાસનો તુમાખ અને મીજબાજ બધું સહન કરી વાલજી એકનીધાથી પોતાની ફરજ બજાવે જતો હતો કરસનદાસ પણ વાલજી ખરેખરો પ્રમાણિક માણસ છે તે વાત બાળુતો હોવાથી તેમ આજુબાજુના દુકાનદારોમાં પોતાની જાણ ખરાબ ન પડે એ માટે વાલજીને કંઈ કહેતો નહીં, પણ વર્તન એવું રાખતો કે વાલજી પોતે જ કંટાળી દુકાન છોડી જાય.

✽

વાલજીની છોકરીનાં લગ્ન હતાં. વાલજીને ખાતરી હતી કે અગાઉ દારકાદાસ અને ગોરધનદાસ શેક જેમ તેની પાંખે બીડ વખતે ઉભા રહ્યા હતા તેમ કરસનદાસ પણ ઉભો રહેશે. આ જાતનો પહેલેથી તેને વીશ્વાસ હોવાથી તેણે એ લગ્ન પ્રસંગ માટે બીજા દામને કંઈ કહ્યું ન હતું. છોકરીનાં લગ્ન માટે લુગડાલતાં આદિની તૈયારી કરી વાલજી અમરેલી પહોંચ્યો. અને લગ્નનો દિવસ નજીક આવતાં મુઠાર કરસનદાસ શેકને તાર ક્યો. પણ એ શેકીઆએ એક રાત્રી પાઈ સરખી મોકલી નહીં, એટલું જ નહીં તારનો જત્રાખ સૂઝાં ન આપ્યો. કરસનદાસની એકરકારી બેઠક વાલજી

જોતારા થઈ ગયો, લગ્નની તૈયારી બધી થઈ ગઈ હતી. છેલ્લી મંડીએ ડાની જાસે હાથ લાંબા કરવા જવું ? આ વખતે વનચંદ અમરેલીમાં હતો, તેને વાલજની મુસીબતની ખબર પડી, તે વાલજ પાસે આવ્યો, અને વાલજએ ત્રણ પાડ્યા છતાં રૂ. ૨૦૦૦ ની રોકડ રકમ તેના હાથમાં મુકી ગયા અને વાલજને આશ્વાસન આપ્યું કે “એ રકમ એમને એમ લેતાં શરમ જ્યાવતી જાય તો બની શકે એટલા ઝોજા હપ્તાથી એ લલે પાછી આપજો” વનચંદને વાલજ પ્રત્યે બાળસ્નેહી તરીકેની લાગણી હતી, વળી તે વાલજ જેવા પ્રમાણીક માણસને પોતાની એકાદ દુકાનમાં એસારી દેવા મંજિતો હતો, અને વાલજ વફાદારીના અને નીમકહલાલીના પોતાના બુના વિચારો કોઈ એમ ધમકતો હતો.

*

*

વાલજ દીકરીને પરણાવી મુંબઈ આવ્યો. કરસનદાસનાં પતનથી દુકાન પરથી તેનું મન ઉડી ગયું હતું. વનચંદની સાથે એક અંમાસે વાલજ વેશ બદલી કાળાં ચક્કમાં પહેરી તાજમહાલ હોટેલમાં ગયો હતો. ત્યાં તેણે પોતાના કરસનદાસ શેઠને જે યુરોપીયન છોકરીઓ જોડે નખરા કરતા નીહાળ્યા હતા, એ આખી રાત વાલજ વનચંદની સાથે રહ્યો અને વનચંદે વાલજની આંખ ઉઘાડી અને કરસનદાસની આખી રાતના બધા રંગદગ વાલજને નજરો નજર દેખાડ્યા.

*

*

તાજમહાલમાંથી કરસનદાસ શેઠ પેલી ગેરીપોરીઓને લઈ મોટરમાં બેસી ગયા. ત્યાંથી એક ગાનારીને ત્યાં ગયા, પછી જુગાર રમવા ગયા, અને લગભગ પોણી રાત એ રીતે અમન-ચમનમાં ગાળી પરોડીયાની લગભગ સમય થયો ત્યારે ગાયવાડીમાં પોતાને ઘેર પહોંચ્યાં. એ રાતે જે દ્રષ્ટ્યો જોયાં હતાં તેથી વાલજના જીગરમાં ખજર જોડાતાં હતાં, તે વીચારના વચનમાં ચડી ગયો. તેણે પોતાના મનને પ્રથ

ક્યાં કે “કરસનદાસ જેવા માણસોના વીલાસી જીવન માટે તેણે શું પોતાની આત્મી છાંટી નીમકડવાલીથી વૈતરું કરી વેઢી નાંખવી? પોતે ગુમાસ્તા અને મુનીમ તરીકે વફાદાર રહેવું તે શું આવી દુનીઆથી ઉતરેલ વ્યક્તિઓ માટે? પોતે છાંટીમાં મોટી ભુલ કરી હતી તેમ વાલજીને લાગ્યું, અને પોતાની સરખામણીમાં વનેચંદને મુંબઈમાં કેમ વર્તવું એ આવડી ગયું હતું, તેમ લાગવા માંડ્યું.” વાલજીએ વનેચંદ સાથે જોડવાનો નીશ્રય કર્યો પણ તે નીશ્રય અસહ્યમાં મુકનાં પહેલાં દારકાદાસના વીધવા ટમ્બુ શેઠાણીને એક વખત મળી આવવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો.

કરસનદાસ શેઠ તરફથી કડવો અનુભવ મળતા વાલજી વનેચંદ તરફ આકર્ષાયો હતો, અને વનેચંદ કાળાં પોળાં કરી મુંબઈમાં આપાદ થયાં હતાં એવો વાલજીને વહેમ હતો, છતાં પોતાના કડવા અનુભવ પરથી તેને એમ લાગવા માંડ્યું હતું કે પોતે જીવનભર જે વર્તન ચલાવ્યું હતું, અને જે પ્રકારની પ્રમાણીક રહેણી કરણી રાખી હતી તેમાં તેણે ભુલ તો નહોતી કરી? પોતે આથી કે સંક્રામણ અને અગવડ વેડી કરસનદાસ જેવા લક્ષ્મીનંદને વીલાસી જીવન ગાળવા સગવડ કરી આપવી. એ ગાયને ભુખી રાખી કુતરીને દુધ પાવા બરાબર છે.

વનેચંદ પણ જ્યારે જ્યારે વાલજીને મળતો ત્યારે તેને ઈપેકા આપતો કે “તને દુનીઆમાં અને ખાસ કરીને મુંબઈ જેવા શહેરમાં કેમ વર્તવું તેનું લાભ નથી. પ્રમાણીગણના, વફાદારીના અને લલાઈના તારા વીચોરો કાયરાની સાલના છે. સમાજના સત્તાધીશ અને શ્રીમંત વર્ગ એ વીચારણી ખુબીલયાં પ્રચરકાર્યથી આમેં જનતામાં ફેલાવી છે. દુનીઆમાં તો મારે તેની તકવાર, જેના હાથમાં તેના રહેાંમાં, અને સલાઈ કરતાં છુદ્ધીનું તેમ વધારે કામ આવે છે. જગતના લક્ષ્મીનું સામાન્ય પ્રવર્તે છે. આથી જે માણસ શોખમાં શોખ સમયમાં વધુમાં વધુ દ્રવ્ય સંપાદન કરી શકે એજ જીવનની લક્ષ્યમાં મોખરે જાય છે.”

વનેચંદની આ પ્રકારની નુતન વિચાર એણી સાંભળી, વાલજી ધણે અકળાતો હતો.

વનેચંદ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે પોતાના વીચારે વાલજી આગળ રજૂ કરતો, પણ એ પોતે પોતાના ધંધામાં કેમ આગળ વધ્યો હતો, એ વીરે તેણે કદી વાલજીને ખરી વાત કહી નહોતી. વાલજીને તેથી એમ પણ લાગ્યું હતું કે વનેચંદનાં પરાક્રમે અને કારકીર્દી એવા પ્રકારની કદાચ હશે કે જે વધે બીજાં આગેળ ખુલાસાથી વાત ન થઈ શકે. વનેચંદ બુદ્ધિમાન હતો તેની વાલજીને ખાતરી હતી, એ બુદ્ધિનો ઉપયોગ તેણે કેવી રીતે કર્યો છે એજ વાત તે જાણવા માંગતો હતો.

વનેચંદના એક અંગત માણસને મુખેથી વાલજીએ તેની આખી કારકીર્દીની કહાણી સાંભળી. એ માણસ વનેચંદ જેવી જ વીચારશ્રેણીવાળો હતો. દુનીઆમાં જે વ્યક્તિ થોડામાં થોડા સમયમાં પુષ્કળ પૈસો મેળવે તેની પ્રત્યે તેને સન્માનની દૃષ્ટિથી જુલુસવતી. કેવા પ્રકારે એ દ્રવ્ય ઉપાજાવેન થાય છે તે તરફ એ લક્ષ આપતો નહિ. સલાઈ, પ્રમાણીકપેણ, એકનિષ્ઠા, સાચી દાનત આદી ગુણોને એ માણસના મગજની નખખાઈ માનતો. તેણે વાલજીને કહ્યું કે—

“વનેચંદ ભાઈ તો કેક મોટા સ્ટેટનાં કારભારી થવા સંભળ્યા હતા, પણ કેવસંજોગે તેમને મુંબઈમાં નાખ્યા. તમારી સાથે દારકાદાસની દુકાનમાં કામ કરતાં કરતાં મુંબઈમાં કેમ આગળ વધાય છે, એ ચાવી તેણે જાણી લીધી. તમે પેલા સલા અને ધર્મી ડોસા ગોદધનદાસ શેઠના સહવાસ સેવ્યા કરતા હતા ત્યારે ચપરાક વનેચંદે દારકાદાસ શેઠના સાળા સનેરદાસની દોસ્તી કેળવી, અને એ ખેલાડી માણસનું પુષ્કળ પાની મુંબઈમાં જીવનની સગવડો તમામ બાબતોમાં તેણે જોઈ નાખી. એક જુગારખાનામાં ધણેલી

મારામારીમાં મનોરદાસનો જાન બચાવી તેનો માનીતો થઈ ગયો. અને વનેચંદને ફેંકાણે પાડવા માટે જ મનોરદાસે દ્વારકાદાસથી જીદ પડી મારકેટમાં જીદી દુકાન કહાડી હતી, અને તેમાં વનેચંદને મુનીમ તરીકે મુક્યો હતો. મનોરદાસ પાસેથી વનેચંદ મુંબઈ ગામમાં જીદાં જીદાં ક્ષેત્રોમાં કાને કયારે અને કેટલી લાંચ આપવી એ અતી મહત્વની કળા શીખી ગયો હતો, અને ધણુ જ થોડા સમયમાં વીલાયતી માલ મંગાવી આપનાર ઓફિસવાળાઓ, અંદર પર અને ગોદીમાં અને વેરહાલિસમાં તેમ એકામા તેમ પોલિસખાતામાં ક્યાં ક્યાં માણસને અને ક્યાં ક્યાં સાહેબોને હાથમાં રાખવા જેવા છે એ ખાદ એ શીખી ગયો હતો. દુકાનમાં વનેચંદે પોતાના જ માણસો ગાદીયાં, અને સીધો કોઈ મનોરદાસને ન મળી શકે એ વાતની ખાસ કાળજી રાખી, પોતા પ્રત્યે જરા પણ એવકા થનાર માણસને એ એકદમ ઉડાવી દેતો.”

*

*

વનેચંદના માણસે વનેચંદની વધુ પીછાણ આપતાં જણાવ્યું કે વનેચંદ મનોરદાસના ઘરમાં પણ ઘુસ્યો હતો, મનોરદાસની યુવાન છોકરી વીજળી જેડે તેણે ફોરતી કરી લીધી હતી. દુકાનમાં ખોટ બતાવી એ મનોરદાસનો લાગીયો બની ગયો. મનોરદાસ જીગાર અને સદામાં વધુ ને વધુ ઉતર્યો, વનેચંદે તેને ઉતાર્યો. તેને આથી કે સંક્રામણના સંકેતમાં લઈ મનોરદાસની છોકરી વીજળીનાં લગ્ન વનેચંદે જ જમીલદાસ શેઠ નામના એક મોટી મીઠકતવાળા પણ સાદની લગ્નીમાં આવેલા શેઠ સાથે કરાવી અપ્યાં. મનોરદાસને જમીલદાસ શેઠ પાસેથી પચ્ચીસ હજાર રૂપિયા અપાવી વનેચંદે તેને કલકત્તા મોકલી દીધો. અહીં મુંબઈમાં મનોરદાસની સમિતે તેણે એવાં લકરાં ઉભાં કર્યાં હતાં કે મનોરને મુંબઈ છાડવું જ સલામતીલયું લાગ્યું. જમીલદાસ શેઠ પાસેથી મનોરને પૈમા અપાવી વનેચંદે પોતાના એ જીવના શેઠ પર હાથ રાખ્યો. મનોરે કલકત્તામાં અધો શરૂ કર્યો પણ ફાળ્યો નહિ. આખરે કંટાળીને આપઘાત કર્યો. આ

ખાલુ, છબીલદાસ શેઠની મીલકતનો તેમજ તેમના ઘરમાં વનેયદ કરતો કારવતો થઈ પડ્યો. છબીલદાસ શેઠને અનેક ખીજનેસમાં વનેયદે ઉતાયો, એમની પાદશાહી મીલકતમાંથી સારી જેવી દલાલી લઈ પોતાના અનેક ઝોળખાણ પીછાણવાળાઓને લાખો રૂપિયા ધીરાવ્યા, શેઠની મીલકતમાં પણ એવા ફદા અને ઝગડા ઉત્પન્ન કર્યા કે શેઠને વનેયદ વગર ચાલે નહીં. ચાર પાંચ વરસમાં તો શેઠને દેવાળું કબલ્યું, અને તેમની મીલકત અને દુકાનનો પોતે જ ઘણી થઈ પડ્યો. શેઠાણી વીજળી તેના હાથમાં હતી. શેઠની આગલી વહુના બુવાત છોકરાને ખરાબ ફદે ચઢવી વનેયદે પોતાને કરી લીધો હતો. છબીલદાસ શેઠ જીંદગીથી કટાણી પોતાની જીંદગીની સાંજ પ્રભુ લગનમાં ગાળવા કાશી જઈને રહ્યા, અને માત્ર દશ પંદર વર્ષની દુકાન મુદતમાં વનેયદ સાધારણ ગુમાસ્તામાંથી વનેયદ શેઠ થઈ પડ્યો. વનેયદની શુદ્ધિનું એક ખાસ લક્ષણ એ કે માણસનો ઉપયોગ પુરો થાય કે તુરંત તેને ફગાવી દે. બાકી એમની ખાજીઓમાં સહાયભૂત અને માણસોને એ નલાવી લે.”

વાલજી વનેયદની કારકીદીનું બ્યાન સાંભળી કમકમી ગયો. તેને નવાઈ એ લાગી કે મુંબઈ જેવાં શહેરમાં વનેયદ જેવાં જ માણસો શ્રીમંત થાય છે. વાલજીને લાગ્યું કે દુનીઆમાં પોલમપોલ ચાલે છે, તેમાં જે સાદસીક હોય તેમ એ પોલનો લાભ લઈ શકે એવો હોય તે માણસ જ ફાવે છે. વનેયદ જેવો પોતે નહીં જ થઈ શકે એમ વાલજીને લાગ્યું. વાલજી દારઝડાસ શેઠની વિધવા ટમુ શેઠાણીને મળ્યો, અને પોતે દુકાનમાંથી છુટો થવા માગે છે એ વાત કરી. ટમુ શેઠાણી ગહી હતી, માણસને ઝોળખતી, પોતાના ભાઈ મનોરદાસ અને વનેયદ કેવાં કેવાં કામો કરી આગળ વધ્યા હતા તે બાજીતી હતી. પોતાના લગ્નજી કરસનદાસને પણ પુરેપુરો ઝોળખતી હતી. વાલજી કેવો પ્રમાણીક માણસ હતો તે પણ એ બાજીતી હતી. વાલજીની

બધી વાત ટમુ શેઠાણીએ શાંતીથી સાંભળી અને પછી બોલી કે “વાલજીભાઈ તમે ભલે દુકાનમાંથી છુટા થાવ, પણ હું તમને છોડવાની નથી, મારું મહાનાં છોકરાં હવે હું તમને સોંપવાની છું. જીતી, દુકાનમાંથી હું મદદ લાગ ખેંચી લઈ એ દુકાન હું કરસનદાસને આપી દેવા માગું છું. આવડી ધનતેરસે તમારે મારકેટમાં નવી દુકાન કરવી. પૈસા બધા હું આપીશ. મારાં છોકરાંને તમારે શીખવી તૈયાર કરવાં, તમને જરાપણ અસંતોષ ન રહે એટલો પગાર તમે લઈ શકશો, ઉપરાંત નફામાં તમારો ભાગ હું માંડી આપીશ. વનેચંદને રસ્તે મારું માનો તો ન જતા.”

વાલજી ટમુ શેઠાણીની શુદ્ધિ જોઈ ઇચ્છુ થયો. તેણે ધનતેરસને દીને નવી દુકાનનું મુકુર્ત કીધું. અને સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવાનો અવગ્રહ મળ્યો એટલે ઘણા થોડા સમયમાં તેણે એ નવી દુકાનને જમાવી દીધી.

એક દિવસે એચિંતી વાલજીને ખબર પડી કે વનેચંદ સામે ફેજદારી કેસ થવાથી એ ગોવે નાસી ગયો છે. વાલજીને ખાતરી થઈ કે, પ્રમાણીકપણે જે રાટલો મળે તે બહેતર છે, પોતાના જીવનનું સીંહાવલોકન કરતાં તેને લાગ્યું કે તેણે પોતે જે પ્રમાણીકપણાનો માર્ગ લીધો હતો, તેજ ચોગ્ય હતો. માત્ર તેના સ્વભાવમાં એક ખામી હતી, તે પ્રગતીશીલ ન હતો. એ પ્રગતીનો પંથ તેને ટમુ શેઠાણીએ મળ્યો હતો. વફાદારીથી નોકરી કરવી, પણ એ નોકરીમાં સીધે રસ્તે કેમ આગળ વધી શકાય એ વાત પણ દરેક શુદ્ધીમાન માણસે લક્ષમાં રાખવી જોઈએ.” એ રહસ્ય બહુ મોઢું મોઢું પણ વાલજીને સમજાયું. એકદમ આગળ વધતાં એકદમ પાછા પછાવું પડે છે એ વાત પણ તેને વનેચંદનો જીવન પરથી સમજાઈ

૬. ગુલામનું ગૃહજીવન

જુલાલાઈ ધરને ઉખરે પ્રહોળ્યા. ધરને ઉખરે એટલે એમના માળાને એટલે. એમના પોતાનાં નીજગૃહને એટલે નહીં. એમનું પોતાનું ઘર દેશમાં કાઠીઆવાહમાં હતું. મુઝમમાં તો તે કચ્છતરના માળા જેવી એક આલીશાન ચાલમાં બીજે માળે એક નાની ઓરડીમાં રહેતા હતા. એમનું નામ તો હતું જુલાલાઈ પણ લોકો તેને 'ભૂરીયો' કહીને જ ઓલાવતા. એમનો ધરસંસાર એમની પોતાની દ્રષ્ટિથી બરાબર ચાલતો હતો નહીં. પણ દુનીયાદરીની દ્રષ્ટિએ એમનો સંસાર ઠીક ચાલતો હતો. એમ કહેવાય. એમના પત્ની ગુલામ બહેન, નામ સુકેમળ ગુલામના પુષ્પનું હતાં દેખાવે અને સ્વભાવે જેને જાગરમાન વ્યક્તી કહેવામાં આવે છે એવા હતાં. નાતજાતમાં વ્યવહારકુશળ વ્યક્તી તરીકે એ પાંચ માણસમાં પુજાર્તા, કાઠની સગાઈ કરવી હોય, કાઠનાં લગ્ન પ્રસંગની નાત હોય, કાઠને ત્યાં શ્રીમંતની શુભ વીધી હોય, કાઠનાં બટુકને ઉપવીત પહેરાવવાની કીચાં કુરાવવાની હોય ત્યારે ગુલામ બહેનની ખાસ સલાહ લેવામાં આવતી. અને ગુલામ બહેન પણ સલાહ લેનારની સ્થિતી જોઈ સામા પક્ષની હાલતને ક્યાસ કાઢી જે જોઈએ હોય એવી જ સલાહ આપતાં અને એમની સલાહ પ્રમાણે લોકો વર્ત્યા પછી જે શુભ પરીણામ આવતાં, વરા અને કામ કરનારાઓની જે વાહવાહ બોલાતી તે ઉપરથી ગુલામ બહેનની શાખ જામી હતી.

*

*

ગુલામ બહેન નાતજાત અને આડોશી-પાડોશીઓમાં જેવાં પ્રતીલાશાળી વ્યક્તીત્વની છાપ પ્રકટાં તેવાં તેમનાં ગૃહસંસારમાં પણ એમનું જ વ્યક્તીત્વ જુદું અને અનોખું આગળ તરી આવતું. તેઓ રહેતાં તે ચાલની ઓરડી બરાબાઈનાં સામ પર હતી અને એમનાં પો

મોંઘિસનાં ધરસંસાર માટે ભૂરાભાઈ બનરમાંથી સાધારણ ઠીક કમાણી કરી લાવતાં. આમ છતાં મકાનવાળો લેયો આડોશી-પાડોશીઓ, દુધવાળો, સાકવાળો અને ગ્યાગ્રલેટવાળો ગુલાબ બહેનને જ ઓળખતાં અને ભૂરાભાઈ નામનું એક માનવપ્રાણી વસે છે અને તે ગુલાબ બહેનનો ધણી થાય છે એ ત કાંઈના લક્ષમાં આવતી નહીં. ધણી વખત તો ગુલાબ બહેન અને ભૂરાભાઈની સાથે જોતાં માનવ સળેખડા જેવા ભૂરાભાઈ ગુલાબ બહેનના વર હશે એ વાત સમજવા માટે કલ્પનાને જેચવી પડતી હતી. જે કાંઈ સચું વહાલું મળવા આવે તે ધરના ઉબરમા દાખલ થતાં પહેલી ખચર ગુલાબ બહેનની પૂછે અને પછી ઓરડીના દૂર ખુણામાં બેઠેલા ભૂરાભાઈ પર નજર પડે તો તેને બોલાવે. પણ કાંઈ અબખણું હોય તો બહારનું માણસ સમજી તેને બોલાવવાના પણ અપાડા કરે.

નાતનાં જમણવારમાં ગુલાબ બહેન રેશમી સાડી પહેરી, ધરણાંગાઠી, ઠસાથી જમવા બેસે, બ્યારે ભૂરાભાઈ રેશમી ખમીશ અને ખીતાગચર પહેરી, કમ્મરે ટુવાલ વીંટાળી હાથમાં લોટા લઈ પોતે ગુલાબ બહેનના કાંઈ અનુચર હોય તેમ નીચી મુંડીએ તેમની પાછળ પાછળ ચાલે. એમની રાત્રીના ભૂદેવો ગુલાબ બહેનને જોઈ “આવો બહેન, પધારો” એમ બોલી તેમનો સત્કાર કરે બ્યારે ભૂરાને તો તોણાખથી કહી દે કે, “બા ભૂરીયા પહેલી પગતમાં જગા ખાલી છે ત્યાં બેસી જ.”

વાત એમ હતી કે, ભૂરીયાનું ધરમાં કે, ધરની બહાર ક્યાંય પણ વજન પડતું હતું નહીં. એક તો તે એકવડી કાઠીનો અને છોકરા જેવો લાગતો હતો. તેણે બહુ જ પ્રયત્નથી ઊગાડ્યા છતાં તેના મોઢા પર ઉપલા હોઠ પર કાળી ભરાવદાર મૂછોનો જમાવ થતો ન હતો. ભૂરીયાના ઉપલા હોઠ પર મૂછને બદલે મૂછોની મસ્કરી કરતા હોય તેવા મુક્લીસ વાળ હોતા હતાં. ભૂરા વારંવાર મૂછ પર હાથ દેતો પણ દાતણનાં છાંટા જેવી ઝોની મૂછોના આંકડા એમનું મન પસંદ થાય એ રીતે કદી વળતા નહીં. પોતાની ઉચ્ચાઈ સધારવા એમણે ઘણા ઘણા કસરતખાન્યોના અભીપ્રાયો લીધા.

ખારણના ખરસાખ પર બંને હાથથી ટીંગાવાના પગના એ ગુઠા પર ભાર મૂકી બીંત સામે નાક રાખી ઉઠ્યા થવાના, દોરડા પર ચઢવાના એવા કંઈ કંઈ તુરખાઓ ભૂરાઓ અજમાવ્યા પણ એ લાખો ન થયા તેમ દીલમાં પણ પોતાને સંતોષ થાય એટલો એ જાડો ન બન્યો એમનાં નાના શરીરને લીધે એમનું માનસ કુંઠીત થઈ ગયું હતું. પોતાની જાતને કુલ્લક પ્રાણી માનતા થઈ ગયા હતા અને આ વાત એમને પોતાને સાલતી.

*

જે દીવસની આપણે વાત કરીએ છીએ તે દીવસે પોતાની ચાલના એટલા પર આવી ભૂરાભાઈ થંભી ગયા, મને 'યાદ આવ્યું કે' તેમની પત્ની ગુલાબે માથામાં નાખવાની સુગંધી તેલની બાટલી ભૂરાભાઈ પાસે મંગાવી હતી પણ બજારમાં કામનું દબાણ વધુ હોવાથી ભૂરાભાઈ એ તેલની બાટલી લાવવાનું સદંતર ભૂલી જ ગયા હતા. અને સાંજે ઘેર પોતાની ચાલના એટલા પર પગ મુકતા એમને ગુલાબની આજ્ઞા યાદ આવી. અને એમના પેટમાં કાળ પડી. પાંચેક મીનીટ તો પુતળી જેવા એ એટલા પર ઉભા રહી ગયા. ઉપર જવું કે પાછા બજારમાં જવું એ વીધે વંચાસણ કરવા લાગ્યા અને પોતાની અંતમાં જ પ્રશ્ન પુછવા લાગ્યા કે 'શું હું મારી સ્ત્રીથી હર છું ?'

ભૂરાભાઈએ પોતાના ભૂતકાળમાં ઘણું દૂર દૂર દષ્ટી ફેંકી તો કંઈ પણ દીવસ તેને અને ગુલાબને કશી પણ ખોલાચાલી થઈ હોય એવું તેમને યાદ આવ્યું નથી. ગુલાબ ધરકામમાં હુશીયાર હતી. પોતાના પતિ તરફ પણ તે સારી રીતે વર્તતી. ભૂરાભાઈ વખતસર બજારમાં જઈ ચક્ર માટે એ નીચમીત રસોઈ કરતી, ભૂરાભાઈને પુલકદાહીયા જેવા રાખવા નીચમીત ભૂરાભાઈનાં લુગડ ધોળીને આપતી અને ધોળીને ત્યાંથી આવેલાં લુગડ ભૂરાભાઈને પહેરવા માટે તૈયાર રાખતી. આમ ધરતી અદરે ભૂરાભાઈની દરેક જાતની સગવડ સાચવતી. એમ છતાં કાંઈ અકળીત ગતીથી ગુલાબનો પ્રભાવ ભૂરાભાઈ પર આપાદ પડી ગયો હતો.

એ દિવસે તો એ હિંગતથી ઉપર ગયો અને હસામાંજ લુગડાં કાઢી ખીંતી પર મૂક્યા પણ ગુલામે તેની સામે જોઈ ઓળીતા પૂછ્યું.

“તેલની શીશી લાવ્યા?”

આ પ્રશ્ન સાંભળી ભૂરાલાખનાં પાણી મરી ગયા.

“કેમ ન લાવ્યા?” ફરી ગૃહિણી તરફથી પ્રશ્ન છૂટ્યો.

“ભૂલી ગયો.”

“જમવાનું કેમ ભૂલતા નથી?”

“તું તૈયારી રાખે છે એટલે નથી ભૂલાવું.”

“તો હું જેમ તમારી સગવડ સાચવું છું તેમ તમારે કાકા દહાડો તો માફ કર્યું માનવું જોઈએ ને?”

ભૂરાલાખ આનો કશો જવાબ ન આપી શક્યા. એ તો મુઝે મોઢે ડાલે ટોપી પહેરી પાછો દાદર ઉતરી ગયા અને બજારમાં જઈ સુગંધી તેલની બાટલી લઈ આવ્યા.

*

*

ખીજે દિવસે એક મિત્ર આગળ ભૂરાલાખએ ફરીઆદ કરી કે “ધરમાં માફ વજન પડતું નથી તો કરવું શું? ઇશ્વરે મને શરીર પણ એવું નાનું આપ્યું છે કે, મારી કંઈ છાપ પડતી નથી.”

પેલો દોસ્ત ભૂરાલાખનું આ કથન સાંભળી તેની સામે કુતુહલથી જોઈ રહ્યો અને હસીને બોલ્યો.

“ભૂરા તુ માનવપ્રાણી નથી પણ જનું છે. શરીર નાનું હોય તો શું થઈ ગયું. માણસનો આત્મા, તેનો સ્પીરીટ, તેનો મીનજ બળવાન હોવો જોઈએ. માણસનું બદન નાનું હોય છતાં એ ધારે તો પ્રભાવ પાડી શકે છે. નેપોલીયન બોનાપાર્ટ કદમાં બહુ જ ઠીંગણો હતો છતાં તેણે એક

વખત આખા યુરોપને ધબલ્યું હતું. તેમ જ ઓસ્ટ્રીઆનો સરમુખત્યાર જેતું થોડા વખત પહેલાં ખુન થયું તે પણ તદ્દન કીંગણો હતો. છતાં હીટલર સામે એ હરીફાઈ કરતો. તારું શરીર નાતું છે તો શું થઈ ગયું? ઘરમાં ગુલામ સામે રવાબથી બોલતાં શીખ, ગમે તેમ તોય તું એના સાથાનો મુગટ છે, તેના ઘરનો સાલીક છે, જરા ખોખારો સારી વાત કરતાં શીખ, ગુસ્સે થા ત્યારે ડાળા કાઢી મીનજ બતાવતાં શીખ અને ગરમ મીનજનો છે તેવો દેખાવ રાખતો ના.”

દોસ્તની આ સલાહ ભૂરાનો મગજમાં આપ્પાદ ઉતરી ગઈ અને તેણે ઘરમાં રવાબથી વર્તવાનો ઠરાવ કર્યો. એ ત્રણ દીવસ સુધી તો તેણે મનમાં ઘણો યે નીશ્ચય કર્યો પણ એ નીશ્ચયને અમલમાં મુકવાની હીમત આવી નહીં એટલે તેણે ધીમે ધીમે તપકડે એક પછી એક રવાબનો સાધનો હાથમાં લેવાનો નીશ્ચય કર્યો.

એક દીવસ એ ઘરમાં દાખલ થતાં જ ખોખાર મારવા લાગ્યો એટલે ગુલામે કહ્યું.

“ગજે આ ગલપટો વીટી બેસો. શરદી થઈ ગઈ જણાય છે. આવ્યા ત્યારના ખોં ખોં શું કરો છો? ચાલો હળદરવાળું દૂધ કરી દઉં. પી નાવ.”

પોતે શા માટે ખોખારા મારતો હતો તેનો ખુલાસો ભૂરા કરી ન શક્યો અને તે દીવસે તો ન લાવતું છતાં હળદરવાળું દૂધ પી તેને સુઈ જવું પડ્યું.

બીજે દિવસે તેણે ડાળા કાઢવાનો અખતરો કર્યો તો ગુલામ ઓરડીમાંથી બહાર ચાલી ગઈ. ભૂરા ખુશ થયો કે એની આંખના પ્રલાવથી એ ચાલી ગઈ હતી પણ ત્યાં તો પાએક કુલાકમાં ગુલામ ગલીના નાકા પર બેસતા એક ડાક્ટરને લઈને આવી અને તેને કહ્યું કે,

“આ મારા ઘણીની આંખો આવ્યા ત્યારની કાટ કાટ થઈ રહી છે આટલે તેને કંઈ દવા આપો.”

દાક્ટરે જૂરીયાની નાહ તપાસીને કહ્યું કે તેના બદનમાં તો કંઈ રોગ નથી પણ જરા ચીતબ્રમ જેવું લાગે છે. આને તો હું ઉંઘવાની દવા આપું છું. ને કાલે સાડે થઈ જવું તો ઠીક છે નહીં તો યરોડાની દીવાનાશાળામાં એકાદ મહીનો મોકલવાની જરૂર પડશે.

એ રાતે તો દાક્ટરે જૂરીયાને ઉંઘવાની દવા આપી હતી એટલે તે આખી રાત ધસધસાટ ઉંઘી ગયો પછી મેડ હાઉસમાં પહોંચી જવાના લયથી બીજા દિવસે કાચો હસરો થઈ ગયો અને ગુલાબ ઉપર રૂઆબ અજમાવવાના વીચારને પડતો મૂક્યો.

✽

૨૦. ગાન: અમથાલાલ

અમથો અને તેની પત્ની અંબા વારંવાર લડતા હતા. અમથે શ્રીમંત હતા. ઘેર મોટર, માળી, લેયો, ધારી એમ બધે વસ્તાર હતા. ફરજમાં તેને બાળકો નામતો બે વરસનો એક બેબી હતો. બાકી તેના કુટુંબમાં બે એક જુવાન સાળીઓ અને તેનો એક ચૌદ પંદર વરસનો શામળો કરીને સાળો હતો. સાળીઓનું નામ હીરા અને ધનકુંવર હતું. એક રસોયો પણ હતો. તેનું નામ અંબાશંકર હતું. અમથો અંબા કહીને બુમ મારતાં રસોયો અને શેઠાણી બેઉ હાજર થતાં. અમથો બહુ અકળાતો અને આ ગુચવણનો કેમ તોડ કાઢવો તેનો એ નિરંતર વિચાર કર્યા કરતો હતો.

અમથો મુંબઈના પરામાં પોતાના સુંદર બંગલામાં રહેતો હતો અને ઘરમાં એકચક્રે રાજ કરતો હતો. તે પોતે જ ઘરનો સરમુખત્યાર હતો. માળીને ક્યારેયો વાવવા અને ફૂલોના છોડની કેવી રીતે સંભાળ લેવી

એ વિષયથી માંડીને મોટરવાળાને પણ એજ સૂચના આપતો. લેણા અને ધાટીને પણ એજ હુકમ કરતો, તેમ રસોઈ શું કરવી તે માટે અંબાશંકર મહારાજને દર પ્રભાતે શેઠની સાનિધ્યમાં હાજર રહેવું પડતું હતું. અમથાનો સ્વભાવ બહુ જ કરકસરીઓ હતો. કંબુસાઇની સીમા સુધી જાય ત્યાં સુધી ઘરમાં શાક ફેટલું લાવવું, દર વખતે રસોઈ વખતે ઘી ફેટલું કાઢવું, એ બધી વાતમાં અમથાની આજ્ઞા લેવી પડતી. માણસોના પગાર પણ એ ટળવળાવી ટળવળાવી આપતો અને અંબાને કે તેની બહેનોને લૂગડું બેઠતું હોય તો એકલા જઈ ખરીદી શકતાં નહિ. અમથો તેને મોટરમાં સંઘી જતો અને કાપડિયા બેઠે ધડ કરી, યુમાણુમ કરી કાઢી આશિષાળ અને આગ્રિતોને પરશોર્તમ માસમાં વસ્ત્રોનું દાન કરતો હોય તેમ લગ્નમાં અપાવતો.

અમથાની આ પ્રકારની અખીલ સરમુખત્યારીથી તેની વહુ અંબા, તેનાં બીજાં સગાંવહાલાઓ તેમજ નોકર ચાકરો ત્રાહી ત્રાહી પોકારી ગયાં હતાં. નોકરોના જીવરમાંથી અસંતોષનો અગ્નિ લાભૂકી રહ્યો હતો. રસોઈ અને બીજા નોકરો જે અમથાના ઘરમાં ટકી રહ્યાં હોય તો અંબાનાં ખાનદાન અને ભલા મીઠા સ્વભાવથી શેઠ, માણસોને પગાર ન આપે ત્યારે અડીબીડી વખતે અંબા પોતે પોતાની ખાનગી સીલકમાંથી તેમને પૈસા આપતી હતી. અંબાનાં પિયરિયાં સાધારણ સ્થિતિનાં હતાં. એટલે પોતાની બહેનો અને ભાઈને, અમથાને એ વાત જ્યતી નહોતી છતાં પણ અંબાએ તેની બેઠે કનિયો કરી તેમને લણાવવા ગણાવવા અને ઘરમાં વસ્તી આવે એ આશયથી પોતાને ત્યાં રાખ્યાં હતાં અને અમથો પોતાને માથે પડેલાં એ સગાઓથી બચ્ચકાટ કરે તો અંબા તેની બેઠે વારંવાર લડી લેતી હતી.

સરમુખત્યારી એ જલદ નશો છે. કાંઈ પણ વ્યક્તિને બીજા ઉપર અધિપત્ય આપો તો એ જરૂર રૂઝાયા કરવાની જ. તેમાં પણ સત્તાની સાથે શ્રીમંતાઈ મળે ત્યારે માણસનો મિબ્બજનો પારો ઉઠે ને ઉઠે રહે એકદં દિવસે દાળમાં જરા મીઠું વધારે પડવાથી અમથાએ અંબાશંકર

ભટ્ટ તરફ જૂટી થાળી ફેંકી. ભટ્ટ એ વખત તો એ અપમાન ગણી ગયો; પણ ખપોરે શેઠાણી આગળ જઈને કહ્યું કે: “હવે મારાથી આ ઘરમાં નોકરી નહિ થાય.”

ભટ્ટનાં થયેલા અપમાનની વાત બીજા નોકરોમાં પણ ઝસરી ગઈ હતી. બધાએ એક સાથે અમથાલાલ શેઠની નોકરી છોડી જવાનો નિર્ધાર કર્યો. બધા રેપ્રેઝેન્ટેશનના આકારમાં અંબાલક્ષ્મી આગળ ગયા. મામલો હાથથી ગયો છે. એમ બાણી અંબાલક્ષ્મી બોલ્યા :

“હું બાણું છું કે તમે બધા અત્યાર સુધી માફ માન રાખી રહ્યા છો; પણ હવે તો એમનો સ્વભાવ હાથથી ગયો છે. તમે બધા ચાલ્યા જશો તો એમને પોતાને પૈસાનો ધમઠ એટલી હદ સુધીનો છે કે એ તાબડોતબ બીજા માણસો લાવશે. અને ઘરની સ્થિતિ અને તેમનો મિજબાન જેમનો તેમ રહેશે, તમે લાઇઓ માનો તો મારી એક બીજી યુક્તિ છે, જે યુક્તિથી શેઠ સીધા થઈ જશે.

અંબાલક્ષ્મીએ નોકરોને શેઠના સહતર સામાજિક બહિષ્કાર કરવાની સૂચના આપી. બીજે દિવસે શેઠ બુચે છે તો કાઈ એમની જોડે બોલતું નથી. કાંઈએ એમને ચા કરી ન આપ્યો, કાંઈએ એમનું નહાવાતું પાણી ન કાઢ્યું. તેમ કાંઈએ એમને જમવા ન બોલાવ્યા. મોટરમાં બેસી મુંબઈથી માણસો લઈ આવવાનો એમણે વિચાર કર્યો તો મોટરવાળો શોકરજ ક્યાક છુપાઈ ગયેલો. માણાને તેણે હાક મારી તો એ બાણે બહેરોજ થઈ ગયો. હોય-એમ લાગ્યું. તેણે એકેએક ચોરડામાં ફરી વળી એકેએક નોકરોને રસ્તા આપી. પણ કાંઈ ગયુંજ નહિ. લેવાને તેણે ખૂબ ધમકાવ્યો ત્યારે તેણે ચોકખું સંભળાવ્યું કે :

“હમ તુમેરા નોકર નહિ. બાઈ હમેરી માં હૈ. હમ ઉસ્કા હુકમ ઉઠાયેગે. હમારી શુદ્ધી મર જાતી થી આ દીન બાઈને લનખા દીયા. તુમ તો કંઈ નહિ દીયા.”

તુકશાન ન થાય એ રીતે વર્તતાં હતાં, જે ચાર દિવસ તો અમથો ન બોલ્યો પણ પછી એક દિવસ ધરમાં મળેલી રાતની ધારાસલામાં એણે ઉભા થઈ ધરની હોમ મેઅરને પૂછ્યું કે,

“શ્રીમતી અંબાલક્ષ્મી ! મારાથી આ સહન થતું નથી. મેં તમને જે બે હજાર રૂપિયાનું બજેટ આપ્યું છે તેનો હિસાબ આપી પૈસા જાણ આપી દો. મારા ધરમાં જે લખલૂટ ખર્ચ થાય છે તે મારાથી બેવાતું નથી.”

આટલું બોલી અમથો ખુસ્તી પર બેસી ગયો. ગૃહમંત્રી અંબાલક્ષ્મીએ પોતાની બેઠક પરથી ઉભા થઈ કહ્યું કે,

“અહિં ધરમાં ખરાબર ધારાસલા જેવું જ કામેકાજ થશે. ઝો. મેઅર મી. અમથાલાલે સમજવું બેઠકએ કે એ પોતે બજેટ વિષે ચર્ચા જ કરી શકે. એ મહેસુલ તરીકે મળેલી રૂ. બે હજારની રકમની શું વ્યવસ્થા કરવી એ મારી મુન્સીની વાત છે.”

અમથો ફરી ઉભો થયો અને ચીઝાઈને બોલ્યો કે “મહેરબાન ગૃહમંત્રી ! તમે અને તમારી બહેનોએ કેટલાક રૂપિયાની સાડીઓ લીધી?”

ગૃહમંત્રી અંબાલક્ષ્મીએ ઉભાં થઈને કહ્યું કે,

“જોનરેખા મેઅર એ પ્રશ્ન ન પૂછી શકે; કારણ કે તે અમારું નીમવડ ખાતું છે.”

અમથો વધુ ચિઝાયો : ફરી પાછો ઉભો થયો અને બોલ્યો કે,

“તમે તમારા રાંમને સવારે શાક લેવા રૂપિયો આપ્યો હતો તેની તેણે શું વ્યવસ્થા કરી હતી તે હું બાજુવા માંગુ છું. મને વહેમ છે કે તેણે એ રકમમાંથી પોતાને માટે પાન, સોપારી, ખીરી અને તમાકુ લીધાં હતાં.”

સંભાળે હિલા થઈને કહ્યું કે,

“ચોનાંબલ મેમ્બરે આ ગ્રન્થ પૂજ્યા ગાટે મને પહેલાંથી નોટીસ આપવી જોઈએ. છતાં આજ સવારે કેટલું ખર્ચ થયું છે તે સંબંધમાં આંકડા મેળવવામાં આવશે.”

અમથા ત્રીજાઈને અંબાજીદાસી તરફ ધસવા જતો હતો ત્યાં અંબાએ કહ્યું.

“ખબરદાર ! મારા બે પોલીસ અહીં હાજર છે. વધારે ગરબડ કરશો તો લેવો અને માળી તમને જોતીમાંથી પકડી આથડમમાં કેદ કરી મૂકશે.”

અમથાએ ઓરડામાં ચારે બાજુ જોયું તો રાઠોડી બદનવાળા લેવા અને માળીને જોઈ વધારે હુશીઆરી કરવામાં માલ નથી એમ સમજી તે ગૂંપચુપ આ ધારાસભામાંથી ચાલ્યો ગયો.

બીજો દિવસે અમથા અંબાને પગે પડી બેઠ્યો કે ધરની બ્યવસ્થા અને નિહિસાબ બધો તું રાખજે પણ હવે આ નાટક છોડ ! માણસોના દેખતાં મારી કાઢેતી ચાલુ એ મારાથી સહન થતું નથી. લાગે ધરમાં રોજ તું કર; પણ હું તારી રૈયત કરતા બીજું કંઈ ચાઉં કે નહિ ?”

“તમે તમારી સરમુખત્યારી છોડો તો મારા માથાના મુગટ તો છેજ. જીવ, આજથી ધરમાં તમે માથું ન મારતા અને તમે ચલાવતા તે કરતાં પણ ઓછા પૈસે હું ધર ચલાવી આપીશ.”

અને ખરેખર અંબાની કાર્યકુશળતાથી અમથાના ધરને કારણે ખરાબ બ્યવસ્થિત થઈ ગયો.

૧૧. સહવારના પહોરમાં ચોટલી બલા !

કોટલીક વખત માણસને ઘણા જ અકબાવનારા પ્રસંગોમાં પસાર થવું પડે છે. કબલા તરીકે આપણે કોઈ સ્નેહી મીત્રને ખાસ જરૂરી કામ માટે મળવા જવાનો ચોક્કસ ટાઈમ આપ્યો હોય અને આપણે ટૂંકગાંઠના પહેરી તૈયાર થઈ ઘરની બહાર નીકળવા તત્પર થયા હોઈએ એટલામાં કોઈ ચીકણો કે મુંઝરીયો માણસ આપણે ત્યાં આવી ચડે. અને ગમગમ ટાઈ એવો ચીટકી બેસે કે, આપણો પક્ષો છોડે જ નહીં. એ વખતે માણસને મનમાં જે અકળામણ થાય તે ખરેખર મુંઝવનારી હોય છે. પેની આગળને મળવા આવનાર વ્યક્તિને “આપ હવે સોપાવો લો સારું” એમ કાપણથી કહી શકાય નહીં અને વાતવાતમાં આડકતરે મુશ્કેલી પડે એ તો પણ એ ચીકટી બેઠેલું મુંઝરીયું માણસ સમજે નહીં. આના પ્રમ ગમમાંથી પસાર થનાર માણસની સ્થિતિ સુડી વચ્ચે સોપારી જેવી નાંચ છે. આવજો એક પ્રસંગમાંથી મારે થોડા દીવસ પહેલાં પસાર થવું પડ્યું હતું.

*

*

ઘરના એવી બની હતી કે, એ દીવસે મહેને મહારા એક મિત્ર મારા રક્ત પાત્રે જમવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું. એ મહારા મિત્ર એના જરૂરી ઓશીયર હતા અને તેની બહલી મુખ્યથી અમદાવાદ થયેલી હોવાથી હો ન ચોપારી પર આવેલા આલીશાન મકાનમાં સૌ સ્નેહી મિત્ર અને મંગલમ ધીએને જમવા નીમંત્રણ હતા અને તેજ દીવસે મારા આજે એ ઓશીયરમાં જઈ તેને તેનો ચાજ સોંપી દેવાનો હતો. મારા આજે એ મિત્રે બરાબર દસને ટકારે આવી પહોંચવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું. એ મહારા મિત્ર મુજબ હું મારા વીલેપાલેમાં આવેલા મકાનથી

બરાબર નવ વાગે કપડાંલતા પહેરી, તૈયાર થઈ બહાર નીકળવા જતો હતો ત્યાં મારા ઘરના દ્વારમા જ મારા બહુના સ્કુલફ્રેન્ડ જગજીવને દર્શન દીધાં અને મોટા ઘણા પાડીને મેસડી ઉઠ્યો કે,

“કેમ દોસ્ત, ક્યા ચાલ્યો ?”

“દલ્લો જગજીવન ? દોસ્ત તું ઘણું લાંબે સમયે મળ્યો. પણ આજે મારે એક ખાસ આમંત્રણમાં જલદી જવાનું છે.”

મેં પ્રત્યુત્તર આપ્યો પણ જગજીવનને તેની દરકાર જ ન હોય તેમ મારા ઘરમાં અધેલા હીડાળા પર બેસી ગયો અને મારો ક્ષત્ર્ય એવી તેની બાબુમા મને બેસાડતા બોલ્યો કે,

“હવે બેસ બેસ ! લક્ષ્મી ચાલ્લો કરવા આવી ત્યારે મેં ધોવા ચાલ્યો. તારી સ્થિતિ આજે ફટલાંચે વરસો થયા પણ આવી ને આવી રમશીયા માણાં બેવી જ છે. કદી બે પાંદડે થઈ મગલખ પૈસો મેળવ્યો જ નહિ. પણ આજે હું તારૂં ઘરોદ્ર ફેડવા આવ્યો છું.”

આમ કહી જગજીવને બાબુએ પડેલા ટેબલ પરથી મારી પાનકની ઉંચકી અને અંદરથી પાન કાઢી, ચુના કાપાની ડબ્બીએ ઉઘાડી પાન બતાવવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. જગજીવને મારાં લાગ્ય પુલ્લી નાખવાની વાત કરવાથી મને મનમાં મનમાં ગલગલીયા થવા લાગ્યાં અને મેં હસતાં હસતાં તેને પુછ્યું કે,

“દોસ્ત જયુ, તું એવો શું કામીયો લઈ આવ્યો છે કે મને માલદાર બનાવી દેશ ?”

“એ હમણાં તને કહું છું.” આમ કહી જગજીવને પાનનું ખીટું વાળી મોઢામાં મુક્યું અને સોપારી કાતરી, મોંમાં ફાકડો લારી, મારી સુડી પોતાના ખીસામાં મુકવા જતો હતો અને અરધો હાથ તેના હાંકોટના ખીસામાં પહોંચ્યો કે તુરત જ મેં આસ્તેથી તેનું બાવડું પકડ્યું અને સુડી લઈ પાછી પેટીમાં મુકતાં મેં કહ્યું કે,

‘ચાલ જશુ, તારે કહેવું હોય તે જલદી કહી દે. પણ મારે મુંબઈ જવનું મોકું ચાલ છે.’

“જો સાંભળ દોસ્ત” જગજીવને માત્ર લાખનો દાયડો ઉકેલતાં ક્યું

‘આ છેલ્લા ઇવરસ થયાં મેં મુંબઈનાં બધાં વેપારી બજારો સુધીમાં લઈ લીધાં છે. મેં જે વેપારી લાઈનનો અતુલ્ય મેળવ્યો છે અને જે જોયું જાણ્યું છે એ લાલલાલા શેઠીઆઓ કે સડોડીઆઓએ પણ નહીં જાણ્યું હોય. રૂ. બજાર, ચાંદી બજાર, શેર બજાર, સોના બજાર, ઘઉં બજાર, અળસી, ઝેરંડા, શીંગ અને તલ વિ. અનેક બજારોના અતુલ્ય અને લાવનાલ મારી આંગળીને વેઠે રમે છે. કઈ ચીજમાં દ્યારે તેજ મંદી થશે એ તો મારા મનમાં જ રમતું હોય. મારે જ હું તને કહેવા આવ્યો છું કે આ દરેક બજારમાં દરેક ચીજોના વેપાર ખેડી આપણે વસ્તેક દિવસમાં લાખો અને દરોડો કમાઈ લઈશું.”

આમ કહી જગજીવને પોતાના બન્ને હાથ જોરથી હીડોળા પર પાછાં અને હીડોળાની કીનાર પર પહેલી પાનની પેટી ઉઢળીને લોંબ પર પડી, ત્રીજેની છે પર કાથા ચુનાની ઝળીઓ ઢોળાઈ ગઈ અને ચારે તરફ ચુનાના ઝાંટાઓ ઉડ્યા. પાનની પેટી, સુડી અને સોપારી વેરણેછેરણ થઈ ગયાં. મેં એ બધું ઉંચકી બેગું ક્યું અને જરા ગુસ્સાથી બોલ્યો કે,

“જો દોસ્ત જગજીવ તું હજી એવો ને એવો ધાધલ ધરપચીયો રહ્યો લાગે છે. નીશાળમાં તો તું હાલો હતો પણ હવે ઉંટ જેવડો હોયો તોયે સુધર્યો નહીં. હવે ચાલ જલદી બોલી નાખ તું મુદ્દાની વાત શું કહેવા માગે છે? સવા નવ તો થયા, સાઝ નવે તો મારે ટ્રેન વડવી જ જોઈએ.”

“જો સાંભળ તારે એમાં આટલો બધો ગુસ્સો શું થાય છે! તું મારો જીનો દોસ્ત છે જાણી હું તને સલાહ આપવા આવ્યો તો તું વળી

શેખી કરવા માંડ્યો । પણ હવે જો હું તને મુદ્દાની વાત કહું છું, તું મને પાંચસો રૂપિયા આપી દે. એટલે શેર, ચાંદી, રૂ, અળસી, ઘઉં એરંગ વિ. બધાં બબ્બરોમાં તારા નામનો વેપાર કરી તને દોલત મેળવી આપું ।”

“પણ પાંચસો રૂપિયા મારી પાસે હોત તો તારી સલાહની સાહજ શા માટે જોત જગલા । હું જ ચાંદી સોનાના સોદા કાઢી દલાલ માર્દત ન કરી લેત ।”

મેં જગલાને પ્રત્યુત્તર આપ્યો. મારો જવાબ સાંભળી તે મારે સામે હસ્યો અને મારા ખલા પર જોરથી હાથ પછાડી તે બોલ્યો કે,

“હીક ત્યારે જો હું તને બીજો રસ્તો બતાવું. હમણાં તું મને અઢીસો રૂપીઆ આપ. કાઢી પણ ચાર ચીજના સોદા કરી થોડા થોડા નફા નીતારી તારા માટે લક્ષ્મી મેળવી આપીશ.”

આ વખતે તેણે મારા ખલા પર મારેલી લપાટ હજી મને તમતમતી હતી એટલે મેં ઉશ્કરાઇને કહ્યું કે,

“જગલા ! હવે જો હાથચાલાઈ કરી છે તો, તારે ને મારે અકલ્પનીય અઢીયાં જ થઈ જશે. તારી લક્ષ્મી રાખ તારી પાસે, મારે નથી મલકત થવું. પણ તું મારા જ ઘરમાં આવી મને મારે છે શાનો ? એક બાબુચી ઝોશીસવાળો મહીનાઓ થયાં પગાર આપતો નથી તેથી કંડકા કડકી ચાલે છે. અને તેં હજી કમાણી તો એક પાછની ચે ન કરી આપી ત્યાં તો અઢીસો રૂપીઆની ઉધરાણી કરે છે ।”

મારા આ શબ્દો સાંભળી જગજીવન જરા નરમ પડ્યો અને મારે તરફ એક મમતાળુ હાસ્ય હસી કણ નજર કરી બોલ્યો કે,

“એમાં તું આટલો બધો ગભરાઈ શા માટે જાય છે. હું તારે હીતેચ્છુ થઈ તને નુકશાનીમાં થોડો જ ઉતારવાનો હતો. ચાલ સો રૂપીઆ આપી દે, હાલ નુરતજ બે ચીજનો સોદો કરી થોડી ઘણી કમાણી કરી આપું, પછી કેમ ?”

“અરે પણ મેં તને એક વખત તો કહી દીધું ને જણ કે મારી મારે અરીજી આવવા રાતી પાઈ પણ નથી, પણ તું વારંવાર ફીર્યા રાતે આવ્યા કરે છે. મારે કમાણી નથી કરવી! લે ચાલે ઉઠ મારે મુલખ જવાનું મોડું થાય છે.”

મારી આટઆટલી ઇતરાજી અને ‘ના’ છતાં જગલો તો કેમ જણી જાળ મારા લાગ્ય આડેથી પાંદડું ઉંચકી લેવા આવ્યો હોય તેમ આદુ બાઈને મારી પાછળ લાગ્યો હતો અને મેં એને ઉઠવાનું કહ્યું છતાં એ તો ચીટકીને ખેઠો અને માથું ખંજવાળી મારા સામે નોંધ ખોલ્યો કે,

“કીક ચાલ, પચાસ ફીર્યામાં બધું પતાવી દઈશું. જલ્દી આપી દે એટલે ઉડીએ.”

“લલ્લા માણસ પણ મારી પાસે ચેસાજ નથી. હવે તું એ પંચાસ છોડને!”

આમ કહી મેં હીડોળેથી ઉડી બારણાં બંધી ચાલવા માંડ્યું પણ જગજગને મારો ડગલો પાછળથી ખેંચી મને પાછો ખેસાડી દીધો અને કહ્યું કે,

“પચીસ ફીર્યા તો આપી સુટીશને? તું એકવાર ફીર્યા આપી એ અને દોસ્ત જો હું તને પચીસ ફીર્યામાંથી પાદશાહ બનાવી દઉં છું કે નહીં?”

જગલોની આ રીનભાતથી મારે મગજ હવે એકદમ તપવા મંડી મંડ્યું. એક બાબતથી મુલખ પહોંચવાની મને તાલાવેલી લાગી હતી. તેમાં આ જગલો આવી મારો જાન લીધો. હું તો તેનીથી કંટાળી ગયો અને એકબા શબ્દોમાં મેં તેને મુલાવી દીધું કે,

“બચાજ! હું તને એક રાતી પાઈ પણ આવવા માગતો નથી અને મારે પાદશાહ બનવું પણ નથી. માટે હવે તું અહીંથી રસ્તો મારે દો સાર.”

મારાં આ વચન સાંભળી હવે જગલો પણ મહાત ધ્યેા અને મારી શક્તિની અવગણના કરતાં બોલ્યો કે,

“બસ તારામાં કશુંકુલ દુરદેશીપણું જ નથી. યંત્રની સાફક એકજ ચીલે ચાલનાર આ હવનમાં શું ઉકાળી શી તું તદ્દન નીર્માલ્ય છે. બહિષ્ણો બીજનેસ કે સાફસ કરતાં તું શીખ્યો જ નથી. બસ તારી આ હાંદગીના ઘસડખેરામાં ઢાઈ તારી કદર કરવાનું થે નથી. તને તારા મિત્રો તો અનેક મળશે પણ મારા જેવા તારા હીતેચ્છુને તું હાકલ કરી કાઢે છે તો જ દોસ્ત તું કદી માલદાર બની શકવાનો જ નથી. હું તને કહું છું કે તું સાવ બોધો જ છે.”

“હું ગમે તેવો છું પણ જેમતેમ કરીશી મારો સંસાર ચલાવે રાખું છું. એમાં તારે આટલું બધું તતડી જવાની શી જરૂર છે, જગલા !”

“એમ પરાણે પગણે સંસારનો ખડખડ પાંચમ ખડકો ચલાવે કાંઈ હી ન વળે દોસ્ત ! પણ કંઈ નહીં તારે માલદાર બનવું જ નથી તો મને પણ તારી એટલી શી પડી છે. પણ જે મિત્ર હવે તું મારી એક-છેલ્લી માગણી સ્વીકારીશ કે નહીં !”

“પૈસા વગરની વાત હશે તો સ્વીકારવામાં મને વાંધો નથી” મેં કહ્યું.

“અરે પૈસા પૈસા શું કરે છે ! પૈસા તો કુતરાયે ખાતાં નથી, અહીંથી મને કાંઈ પણ એક બળ્લરમાં પહોચવા દેને ! એક ચીજની લે વેચ કરીશ કે પૈસા તો પગમાં પડતા આવશે. હું હમણાં મારી કાત આનતો નથી પણ ન્યારે હું, મોટર કે ધોડાગાડીઓમાં ફરતો હોમશ ત્યારે તું રોહું કાદી લોઈ રહીશ અને પેટ ભરી ખરતાઈશ.”

આમ કહેતો જગજવન ઉભો થઈ ચાલતો ગયો અને મારા વરમાંથી બહાર નીકળ્યો એટલે મેં એક છુટકારાનો ન્મ લીધો. મારાં ગૈરાં-છોકરાં હમણાં બહારગામ ગયાં હતા એટલે જગજવન અચા પછી તેણે દોળેલ કાચા

ચુનાના ડાઘામાં પાણીવાળું કપડું કરી લૂગીને આઈ ક્યાં અને હાથમાં તાળું-કુચી લઈ હું ધરબહાર નીકળવાની તૈયારી કરતો હતો. એટલામાં લગ્ન પાછો જગજગવનને મેં મારા બાથરૂમમાં આગતો જોયો. તેને જોતાં જ મારા પેટમાં ફાળ પડી અને આ પીડા વળી પાણી ક્યાંથી આવી. એ વિચારમાં હું પડી ગયો. અને જગજગવન મારી નજીક આવ્યો. એટલે મેં તેને પૂછ્યું કે,

“કુમ અલ્યા જગલા, વળી પાછો કુમ આવ્યો?”

“મારે તને એક ખાનગી વાત કરવાની છે.”

જગલે કહ્યું અને મારા કાન પાસે તેનું મોઢું લાવી ધીમેથી જોલ્યો કે,

“દોસ્ત એક ચાર આના ઉછીના આપને. હું તને કાલે પાછો આપી જઈશ.”

આ બલા ટાળવા મેં કંટાળીને તેને ચકચકતી ચાર આની કાઢી આપી, જગલે તે લઈને ખુશી થતો થતો ચાલ્યો ગયો અને એ મારી દ્રષ્ટિ સમીપથી અદ્રશ્ય થયો ત્યાં સુધી હું તેને જતો જોઈ જ રહ્યો.

જગજગવન ગયો એટલે તુર્ત જ મેં મારા રૂમને તાળું માથું પડીઆળમાં જોડ્યું તો પોણાદસ થઈ ગયા હતા. હવે પા કલાકમાં મારે મુંબઈ પહોંચવું જ જોઈએ. અને મોડો પડું તો મારા મિત્રના પરણાવ્યો, ગાંધી જમી પરવારી લીધું હોય એટલી રેવડી થાય. એ વિચાર આવતાં મેં એકદમ અપાટબંધ મારા પ્રગ રેશન તરફ ઉપાડ્યા અને ખાંચ ખાનીટમાં તો હું રેશન પહોંચી ગયો. મેં ચોપાટી જવા માટે ચની રેશની ટીકીટ કઢાવી અને એટલામાં પર આવ્યો એટલામાં તો મુંબઈ તરફ જતી ઇલેક્ટ્રીક લોકલ ટ્રેનનું એ-જન રેશન તરફ ધસચસાટ કરતું આવતું દેખાયું.

પણ અકસોસ આજે મારા કયા ભોજ લાગ્યા હતા કે જંગલમાં
હું ત્યાં જાઉં ત્યાં મારી પગ પડ્યો હતો. અને મને માલદાર બનાવવાની
તેન ચટપટી લાગી હતી. મોકલ સ્ટેશનમાં આવી પહોંચી અને હું ડબ્બામાં
સવાર થતો હતો એવામાં પાછળથી જંગલમાં મારી ગરદન પકડી અને
મને તેની આગળ ખેંચી બેસાડ્યો કે,

“સમજ, સમજ દોસ્ત હજી સમજ! અને મારું કંઈ માની થોડી
ચોરી કે થોડો વેપાર કરી લે!”

“જલ્દાનમાં ગયો તારો વેપાર?” છોડી દે મને મોહું થાય છે. હમણાં
દેન હિપડો.”

અને ધડ પડ્યું તેમજ. હું જંગલના સદ્ગુણોથી છુટી દેનના ડબ્બા
પાસે પહોંચું એટલી વારમાં તો ધમધમાટ કરતી દેન હિપડી ગઈ અને
જંગલ સામે જોઈ મેં તેને ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં સ્વસ્તીવચન સંભળાવવા
માર્યા.

હું જેમ જેમ તેના તરફ ડાચીયાં ભરતો ગયો તેમ તેમ જંગલો
“ખી ખી ખી” કરી મારી સામે દુરતો ગયો. આવી હું છુલ્લ જ પીડવાઈ
ગયો અને જંગલથી છુટો પડી હું પ્લેટફોર્મના ખીજે છેડે જઈ હિલો રહ્યો.
થોડી વારે ખીજ લોકલ આવી પહોંચી અને હું કચવાને દીલે તેમાં બેસી
ચની રોડ ઉતર્યો. અને મારા મિત્રને ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે બરાબર અઘીએક
વાગ્યાનો અમલ થવા આવ્યો હતો. તેના ઘરમાં અધિ શાંતી હતી. મેં
મારા મિત્રની ગેરમર રૂમમાં જઈ બેઠક લીધી એટલામાં એમના પત્નીની
આવી કંઈ કે,

“હમણા જ ગધો જમીને ગયો અને તમારા લાઈ ઓપીસે આવે
સોંપવા ગયા. તમે થોડા મોડા થયા લાઈ! ચાલો હવે જમવા બેસવું છે ને?”

આથી મને એટલાને જ જમવા બેસતાં-શરમ લાગી એટલે એ
ઠાવકું મોહું રાખી, ભૂખની બળતરાને અને જંગલ પરના ગુસ્સાને પરાણે
રાખી, હસવું મોહું રાખી મારા એ મિત્રપત્નીને કહી-દીધું કે,

૧૨. પસાલાઈની પગલાંનો પ્રતાપ

હું વહેમમાં માનતો નથી. હું ચોતે કહીવાન અને વીજાનનો
 જૂનરી છું. શુકન અપશુકનમાં તેન જ ગીલાડી આડે ઉતરવાથી કામ
 બહારી જાય. અથવા કોઈ ચોક્કસ જગ્યામાં રહેવાથી માણસ મરી જાય છે.
 માદા પડે એ હકીકતો પણ મારે ગળે ઉતરતી નહોતી. શુકન એ પ્રમાણે
 સંબંધમાં હું તો એમ માનતો હતો કે લોકોમાં આત્મમજ અને આત્મગદા
 આપણે લેખ તેમના. પરજ એવાં શુકન અપશુકન અસર કરતા હશે. હું
 એમ માનતો કે ચોક્કા જેને શુકન હું અપશુકન મતિ એવી વ્યક્તિઓ
 મારે ગણતા, કે એવા પ્રસંગ ખનસા માણસના મગજ પર જે અસર
 કરે (જોરોસજેસન) તેને પ્રતાપે જ એક માણસ કોઈ કામ ઉત્સાહથી
 કરતો હશે અથવા કોઈ કામમાં તેને બીરત્યાહ આવી જતો હશે.
 મુખમાં હું ઘણાં વખોટી રહે છું. માણી જોખને જે માણા કે
 કોરડીમાં લોકોને વહેમ હોઈ ત્યાં જઈ હું રહ્યો છું અને મને કશીયે
 અલવદ આવી નથી. મુખમાં ચોક્કસ લોકોમાં આવેલા એક માણામાં

એક સ્ત્રી જોઈમાં રહેતા માણસમાં એક વરસની બાંહે એક
 સ્ત્રી અવસાન પામે છે. એવી લોકવાયકા હતી. હું મારા કુટુંબ સભ્યો
 એ મંત્રમાં અને એવી સ્ત્રીમાં આસિ રજુ વરસ રહ્યો. છતાં મને કંઈ
 કંઈ પ્રદારતું અપશુકન નહ્યું ન હતું તેમ મારા ઘરમાં કાંઈ મહત્ત્વ
 ન હતું. અલખત મારા કુટુંબના માણસોને મારા જેવા મંત્રમાં વીચારતા
 બતાવવા માટે મારે તેમની આગળ દરરોજ એવા વહેમો નહીં મારવા
 વધી વીવેચન કરતું પડતું હતું.

હું એમને કહેતો કે, જેણે કાંઈતું ખરાબ ન કર્યું હોય, જેણે કંઈ
 સાક હોય એ માણસને ભૂત, પ્રેત કે અપશુકન કર્યું અસર કરી શકતાં નથી.

આવું મારું દ્રઢ મંતવ્ય હતું. ત્યાં એક એવો બતાવ બન્યો કે
 એક પશુ વિજ્ઞાન અને હુદિવાદમાં શ્રદ્ધા ધરાવતો હોવા છતાં આશ્રમ મુક
 બની ગયો.

વાત એમ હતી કે, કાઠીઆવાડમાં મહારા ગામની બાબુમાં આવેલા
 ચીલડેલી (આ ગામે ચીલડાં ધણાજ સારાં થતાં એટલે આ ગામનું નામ
 ચીલડેલી પડ્યું હતું.) ગામના પસાભાઈ પટેલ એ ગામના જોડીઆદ
 માતાના મંદીરનો હર્ષોદ્ધાર કરવાના આશયથી ખડો ઉધરોવવા મુબઈ
 આવી મારે ત્યાં મહેમાન થયા હતા. પસાભાઈ ચીલડેલી ગામના એક
 સારી સ્થિતિના પટેલીઆ હતા. મુબઈ ગામમાં એમની નાતના અને
 અગત સગાં વંશી રહેતાં હતાં છતાં એ મારે ત્યાં પરાણા કેમ થયા હો
 મને સમજાયું નહીં કારણકે મારી અને એમની ઓળખાણ બહુજ થોડી
 હતી. અમારી ઉંઝી મુલાકાત થઈ હતી. મહારા ગામથી રેશને જતાં વચમાં
 ચીલડેલી ગામ આવતું હતું. પાંચેક વરસ પર જ્યારે હું દેશમાં હોતા ત્યારે
 રેશને જતાં ચીલડેલી ગામની સીમમાંથી પસાર થતા મારા એક ઓળખીતાની
 સાથે પસા પટેલ હોવા હતા. હું ગામમાંથી ઉતર્યો. મારા રેનેહી નેહી

રખથી હોય. મીલાવી ખંખરખંખર પુછ્યા. (એ રહેલીએ મારા પસાભાઈ
 મેડે ઝાળખાણ કરાવી અને દેને ઉપડવાનો જો સમય હોવાથી પસા ખેડે
 નવડું કરી નજીક આવેલી તેની બાડીમાં લઈ ગયા અને ત્યાં ગરમ પાંક
 અને ચીલડા ખંખરણ્યાં. મારી અને તેમને બંદે આટલી જ ઝાળખાણ
 હતી એટલે થોડા મહીના પહેલાં મારે ત્યાં મુખામાં એ ઉતરવાની છે
 એના તેમણે અને પત્ર લખતા હું સેન્ટ્રલ સ્ટેશને તેમને સાંભળે લેવા ગયા
 અને માન-અકરામથી તેમને મારે ત્યાં હું તેડી આવ્યો.

સ્ટેશન પર મહારા સીવાય તેમને કોઈ તેડવા આવ્યું ન હતું.
 મુખમાં આટ આટલા સગાં તેમને હોવા છતાં આટલે વરસે પસાભાઈ
 મુખમાં નગરને વીધે પધરામણી કરે છતાં તેમને સામે લેવા કોઈ નહોતું
 આવ્યું. એ જોઈ મને ઘણું વીરમય થયું.

પસાભાઈ શું એમની નાતમાં ને સગાંઓમાં ઝળખામણા હશે?
 શું એ બહુ આખા બોલા અને કજીઆળા હશે? શું એમણે કોઈ
 મરનાતની કન્યાને ઘરમાં બેસાડી હશે? કે પોતે ઘરડે ધડપણ નવાં લગન
 કર્યાં હશે? પસાભાઈના છવનમાં એવું શું હતું કે એમને મળવા પણ
 કોઈ આવ્યું નહોતું વીગેરે પ્રશ્નો મારા મનમાં સેન્ટ્રલ સ્ટેશનથી પાછા
 ફરતાં ઉદભવ્યાં.

*

*

હું જાણતો હતો ત્યાં સુધી પસાભાઈ ચીલડેલી ગમતા એક
 અગ્રગણ્ય ખેડૂત હતા. તેમની પાસે જમીન પુષ્કળ હતી. ખેતી પર પોતે
 જાતે લક્ષ આપતા અને વ્યાજ વટાવતો ધધો કરતા. એમના પત્ની બહુ જ
 અવહારકુશળ ગણાતા અને પસાભાઈના ઘરનો કારભાર એ જ ચલાવતાં.
 મુખમાં એ મારે ત્યાં ચાર પાંચ દીવચ રહ્યા. એ દરમ્યાન મેં
 જોયું કે, પસાભાઈમાં કોઈપણ જાતના એવાં અપશુકન નહોતાં કે તેમના
 મરીચકમાં આવનાર કોઈને પણ એવો અણગમો થાય. મને સાથે લઈ એ

પેતાનાં મુગધમાં રહેતાં સગાંઓને ત્યાં મળી આવ્યા. તે વખતે એને બેઠું
 કે, એમનાં માતીવાળાઓ અને એમનાં નીકટના સગાંઓ એમને બેઠાને
 હેડે શત ખાઈ જતા અને જલદી જલદી મારું અને એમનું ચા-પાણીથી
 સ્વાગત કરી નાખી કંઈ બહાનું કાઢી એમને ખેંચીને જલદી રજા આપી દેતા.

*

*

પસાલાઈના સગાંઓ તેમના પ્રત્યેનો આશુભો તેમને ખબર ન પડે
 એવી રીતે વ્યક્ત કરતાં. મોટેથી સ્થાકર પીરસતાં પણ એમનાં મોંના ભાવ
 ઉપરથી એ લોકોને પસાલાઈ પેતાને ત્યાંથી જલદી ઉઠે તો સારું એમ
 ચોક્કસ દીસી આવતું હતું, મને આવા અશરાર માણસ તરફ લોકો કેમ
 આશુભો બતાવતાં હશે તે સમજાયું નહીં. મને પણ એળખતાં હતાં,
 એવાં એક બે પસાલાઈનાં સગાંઓને ત્યાં જઈ મેં આઠકતરી રીતે
 પૂછપૂછ કરી પણ એ માણસો એવાં પાકા હતા કે, મને કશી ખબર
 પેલાં દીધી નહિ.

એક દિવસ ધોરીખંદર સ્ટેશન નજીક પસાલાઈનો એક પિતરાઈ
 મને મળી ગયો આ માણસ જરા ભલ્લડીયો હતો. તેમ પુલાણુ પણ
 હતો. એનું મોઢું જ બીલાડી ફેશન હતું. એટલે કાઈ વાત તેમના પેટમાં
 ટકે નહીં એવી તેની ખાસીયત હતી. મેં તેને બામુએ લઈ જઈ તેની
 જરા તારીફ કરી. આ નાસ્તા ને પાન સોપારીથી નવાળુ ચુકતીથી
 પસાલાઈ માટે પૂછ્યું તો એ બોલી ગયો કે,

“પસાલાઈને ખજે પનોતી છે. એ જ્યાં જાય ત્યાં આફત વરસે છે
 એટલે લોકો તેનાથી બહુ બીએ છે.”

“આ વીસમી સદીના જમાનામાં તમે આવા વહેમ કેમ માનો છો?”
 મેં કહ્યું.

મદારા આ મેણથી પસાલાઈનો પિતરાઈ જરા શરમાઈ ગયો અને
 બોલ્યો કે,

“ભાઈરયા, હું બહેમી નથી પણ ખાય વરસ પહેલાં પસાભાઈ આવી
મારે ત્યાં ઉતર્યા હતા ત્યારે મારા કાકા જેને નખમય પણ રોગ નહોતો થયો એ
બીજે દિવસે એમિં તો તાવ ચડવાથી બાર કલામાં જ ગુજરી ગયા હતા.
એટલે મને તો મારા પસાભાઈ સાટે બહુ લાગણી છે પણ એ દિવસની
એના પગલાં માટે તો મને વહેમ ધુસી ગયો છે.”

“પસાભાઈ આવા અપશુકનીઆળ છે તો ચીલડેલી ગામમાં કેમ
કંઈ આદત ઉતરતી નથી?” મેં પુછ્યું.

“વાત એમ છે કે પસાભાઈનાં વહુ મારાં ભાભી બહુ લાગ્યશાળી
મારાં પગલાંના અને લલાં. પસાભાઈની લેગાં મારાં કાશી ભાભી આવ્યાં
હોત તો મુબ્બનાં બધાં સગાં તેને સામે તેડવા ગયાં હોત, કાશી ભાભી
આ વાત જાણે છે. પસાભાઈને તે ક્યાંયે એકલા મોકલતા નથી. અને
જો પસાભાઈ ક્યાંયે એકલા ગયા તો તેના બારજ વાગી જાય.”

“મને તમારી વાત ગળે ઉતરતી નથી.” મેં દ્રવ્યાર્થે કહ્યું. “તમે
બીજારા પુખ્ત જેવા સુક્રામળ હૃદયના પસાભાઈને વખોડો છો ત્યારે હું તો
જાણી જોઈને એમને મારે ઘેર મંદીનો પંદર દિવસ જરૂર રાખીશ.”

“તમારે રાખવા હોય તો તમારી મરજી. બાકી માફ માનો તો
એ ડોસાને આજ રાતની ગાડીમાં જ વીધાય કરી દો. એમના ગામના
માતાનાં મંદીરનો ખરડો આપણે પાછળથી લરાવી મોકલી આપીશું, પણ
પ્રભુ પૂજ્યા હોય તો એમને આજ ને આજ વીધાય કરો.” પસાભાઈના
એ પિત્રાદ્યે મને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું.

*

*

પસાભાઈના એ પિત્રાઈની વાતથી મેં પસાભાઈ તરફ વધુ સમતા
દાખવવા નીશ્ચય કર્યો, પણ તે સાથે પસાભાઈ વીધે મેં જે વાતો
સાંભળી હતી તે હિપરથી કોઈ વીણાની કોઈ વસ્તુનો પોતાની પ્રયોગશાળામાં
જેમ બારીક અભ્યાસ કરે તેમ પસાભાઈનાં પનોતા પગલાંની અસર વીધે
હું બારીક નીરીક્ષણ કરવા લાગ્યો.

મરે ત્યાં એ ઉતર્યા ને ચોથે દીવસે માંડવી પર એક પેઢીમાં જઈને ખરડો ઉધરાવવા ગયા, પેઢીનાં એ ખરડામાં સારી રકમ લરી આપી અને એ રકમ વસુલ કરવા થોડા દીવસ પછી અમે ત્યાં ગયા તો એ પેઢી પાંદીયું જ ફરી ગયું હતું. આબુઆબુમાં પૂછતા ખબર પડી કે એ પેઢીવાળાઓ એ દીવસ પહેલાં જ દીવાળુ કાઢી ઉઘી પાવડી મૂકી મુંઝવે છોડી નાસી ગયા હતા.

આ વાત સાંભળી મને પેલા પસાલાઈના પિતરાઈની વાત યાદ આવી. હું મીનીટો સુધી પસાલાઈના પગ સામે જોઈ રહ્યો પણ નજર તેણે દેશી પગરખા પહેરેલા હોવાથી એમના એ વીશીષ્ટ પ્રકારના ચરણચર દેખાયા નહીં. આમ હું અને પસાલાઈ એક બીજાના મોઢા સામું જોઈ રહ્યા અને પેઢીએથી ઘેર આવ્યા.

પેઢીમાથી અને પાછા આવ્યા પછી પસાલાઈના એક સગા અચરે તે રાત્રે તેને ત્યાં આપાણીતું આમંત્રણ આપી ગયા. રાત્રે હું અને પસાલાઈ તેના એ સગાએ આપાણીની સાથે પસાલાઈના માનમાં થોડો સંગીતને પણ ગ્રાગ્રામ ગાખ્યો હતો. તે આનંદમાં અમે રાતના બાર વાગ્યા સુધી તેને ત્યાં ગમ્મત કરી. સંગીતની રમઝડ જમી હતી, પાછલી રાત્રે દીવ મંદમંદ પવન વાતો હતો અને સંગીતની ધુનમાં બધા સરવ નહ. પસાલાઈના એ સગાએ મકાનના ભોંયતળીએ ત્રણ રૂમનો એક લોડ વાપરતા હતા પણ અમારા સ્વાગત માટે મકાનને બીજે માળે આવેલું એક ખાલી પડેલું દીવાનખાનું તેમણે રોકી લીધું હતું અને ત્યાં અમારું સ્વાગતમાં મેળાવડો થાળ્યો હતો. પાછલી રાતના લગલગ એકઠ વખતે સુમારે ઉસ્તાદનું સંગીત ચાલતું હતું એટલામાં જ નીચે ભોંયતળીએથી 'ચોર ચોર' ની દીલબેદક ચીસ સંભળાઈ. અમારું સંગીત બંધ થઈ ગયું અને અમે બધા સ્તબ્ધ બની ગયા. અમારું સ્વાગત કરનાર પસાલાઈ

સાથ દોડીને નીચે ગયા તે કેટલોય વખત સુધી પાણ ઉપર આવ્યા નહીં. મકાનના ભાડુતો દીવાનખાનામાં અને ચાલમાં દોડદોડ કરવા માંડ્યા. નીચે 'પુકડો પકડો' 'બાબુમાં હશે' 'ગટરમાં તપાસ કરો' એવા અવાજો ઉપર આવતા હતા. અમે બારીમાંથી નીચે જોયું તો પસાલાઈના પેલા સગા ઠંલિકદ્દીક ટોચથી મકાનની બાબુની સાંકડી ગટરમાં, વીજળીક પ્રકાશ ફેંકી રહ્યા હતા. આવું ભયભીત વાતાવરણ જોઈ અમે બધા નીચે ગયા તો ખપ્પર ખડી કે પસાલાઈના ધરમાં ખાતર પડ્યું હતું અને ગટર પર પડતી બારીના સળીયા તોડી ચોરો લગલગ બે હજારના દાગીના અને રોકડ ઉઠાવી ગયા હતા. અને પસાલાઈના એ સગાની સ્ત્રી જાણે ધરમાં કોઈ ગુજરી ગયું હોય તેમ છાતી ફાટ રફન કરતી માથું કુટી રહી હતી.

આ દ્રશ્ય જોઈ હું અને પસાલાઈ પેલા સગાને આશ્વસન પણ આપવા થોભ્યા વગર જલદી જલદી ત્યાંથી અલોપ થઈ જઈ મારે ઘેર પાછા આવતા રહ્યા.

ઉપરા ઉપરી પસાલાઈના પગલાંની તાસીરના આવા બે બનાવો બની ગયેલા નજરો નજર જોઈ મારે મન પણ જરા હેબતાઈ ગયું પણ ત્યાર પ્રસંગે કદાચ અકસ્માત હશે એમ ધારી મેં મારા મનને વહેમની દિશામાં જતું અટકાવ્યું.

*

*

આ બનાવ બન્યા પછી પસાલાઈના કોઈ સગાઓ એમને આમંત્રણ આપવા આવતા તો બનતાં સુધી હું તેમના એ આમંત્રણો ટાળતો. મારા સાથમાં તેમનાં આગમનથી હજી કશું નવા બહુતું નહોતું બન્યું તેથી હું નવાઈ પામતો હતો. પણ એક વાત બની હતી કે, અમારા મકાન માલીકનો સગા ઉધરાવનાર લેયો, પસાલાઈ મારે ત્યાં મહેમાન થઈને આવ્યા તેને એક જ દિવસે દેશમાં તેને ગામ રામશરણ પહોંચી ગયા હતા. તે વ્રાતની

ખખર મેં તેની બહીમાં આવેલા લેયાએ કહી હતી એક માણસના પગલાંની અસર એટલે દુર કદી ન થાય. મેં એ તકને પણ હસી કાઢ્યો હતો.

એક દિવસે પસાલાઈને મુંબઈ ગામમાંથી કંઈ ખરીદી કરવી હતી તેથી મુંબઈના એક સત્તામાં અમે દુકાને ખરીદી કરવા ગયા. ત્યાં માલ જોઈ બહુ બધાવ્યાં એટલામાં તો ચારે તરફથી યુમરાણુ અને શેરખંડાર થયો અને અમે શું બન્યું છે તેની તપાસ કરીએ એટલામાં તો હાથમાં લાદીઓ અને પંથરા સાથે કોમી હુલ્લડ જગાવતા લોદાના ટોળા અમે જે દુકાને કિલા હતા તે તરફ ધસી આવ્યાં અમે મુકીઓ વાળી, પેલાં માલના પડીકાં જેમનાં નેમ રહેવા દઈ જવ લઈને નાકા અને હાકતા હાંકતા ઘેર પહોંચ્યા.

તે દિવસે સાગરનાં પેપેશમાં નગર કરતા ખખર પડી કે, જે દુકાને અમે ખરીદી કરતા હતા એજ દુકાન લુંટાઈ ગઈ હતી.

આટલું આટલું બન્યા છતાંએ બધું પસાલાઈના પનોતા પગલાંથી એ થાય છે એમ માનવા હું તૈયાર નહોતો. મુંબઈમાં રહેતા પસાલાઈના સગાઓના સ્ત્રી વર્ગે મારી પત્નીનાં કાન પસાલાઈના પગલા સામે ભંભેર્યાં હતા. એમના એક સગા અમારી ગલ્લીમાં જ નાકા પરના મકાન પર રહેતા હતા અને તે ઘરનો સ્ત્રી વર્ગ દેવદર્શન જતાં કે ભૂલેશ્વર શાકલાળ ખરીદવા જતાં મારી સ્ત્રીને મળી જતો. પસાલાઈ આવ્યા પછી અમારું એક બાળક તાવમાં પટકાઈ ખડતાં, મારી પત્ની વધુ વહેમાઈ. મેં તેનો વહેમ ટાળી નાખવા પ્રયાસ કર્યો. ડોક્ટરની તાત્કાલીક સારવારથી બાળક તો બચી ગયું પણ એક સવારે મારા ઘરના રસોડામાં પ્રાઈમસ પર ચડા તૈયાર કરતાં મારા ધરવાટીનું ઘોતીયું સળગી ઉઠ્યું. એ ચીસ પાડી બહાર દોડી આવ્યો મારી સ્ત્રી પાણીની બરેલી બાલ્દી તેના પર નાખવા જતી હતી, મેં તેને યુમ પાડી અટકાવી, સમયસૂચકતા વાપરી બહારના ખડમાં એક ત્રાડી બજાસ પડી હતી તે ઉચકી મેં ઝપાંટાખંવ રામાનાં બળતા ઘોતીયા

પૂર વીંટી દીધી. આ બધી કીયા એક પલકારામાં જ બની. આગ પુઝાઈ ગઈ, સોમો જરાક દાઝ્યો પણ બળબળના પ્રતોષથી વધુ દાઝતાં બચી ગયાં. રામાને દક્કતરને ત્યાં લઈ જઈ પાટાપીંટી કરાવી હું પાછો ઘેર આવું ત્યાં મારી પત્નીને રસોડામાં બેસી પુરીઓ તળતી મેં જોઈ. મેં તેની સામે જોયું એટલે તે ધીમેથી એટલું જ બોલી કે,

“મેમાનને માટે તૈયાર લાતું કંઈ છું. માટે તમારા એ પતેતાં પગલાંના મેમાનને રજા દઈ દેજો, નહીં તો હું જ આ લાતું લઈ મારા છોકરાં સાથે દેશમાં ચાલી જઈશ.”

મારી પત્નીની આ ધમકાથી મેં પસાલાઈને મુંબઈમાં હુલ્લક ફાટી નીકળ્યું હોઈ હવે રહેવું સલામત નથી એમ સમજાવી રોતની ટ્રેનમાં દેશમાં વીદાય કરી દીધા.

૧૩. લીમસિંહ બાપુની ભડક

કુાઈઆવાડમાં એક મોટાં રેલ્વે જંકશનવાળા ગામમાં એક રેલ્વે પ્લેટફોર્મ પર, તેમ જ બીજું સ્ટેશનથી થોડે દૂર ગામમાં જવાનાં વિશાળ રાજમાર્ગની એક બાજુએ પેસ્તનજી શેઠની સાક્ષીકીનાં બીટાનીયા રેસ્ટોરાં અને ‘યુરોપ શોપ’ આવ્યાં હતાં. સ્ટેશન પરની ‘શોપ’ અને રીફ્રેશમેન્ટ ઇમનો વહીવટ પેસ્તનજી શેઠનો એકપુરો દિકરો જહાંગીરજી કરતો હતો ત્યારે પેસ્તનજી ડોસા ગામના એ રેસ્ટોરાંનો કારોબાર ચલાવતા હતા.

પેસ્તનજી શેઠ ગામના રેસ્ટોરાંની વ્યવસ્થા કરતાં તે બહુ જ વિચારપૂર્વક હતું કારણ કે સ્ટેશનના રીફ્રેશમેન્ટ ઇમ કરતાં આ ગામના રેસ્ટોરાંમાં અતેક બાતના માણસો આવતાં. એ મોટા રેસ્ટોરાંમાં બીજાં નાનાં નાનાં ગામડેથી

ધોળ કે ઉંટ પર બેસી દરબારો અને ગરાસીયાઓ ઘણી યે વંખત જરા પાણીપાણી લેવા આવતા હતા. સપાઈ સફરાઓ, ખવાસો, પસાયતાઓ અને ખીજાં કાટીઆ વર્ણનાં માણસો પણ સાંગ પડે પેસ્તનજનાં રેસ્ટોરાંની મુલાકાત લેવાનું ચુકતા નહીં.

• પેસ્તનજ શહેરને આ રેસ્ટોરાં માટે એ રેલ્વે જંકશનવાળા ગામના દરબાર તરફથી એકહથ્થુ ઇન્ટરો મળ્યો હતો. પેસ્તનજનું રેસ્ટોરાં બહુજ મોટું હતું. દરબારો, ગરાસીયાઓ, ઠાકોરો તેમજ ગામના શેઠીઆઓના નળીરાઓ માટે પાર્ટીશનવાળા કોઈ જુએ નહીં એવી બેઠકો હતી જ્યારે કાટીઆ વર્ણ માટે લખત થનાંજ જે મોટો હોલ આવતો તેની પાછળ વીંશળ જગ્યા હતી. જ્યાં એ લોકો ગીત ગાય, ગપ્પા મારે, મોટેથી વાતો કરે તો કોઈ તેમને રોકતું નહીં. જ્યારે રેલ્વે સ્ટેશન પરના ‘રીફ્રેશમેન્ટ રૂમમાં’ જનારને કેટલીક રીતભાત અને મરતબો જળવવો પડતો હતો. અને તેથીજ ગામનું કાંટીયું અને કારીગર વર્ગ જ્યાં વધારે છૂટ મળતી હતી તે ગામના પેસ્તનજના રેસ્ટોરાંમાં આવવાનું વધુ પસંદ કરતા હતા.

પેસ્તનજના એ રેસ્ટોરાંમાં આ-પાણી ઉપરાંત બત્તીની ચીમનીથી માંડીને વીલાયતી સાબુ, દંતમંજન, શુટની દોરી, મીણબત્તી દુકંદમાં લોકોના દરેકજના વપગશતો દરેક પ્રકારના સામાન મળતો હતો. પેસ્તનજ શહેર ગામના એ રેસ્ટોરાં પર પોતે જાનેજ દેખવેજ રાખતા હતા. એમની ઉંમર ૬૫ ની ભરતીમાં આવેલી હતી, છતાં જુવાનીની ખડતલ જીંદગીને લીધે તેમનું બદન એ જાદુ ઉમરે પણ રોહોડી અને તાકાતવાંત હતું, વળી એમની જુવાનીમાં એમણે સુરતમાં વઢીલાત કરવામાં ઘણાં વર્ષો કાઢ્યાં હતા. વઢીલાતના ધંધામાં એમણે સારી નેવી કમાણી પણ કરી હતી પણ એમના કડક, આખા બોલા અને સ્વતંત્ર સ્વભાવને લીધે એમને વારંવાર મેજસ્ટ્રેટો અને ન્યાયાધીશોની સાથે ટપાટપી થતી હતી. અને ૪૫ વરસની ઉંમરે તેણે વઢીલાતના ધંધાને સલામ કરીને આ રેલ્વે જંકશનવાળા એક દરબારી ગામમાં રેસ્ટોરાંનો ઇન્ટરો લઈ કાઠીઆવાડમાં ફરીલામ થયા હતા.

એક સંવારે પેસ્તનજી શેઠ દુકાનના ચાવવાળાના ટેબલ પાસે આરામ ખુરસી પર બેઠા હતા, અને રહવારની ટપાલમાં આવેલાં મુખ્યનાં પેપરો વાંચતા હતા. દુકાનના એ બહારના હોલમાં એક ખુણામાં એક મીસ્ત્રી અને એ ત્રણ કડીયા-આ પીતા બેઠા હતા. ત્યાં રેસ્ટોરાંનું આરણુ આખું ભરાઈ જાય એવો એક પડખંદ આદમી ઉંબરામાં ઉભેલો દેખાયો. એ નવા આવનારે દુકાનના ગલ્લાવાળા, પેલા કડીયા અને મીસ્ત્રીનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું. આવનાર લગલગ છ શીટ ઉંચો રાઠોડી બાંધાનો, વાંકડી કાળાં મુછાવાળો, મોટા ભવાં અને ખુણામાંથી રહેજ રતાશ પડતી અણીયાળી આંખોવાળો મરદ હતો.

એની ઉંમર ચાલીસ પીસ્તાલીસ વરસની હશે. પણ દેખાવમાં એ પાત્રીસ વરસનો યુવાન લાગતો હતો. તેણે માથે કાઠીશાહી ફેટો, બળભાઈ તલવાર અને કમ્મરે બેટ બાંધી હતી કે જેમાંથી સોનાની મુઠ્ઠાળો જમ્મથો દેખાતો હતો. એને જોઈ પેલા કડીયામાંથી એક જણ બોલ્યો.

“ખરેખરે ‘લડ’ માણસ છે, સો માણસનાં ટોળામાં આંખને અણસારે ચોંતાનો મારગ કરી લે તેવો લાગે છે.”

કડીયાની વાત સાંભળી ગામનો વૃદ્ધ મીસ્ત્રી હસ્યો અને તેણે કડીયાઓના કાનમાં કંઈક વાત કરી એટલે એ ગામે નવા આવેલા એ કડીયાઓ ખીક, માન, અને અજાણ્યો એ ત્રણે લાગણીઓના મીશ્રીત ભાવથી પેલા નવા આવનાર તરફ જોઈ રહ્યા.

એ રેસ્ટોરાંમાં નવા આવનારનું નામ ભીમસીંગ ખાચર હતું. ખણ તે લોકોમાં ભીમસીંગ દરખારના નામે ઓળખાતા, એમની જાગીર ધણી મોટી હતી. ઉપરાંત વેપારમાં પણ કાઠીઆવાડના મોટા શહેરોમાં કપાસના જીનો અને બીજા દરખાના ઉભા કરી સોરી જેવી દોલત જમા કરી હતી. દરખારનું ગામ તો નાનું હતું. પણ ભીમસીંગ ધણા જ લહેરી સ્વભાવના,

અતિ ઉદાર અને રસીક હોવાથી લેકડામા એમનું નામ ખુબ જાણીતું થયું હતું. તાલકાઓ નચાવવા, મુંબઈ અને કલકત્તેથી ચાનારીઓ બોલાવવી તેમ જ દોસ્તો સાથે શીકારે જવું અને ત્યાં ખાણીપીણી ખુબ ઉગ્રવવી એ તેનો શોખ હતો. એને માટે એમ કહેવાતું કે, એ રીઝે તો ત્યાલ ફરી નાખે અને ખીજે તો સામા પક્ષને પાયમાલ કરી નાખે—મૂળમાંથી ઉખેડી નાખે. એવા જાહેર હતા. થોડા વખત પહેલાં એ મુંબઈ ગયા હતા અને ત્યાંની મોટી યુરોપીઅન હોટોલોમાં આઠ દરવાજા વીસ હજારનું આંધણ કરી આવ્યા હતા એવી વાતો આ ગામમાં અને એ બાપુના ગામ ખારેકપુરામાં થતી હતી. મુંબઈના છાપાઓમાં ભીમસિંહના પરાક્રમની વાતો પણ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.

*

*

ભીમસિંગજીએ રેસ્ટોરામાં દાખલ થતા જ કહ્યું.

“પેસ્તનજી! જરા વાત કરવી છે” એ અવાજ જ એવો પ્રભુદયાળી નીકળ્યો કે પેસ્તનજી શેઠે અચકાને છાપામાંથી ડોકું બહાર કાઢી ઉંચું જોયું અને ભીમસિંગ દરબારને ઉભેલા જોઈ એ કુદકા સારી ખુરશીમાંથી ઉઠી થઈ ગયા અને બોલ્યા.

“ઓહો, દરબાર સાહેબ ધણે વખતે! મુંબઈથી ક્યારે આવ્યા? ત્યાં તો ખુબ મજા કરી આવ્યા? મેં હમણાં જ એ હેવાલ છાપામાં વાંચ્યો.”

પેસ્તનજીના ઉત્સાહથી ભીમસિંગના ચહેરા ઉપર કંઈ અસર થઈ નહીં. તેના ખુબસુરત ચહેરા પર ગુચચણ અને ચીડના ભાવ હતા. કંઈક ઉંડી ઉંડી મુશ્કેલી તેમનાં મનને મુંઝવતી હોય તેમ લાગતું હતું.

પેસ્તનજીએ એમની ખબરઅંતર પુછી તેનો માત્ર ડોકું ઉઠાવી સ્વીકાર કરી, તેનો હાથ પકડી પેસ્તનજીને રેસ્ટોરાંના અંદરના સ્ટેશનવર્ક ખંડમાં લઈ ગયા.

એ રૂમમાં નિરાંતે બેઠા પછી દરબારે કહ્યું.

“પેસ્તનજી તમે અગાઉ વકીલ હતા એ ખરું કે?”

“હા એક વખત આપું સુરત આ સેવકે ધમધમાવી મુકેલું.”

“તે હશે.” દરબાર બેઠ્યા. “પણ આજ મને તમારી સલાહની જરૂર પડી છે.” આમ કહી દરબાર પોતાના ખીસામાંથી એક બંધ કવર અને અગળ કાઢ્યાં અને પેસ્તનજી શેઠના હાથમાં મુક્યાં.

એ કાગળ ભીમસીંગ દરબારને સમોઢીને લખાયો હતો. તે કાઢી ફક્ષણી ગૃહસ્થે લખ્યો હોય એમ લાગતું હતું. તેમાં નીચે મુજબનું લખાણ હતું.

“અમારી બાયકો યશોદાબાઈએ અમારી સાથે એ વાત કબુલ કર્યા છે કે તેણે તમારા સાથે પ્યાર કર્યા હતા. અમારા પરજોશને ફેસલાધવા અમે તમારા સામે કામ ચલાવવા માગતા છે. પણ જો તમારા કંઈ જવાબ આવશે તો અમે વિચાર કરશે.”

લી.

સદાશીવરાવ ધોંડકોડીયા.

કાગળ વાંચતી વખતે પેસ્તનજી શેઠ પોતાના ચરમામાંથી એક વખત દરબાર સાહેબના મોઢા તરફ કટાક્ષયુક્ત નજર ફેંકી હતી અને મુછમાં હસ્યો હતા અને મનમાં બખડ્યા હતા કે, “આ કાઠીએ મુબબમાં કાઠી સ્વિસ કાઠી પી ધરાય કાઠી ભેરી જોડે ચાળો કર્યો હોય તે વાત તદ્દન બનવાબગેલ વાત છે.”

કાગળ વાંચી લઈ કપાળ પર કરચેલી પાડી પેસ્તનજી બેઠ્યા.

“આ ચોકજો નાણાં કલાવવાનો પેતરો છે. હું તમને બરાબર એ ધોંડકોડીયો સીધો થઈ બંધ એવો જવાબ લખી આપીશ પણ ખરી ખીસા ધું બની હતી તે તમારે મને પહેલા કહેવી જોઈશે.”

“ખીના કેવી અને વાત કેવી!” આમ બોલી દરબાર મુંઝા થઈ ગયા અને વિચારમાં પડી ગયા.

પેસ્તનજી સમજ્યા કે, ભીમસીંગ ખરી વાત કહેતાં શરમાય છે. મુંબઈ જઈ તેઓ જરૂર કંઈક કાળું ઘોળું કરી આવ્યા હશે. તેણે દરબારને મુંગા થઈ ગયેલા જોઈ કહ્યું.

“દરબાર સીધી વાત કરતાં શરમાતા હો તો અંદાજતમાં અમે પુછીએ તે મુજબ લિલપાલટરીતે હું તમને કેટલાક સવાલો પુછું. તમે તેનો ‘હા’ કે ‘ના’ માં જવાબ આપજો. બોલો, મુંબઈમાં એ યશોદાબાઈને તમે ક્યાં મળ્યા હતા?”

“હું મળ્યો જ નથી.”

“તમારી યાદ દાસ્ત તાજી કરો. કોઈ વખત મુંબઈના ગ્રીન નાજ કે એવા કોઈ મોટાં હોટલમાં તમે આ બાનુને મળ્યા હો કે મીઠાશથી વાત કરી હોય, તમે ખાસ પી ધરાયા હો તે વખતે કંઈ વધુ છુટ લેવાઈ ગયું હોય, આરુ કંઈ બન્યું હતું?”

“હું એ બાઈને ઓળખતો જ નથી. મેં તેને જોઈ જ નથી. મુરજની સાક્ષીએ કહું છું કે આ વાતમાં હું કંઈ બાણતો જ નથી. આ માણસ તદ્દન ખોટો છે.”

“તો પુછી આ માણસે તમને કાગળ શા માટે લખ્યો?”

“એ જ હું તમને પુછવા આવ્યો છું કે આ નાહકની કનડગત થાય છે. આવા તો છ સાત કાગળ મને મળ્યા એટલે તો તમારી સલાહ લેવા આવ્યો.”

“પણ તમે સાચી વાત નથી કરતા તો હું તમને ક્યાંથી સલાહ આપી શકું?”

પેસ્તનજીના વચન સાંભળી દરબાર થોડો વખત મુંગા રહ્યા. બહુ જ ગુંચવાએલા અને મુઝાએલા જણાયા અને પછી કંઈક ધ્વ નીશ્ચય કર્યો હોય તેમ પેસ્તનજી તરફ ફરી બોલ્યા કે,

“વાત બહાર નહીં પાડવાનું વચન આપો તો ખરી વાત કહું. મારું બેટું બધું બન્યું છે એવું કે કહેવાય નહીં ને સેવાય પણ નહીં. હું તો એવો સલવાયો છું કે મારું મન બાણ છે.”

“તમારી સંક્રામણ શુ છે તે મને કહો તો રસ્તો બતાવી શકું. વાત બહાર નહીં જાય તે ખાત્રી રાખજો” પેસ્તનજીએ આશ્વાસન આપતાં કહ્યું.

“તો સાંભળો પેસ્તનજી શેઠ? હું મુંબઈ ગયો જ નોંતો. વાત એમ હતી કે જીનાગઢની એક નખરાણી ને રૂપાણી “હરીજન બાળા” ઉપર આ અભાગીઓ જીવ ચોટી ગયો હતો અને એ વાતની જાણ ન થાય માટે આ રોશનેથી મુંબઈ જવાનો ડોળ કરી નિકળ્યો હતો. પણ તેને બદલે જીનાગઢ, જામનગર, વેરાવળ અને પોરબંદરમાં વેશ બદલી મોજી માણી. પણ એ બાઈનું મન મારી જાત કરતા મારા પૈસા પર વધુ છે એમ મને જણાતા એ સંબંધ મેં એટલેથી જ અટકાવી દીધો. અને એને મુંગી રાખવા માટે વીસ હજારનું આંધણ કયું. અને છુટો થઈ પાછો દરબારી પોષાક પહેરી આ તમારા ગામના જ કશને ઉતર્યો અને ત્યાં એક છાપાવાળાને ભેટો થતાં તેને થોડી ધક્કા આપી મેં મુંબઈમાં મોજ મારી એવો હિવાલો છાપે એવી ગોઠવણ કરી હતી, કે જેથી લોકો મારા પર વહેમાય નહીં. પણ ઘરે ગયા પછી થોડા દિવસે છાપામાં મારી વાતું છપાણી અને આ તો નવું લક્ષ્ણ જાગ્યું અને ઉપરા ઉપર આવા કાગળો આવવા લાગ્યા અને છેવટે બહુ જ મુંઝાયો ત્યારે તમારી પાસે આવ્યો.”

દરબારની વાત સાંભળી પેસ્તનજી ખુબખુશ હતી પડ્યો. અને પછી પેલા તરકટબાજ ઘોડફોડીયાને તત્કાલીને જવાબ લખી એક કાગળ પરખીડીયામાં ખીડી, પેલા મુંબઈથી આવેલા પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણેનું એટલું કરી દરબારના હાથમાં આપતાં કહ્યું.

“બાપુ! જરા પણ ગભરાશો નહીં. દયો આ કાગળ દપાલમાં નાખી દો. આ વાંચીને એ ભેટમજી કાગળ લખતો જ બંધ થઈ જશે.”

અને દરબાર કાગળ લઈ પેસ્તનજી શેઠને સલામ કરી હસતા હસતા ચાલ્યો ગયો.

૧૪. . દિવ્ય પ્રેમ

સૌંદર્યની ઝળહળતી જ્યોતસમી સુંદરીઓને કીંમતી કપડાંઓનો ઝળહળાટ કે આભૂષણોના કૃત્રિમ ઓપનીજરૂર પડતી નથી. તેમનું નૈસર્ગિક સૌંદર્ય, સાદા અને સ્વચ્છ પણ કલાત્મક વસ્ત્ર પરિધાનમાં પણ એટલું આકર્ષણ ઉપજાવે છે કે કોઈ પણ તેને નિરખનારનું મન ઘડીભર આનંદમગ્ન બની જાય છે.

વિશાખાનું સૌંદર્ય પણ એવું જ આનંદપ્રદ હતું. તેના સુંવાળા અને ગોરા ગોરા માંસલ શરીરના મુદોળ અવયવોથી ખતેલા સુંદર દેહમંદિરમાં ગિરાજતા તેના અદ્ભુત આત્માના આકર્ષણ કાર્ત અનળ જ હતાં. વિશાખા સાદા પણ શુદ્ધ સ્વચ્છ વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈ, જાની પર વાળા રાખેલા સુંદર હાથમાં પુસ્તકોની થપ્પી લઈ ન્યારે હાઈમ્ફૂલમાં જવા ધરતી બહાર પડતી ત્યારે ઘણીએ સૌંદર્યપિપાસુ ચક્ષુઓના શરસંધાન તેના તરફ થતા, પણ અપજા અને ચતુર વિશાખાના સૌંદર્યમાંથી પ્રગટતી વિદ્યુત વાસના ભ્રષ્ટ ચક્ષુઓમાં અંગાર આપતી, અને તે અંગારામાંથી પ્રગ્વળતી આગમાં ભસ્મભૂત થતા હૃદયો તરફ બેપરવાહીભર્યું સ્મિત ફેંકતી તે બાલિકા સહસ્રાટ કરતી સ્ફૂલમાં ચાલી જતી. આ તેનો નિત્ય નિયમ હતો.

પણ હવે વિશાખા બાલિકા રહી ન હતી. તેણે હાઈમ્ફૂલ છોડી દોલેજનાં પગથીયા પર પગ મૂક્યા તેની સાથે જ તેની અદ્ભુત દેહવહીમાં યૌવનરૂપી સૂર્યે આગમન કર્યું અને તેનું સૌંદર્યકમળ પૂરેપૂરું વિકસી ઉઠ્યું, તેની સાથે કંઈક રસભોગી ભ્રમરોએ તેના પર ગુંજન કરવા માંડ્યું. પરંતુ એ અલૌકિક કમળનો આસ્વાદ આપવાને તો ફક્ત એક જ યુવક-ભ્રમર ભાગ્યશાળી થયો. તે હતો વસંતકુમાર. વિશાખા

અને વસંત કાલેજમાં એક જ ક્લાસમાં લખતો, હમેશા સાથે મળતો, અનેક વાર્તાલાપ કરતાં, અને તે જોઈ ઘણાંયે કાલેજીયન યુવકો અદેખાઈમાં જળી જતાં.

*

*

વિશાખા રમણલાલ શેઠની એકની એક લાડલી પુત્રી હતી અને રમણ શેઠ અલકાપુરીના એક અગ્રગણ્ય શ્રીમંત વ્યાપારી હતા. તેનો દેશ અને પરદેશમાં એટલો અધો ધીકતો ધધો ચાલતો હતો કે લક્ષ્મીની તેને ત્યાં રેલમઠેલ હતી. આમ જતાં રમણલાલ શેઠનાં પત્ની સાવિત્રી શેઠાણી ઘણાં જ નિગલિમાની સાદાં ભલાં અને દયાર્દ્ર અંતઃકરણનાં હતાં. એવી એક સાધવી માતાના સદ્ગુણો કેટલેક અંશે વિશાખામાં પણ ઉતર્યા હતા. પણ સાવિત્રીના દિલ પર ફક્ત હિંદુ ધાર્મિક સંસ્કૃતિની અસર હતી, ત્યારે વિશાખામાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની મિશ્રિત છાપ પડી હતી. રમણલાલ શેઠ સુધારક વિચારના હતા. તેણે ખપ પુરતી ઈંગ્લીશ ફર્નિચર પણ લીધી હતી. તે સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યમાં માનતા હતા તે પણ તેઓ જાત્યભિમાન અને શ્રીમતતાઈના મિથ્યા ગૌરવમાં હંમેશા રાચતા. અને પ્રશ્ન પરવે પિતા-પુત્રીને ઘણી વખત ગરમાગરમ ચર્ચા થતી.

હયણા હમણાં વિશાખા વસંતની સાથે હરતી ફરતી અને પુરસદને ઘણો વખત તે વસંતની સાથે જ વિતાવતી, એ રમણલાલ શેઠને પસંદ ન હતું. વસંત સુશિક્ષિત હતો, નાનકડો સ્વભાવનો હતો તેમ તે દેખાવડો અને શરીર સ્વાસ્થ્યમાં પણ તંદુરસ્ત હતો. વળી તે તેની માતાનો પણ હતો, જતાં તેનામાં એક ખોડ રમણલાલ શેઠને દેખાતી અને તે એ જ કે તે ગરીબ હો. જો કે વસંતના પિતા એક સુખી અને સ્વતંત્ર વ્યાપારી હતા, પણ દૈવયોગે પાછળથી તેના દિવસો બદલાયા અને ઉપરા ઉપરી ખોટ આવતાં તેને નાદારી લેવાની ફરજ પડી હતી. વસંતની માતા તો તેના બચપણથી જ સ્વર્ગે સીધાવી ગઈ હતી, તો પણ વસંતના પિતાએ ખીજ પત્ની કરી

નહતી અને બધી જ આશાના મિનારા વસંત પર તેણે બાંધ્યા હતા. પરંતુ આમ અચાનક આર્થિક અદ્યત આવી પડતાં તે જ આઘાતમાં તેઓએ પણ આ કાતી દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો હતો, વસંત સાવ નિરાધાર થઈ પડતા તેના પ્રિતાના એક દયાળુ મિત્ર વિદ્યાસાગર વક્રીકતે ત્યાં ઉછર્યો હતો અને તેને જ આશ્રયે રહી તે કોલેજની કળવણી લેવા સુધી પહોંચ્યો હતો.

માણસનું લાગ્ય ક્યારે પડે છે એ કાયડો આજ દિવસ સુધી કોઈ ઉકેલી શક્યું નથી. કોલેજમાં આવતાં જ વિશાખા અને વસંત પરસ્પર આકર્ષાયાં અને એ બંનેના વધતા જતા પરિચયરૂપી હલેસાંના બેરે વસંતની જીવનનોકા આ સંસારસાગરની કોઈ અનોખી દિશાએ જ ઘસઘવા લાગી. વિશાખાના હૃદયમાં વસંત માટે શુદ્ધ પ્રેમ જન્મ્યો.

પિતા-પુત્રી વચ્ચે ટપાટપી

એક દિવસ વિશાખા તેના અવધાસ રૂમમાં વાંચનમાં નહલીન હતી ત્યારે રમણલાલ શેઠે આવી તેના કોમળ હૃદય પર ક્રોર ગળદોરૂપી વજ્રધાત કર્યો.

“બે, બેટા વિશાખા! નારે વસંતનો પરિચય છોડી દેવો બેઠએ. એવા છોકરાઓ સાથે ફરવામાં આપણું ગૌરવ જાય!”

“હું!” વિશાખાએ ચમકીને કહ્યું. “શું વસંત કોઈ ચોર છે, અદમાશ છે કે, તેની સાથે ફરવામાં આપણે ગૌરવ ગુમાવીએ?”

“ના એ ચોર નથી તે અદમાશ નથી, પણ તે એક રખડો રડોતો અને કોઈ પણ સગાં સંબંધી વિનાનો ગરીબ છોકરો છે!”

“પણ એમાં વસંતનો દુર્ગુણ કર્યો?”

“એજ કે એ આપણો સમોવણિયો નથી.”

“નથી તો એવો તમે તેને બનાવો, એને સદ્ કરો.”

“બે વિશાખા! તું હવે હદ ટોળી જાય છે. તને હું સાદ શબ્દોમાં કહી દઉં છું કે આપણે આપણા મોબલા અને મોટાઈ પ્રમાણે તેવાજ

માણસો સાથે પરિચય કેળવવો જોઈએ. નહિ કે આવા લિખારણ જોડે. રમણ શેઠે આંખ ફેરવી ગુસ્સામાં જ કહ્યું.

વિશાખા એમ ગભરાય તેવી ન હતી. તે રમણ શેઠના શબ્દે શબ્દે આઘાત અનુભવી રહી હતી. છતાં અજબ શ્રદ્ધાથી તેણે છેલ્લો દાવ ફેંક્યો.

“પિતાજી! આ જગતમાં બધા જ કાંઈ થોડા શ્રીમંત જન્મે છે. એક બીજાની મદદ અને સહનુભૂતિથી સૌ આગળ વધે છે અને તેમ વસતી પણ વધશે.”

“બસ તારી દલીલો મારે નથી સાંભળવી. હવેથી જો હું તને વસંત સાથે જોઈશ તો યોગ્ય રસ્તો લઈશ. માટે વિચાર કરજે.” આમ કહી રમણલાલ ગુસ્સામાં જ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

બસ તે દિવસથી વિશાખાના ચહેરા પર ઉદાસીનતાંએ વાસ કર્યો. તેણે કોલેજમાં જવાનું પણ બંધ કર્યું અને બધો વખત તેના બંગલાના એક દિવાનખાનાની ચાર દિવાલો વચ્ચે તેણે ઇચ્છિત કેદ સ્વીકારી લીધી. તે દિવસે દિવસે એટલી બધી બેચેન બનતી જતી કે, સાવિત્રી શેઠાણી યુત્રીની આ અકુળામણ જોઈ ન શકી. તેણે તેને હંક છોડવા ધણું સમજાવી પણ તેના દિલનું દર્દ એકે રીતે શાંત થવું મુશ્કેલ હતું. ચિંતા અને સંતાપથી અનાજ પર પણ તેને અરુચિ થઈ ગઈ અને તેને લીધે તેનું સૌંદર્ય પણ એસરવા લાગ્યું. આમ અઠવાડિયું પસાર થઈ ગયું અને વસંતની સ્થિતિ પણ વિષમ બનવા લાગી. તેણે વિશાખાને મળવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ બધા બ્યર્થ ગયા. હવે તે રમણ શેઠના બંગલે ગયો પણ અફમોસ ત્યાંએ શેઠના ખેદ સર્વ જગા પર ફરી વળ્યો હતો. ચાકર, નોકર, હોયો, ઘાટી બધાના ચહેરા પર તેણે તિરસ્કાર જોયો અને આમ તે હતાશ બની ત્યાંથી પાછો ફર્યો.

સમજકેન્દ્ર પરિણામ

એક દિવસ સંધ્યાસમય થયો હતો. લગવાન સૂર્યદેવ અસ્ત થઈ ગયા હતા, પણ પશ્ચિમ દિશામાં વાદળાંઓના ગુચ્છો પર એવી રંગ બેરંગી લાક્ષીમાં મુક્તા ગયા હતા કે, તેની પૃથ્વી પર પડતી છાંયા મનને પ્રભુજ્ઞ બનાવતી હતી. આક્રશ્નનું દશ્ય એવું ખીલી ઉઠ્યું હતું કે, જાણે અલૌકિક આબૂપણોથી સુસજ્જ થઈ દેવાંગનાઓ પ્રકૃતિઓનું નિરીક્ષણ કરવા વિમાનરૂઢ થઈ આકાશ-વિહાર કરી રહી હોય ! આ વખતે રમણલાલ શેઠના બંગલાના પાછળના ભાગમાં રસ્તા પર આવેલા બગીચામાં વિશાખા હાથપગ પર હાથ દઈ, પગ પર પગ ચડાવી વિચારમૂઢ બની બેઠી હતી એટલામાં સામેના દરવાજાના દ્વારમાં વિશાખાએ વસંતને જોયો. બંનેની દ્રષ્ટાદ્રષ્ટ મળી, પણ ધ્રુવવતા સમુદ્રમાં ઓટ વખતે આવતા મોજા જેમ આદ્યે આદ્યેથી અથાઈ કિનારા સુધી નહીં પહોંચતા પાછા ફેરવાય છે, તેમ વસંત અને વિશાખાનાં હૈયામાં ઉજળતી રત્નેહોમાંથી આગળ વધવા ઉજળા મારી રહી હોવા છતાં સંક્રાન્તિના પાછી ફરતી હતી. બંનેના ચહેરા પર નિસ્તેજતા છવાઈ રહી હતી. સંધ્યાના અંધારા ઘેરાં બનતા જતાં હતાં તેમ તેમ બગીચામાં પણ અંધાર ફરતો જતો હતો.

વસંત ઉતાવળે પગલે ચાલી વિશાખા પાસે આવી પહોંચ્યો અને બાંકણપર તેની બાજુમાં બેસી ગયો. તેને વિશાખા મૂઢ અને ભ્રમિત જેવી લાગી. વસંતને જોઈ, વિશાખાએ તેના હૃદયના ભાવોને ઉકાટુંજ સ્વરૂપ આપ્યું. તે કશુંજ બોલી નહિ, પણ વસંતે હિંમત એકઠી કરી ધૂનતા અવાજે પૂછ્યું.

“કેમ વિશાખા ! તારી તબીયત કેમ છે ?”

“તબીયત તો સારી જ છે પણ તમે અત્યારે અહીં શા માટે આવ્યા છો ?”

પ્રત્યુત્તર સાંભળતા જ વસંતના હૃદય પર સખ્ત આઘાત થયો. તેના શરીરમાં એકદમ પ્રસ્વેદ છૂટ્યો અને મગજ નળણ પડતાં આંખે ચક્રર

આવી હોય એમ તેને લાગ્યું. તુર્તજ તેણે ખીસામાંથી ફમાલ કઢી આંખો દાખી દીધી અને ઘડીવાર પછી તે બોલ્યો.

“વિશાખા ! મને ક્ષમા કરજો, પણ તારી સૌંદર્યમય ખવિત્ર મૂર્તિ મારા હૃદયમંદિરમાં જગાઈ ગઈ અને હું તેના ઉપાસક બન્યો. તે ઉપાસના, તે સ્મૃતિ મને તારી પાસે અહીં બેસી લાવી. કંઈ અવિવેક થયો હોય તો માફ કરજો.”

આમ કહી વસંતે ત્યાંથી જવા ઉભો થયો, પણ તેથી તો વિશાખાનું હૃદય ખળભળી ઉઠ્યું. તેણે વસંતનો હાથકાટ પાછળથી પકડ્યો અને બોલી.

“નહિ, નહિ, વસંતકુમાર ! નાઓ નહિ. મારાથી કંઈ બોલાયું હોય તો મને માફ કરજો.”

વસંતે પાછું ફરી બેયું તો વિશાખાના સુખચંદ્ર પર કાંઈ અનેક સ્મિત ફરકી રહ્યું હતું. તે સ્મિતે વસંતના શરીરમાં નવું જીવન પ્રગટાવ્યું અને તેના ચહેરા પર પ્રકુલ બની ગયો. તે હસતા હસતા બોલ્યો.

“હૃદયેશ્વરી ! મારું હૃદય તને કેમ ચાહી રહ્યું છે એ હું પોતે જ સમજી શકતો નથી. મારો અંતરત્મા તારી સૌંદર્યમૂર્તિની સમીપ રહેવા જ તલપાપડ થઈ રહે છે. એ વગર આ સંસાર સુનો અને અસત્ય જણાય છે.”

વસંતના શબ્દો સાંભળી વિશાખાનું હૃદય થનગતી ઉઠ્યું. ઘડીભર તેને થયું કે તેને ગળે ઝૂલી પડું પણ તુર્તજ વિશાખાની કલ્પના સૃષ્ટિમાં તેના પિતા રમણલાલનું રૌદ્ર સ્વરૂપ ખડું થયું અને તેનું હૃદય જડવત બની ગયું. એ ભ્રમણાની ધૂનમાં તેનાથી ફરી વસંતને કઠોર શબ્દો કહેવાઈ ગયા.

“વસંતકુમાર ! હું નહોતી ધારતી કે તમે આવા ધૂત હશો. તમે શું બોલો છો એનું પણ તમને લાન છે? ગમે તેમ તો યે હું એક શ્રીમંત પિતાની પુત્રી છું. જો હું પહેલેથી જ એ બાજતી હતે કે, તમે આવા અસબ્ય છો તો હું તમારા તરફ દાષ્ટ સરખી યે પણ કરત નહિ. પિતાજીની નજરમાં તમે કેવા છો એ બાણો છો?”

અસં, વિશાખાનાં શબ્દખાણો વસંતના હૃદયને વિંધી આરપાર ઉત્તરી ગયાં. તેને થયું કે પૃથ્વી ફાટે અને હું તેમાં અલોપ થઈ જાઉં તો કેવું સારું? તે અપમાનભર્યા ભારે હૃદયે ઉઠ્યો અને આંખમાં આંસુ લઈ બેઠો. અશ્રુ પિંડુઓ લુછી ત્યાંથી ચાલતો થયો ત્યારે વિશાખાની દશા સૂઝાવત હતી. તે શું બોલી, બડી પહેલાં શું હતું અને શું બની ગયું તેની તેને ખબર ન પડી. રાત્રિનાં અંધારાએ આલમને આવરી લીધી હતી. વસંત બગીચામાં પ્રવેશ્યો ત્યારે તો ઝાખો ઝાખો પ્રકાશ હતો પણ તે ગમે ત્યારે તો તેને ગાઢ અંધકાર ભેદીને જવું પડ્યું. તેના ગયા પછી મુર્ચ્છિત થઈ પડેલી વિશાખાને કંઈક શુદ્ધિ આવી અને તેનાથી બોધાર્થ જણાયું :-

“પ્રેમ...પ્રેમ...એક એવી વસ્તુ છે કે તે માણસને ઉન્માદે સમાવી મુકે છે” તે ધડીલર મોન રહી અને ફરી ખૂમ પાડી ઉઠી :

“વસંત...ઓ વસંત...ન...નજાઓ...ન જાઓ .ઓ...ઓ...ઓ.”

વિશાખાની લયગ્રસ્ત ચીસ સાલણી રમણલાલ શેઠ, સાવિત્રી શેઠજી અને ચાકર નોકરો દોડી આવ્યા અને આસપાસ ફાઈ નહીં દેખાતા વિશાખાને સ્વસ્થ કરી અંગણમાં લઈ ગયા.

શુભ.થયલે! વસંતકુમાર

આ ઘટનાને બન્યાને કેટલાક દિવસો પસાર થઈ ગયા. પણ ઉપસે પ્રસંગ બની ગયા પછી રમણલાલ શેઠને તો એમ જ થઈ ગયું હતું કે, આટલાટલા બે દોષગ્રસ્ત છતાં વિશાખા વસંતને બૂલે તેમ નથી, અને તેથી જ તેણે હમણા હમણાં તેના લેયા જોડે કંઈક ગુપચૂપ ગુપ્તેશો કરવા માંડી હતી અને પરિણામે એક દિવસ આખા શહેરના વર્તમાનપત્રોના ચક્રચાર ઉપડી કે, “વિદ્યાસાગર વડીલને આશ્રયે રહી કોલેજની ફળદ્રુપ લઈ રહેલો વસંત નામનો વિદ્યાર્થી” આજે કેટલાક દિવસ થયાં અસાધ્ય. મૂમ લઈ ગયેલ છે.”

આ કિસ્સો જાહેર થતાં ચોટે અને ચકલે એ જ વિષયની ચર્ચાઓ થવા લાગી હતી. લોકોએ જોને જેમ કાવ્યું તેમ અનુમાનો બાધ્યા અને થોડા દિવસ તો વાતાવરણ ખૂબ જ ગરમ રહ્યું, પણ દિવસો પર દિવસ ચંસારે થતાં એ વાત વિસારે પડવા લાગી. જો કે વિદ્યાસાગર વકીલે ખ્યાતગી તપાસ ચાલુ રાખી હતી, પણ જાહેર જતતા એ વાત ભૂલતી જતી હતી. અને આ વર્તમાન સાંલણી વિશાખા પણ હવે વસંતને ભૂલી જશે એવી રમણલાલ શેઠની ગણતરી હતી. પણ તેની એ માન્યતા ખોટી ફરી અને આ ખબરથી તો વિશાખા ઉલટાની ઉન્માદીની બની ગઈ. આથી રમણલાલ શેઠ વધુ ચિંતામગ્ન બન્યા અને ઘણી જ ધમધમને અંતે તેણે નકકી ક્યું કે, સૂર્યપુરના શ્રીમંત શેઠ કૃષ્ણદાસના પુત્ર દેવીદાસ જોડે વિશાખાને લગ્નગ્રંથીથી જોડી દેવી કે જેથી તેનો જીવનપટ્ટો થાય. તેણે સાવિત્રી શેઠાણીને પોતાનો આ નિશ્ચય વિશાખાને જણાવી તેને ગમે તે ભોગે સમજાવી લેવા સૂચના આપી અને પોતે પણ એ વેતરણ કરવાના બચકાડ ઉપાયો યોજવા માંડ્યા.

એક દિવસ સાવિત્રી શેઠાણી, પૂનમમાંથી પરવાર્યાં કે પુર્ત જ પરિધાન કરેલાં સફેદ વસ્ત્રોમાં જ હાથમાં માળા લઈ, હનાશ બની ખેડેલી વિશાખા પાસે આવ્યાં અને એક માતાના અદ્ભુત વાત્સલ્યથી તેના બાંસા પર હાથ ફેરવી, ગળગળાં થઈ તેની બાબુમાં ખેસતાં ખોલ્યાં.

“જો ખેડા વિશાખા ! તું સમજી અને ઝાહી છો, હમણાં હમણાં વસંતનો કંઈ પત્તો નથી. વળી તું ઉમ્મર લાયક થઈ છે, માટે તારે લગ્ન માટે અમારા સાથે સંમત થવું જોઈએ.”

“માતૃશ્રી ! તમારાં જેવાં એક સાંઘી અને પવિત્ર માતા માટે હું ગમે તેવો આકરો ભોગ આપવા તૈયાર છું. પણ વસંત શુભ થઈ ગયો છે, તો આ વિશાખા પણ આ કાની દુનિયામાંથી સદાને માટે શુભ થઈ જવા પ્રયત્ન કરી રહી છે. તમે મારાં લગ્નની ચિંતા શા માટે કરો છો ?”

વિશાખાના હૃદયમાં શબ્દો સાંભળી સાવિત્રીનું હૃદય ધ્રુવરૂપે ગયું, તેની આખોમાંથી અશ્રુઓ ટપકવા લાગ્યાં. તે ગળગળીત થઈ બેઠી.

“બેટા! તું હજી બાળક છે. તું એ ક્યાંથી સમજે કે દરેક માતા પોતાનાં બાળકોને સુખમાં મહાલતાં બેવા માટે કેટલી તલપાપડ થઈ રહી હોય છે! વળી તું તો અમારી એકની એક લાડીલી પુત્રી. તને સુખને શિખરે બેવા અમે કેટલાં હિત્તુક હઈશું.....અમે.....પણ તને સદસુદ્ધિ આપે.....અને.....” આટલું બોલતા સાવિત્રીનું હૃદય વધારે ભરાઈ આવ્યું અને તેણે પહેરેલાં સફેદ વસ્ત્રોના છેડા આખોએ ઘૂંટી દીધા.

આ દૃશ્યે વિશાખાના હૃદયને હચમચાવી નાખ્યું. તેના મુંઝર નેત્રો પણ અશ્રુબિંદુઓથી ઊભરાઈ પડ્યા અને તે ધ્રુજતા સ્વરે બોલી.

“માતા! તું આટલી બધી દુઃખી ન થા. બોલ તું કહે તેમ કરવા હું તૈયાર છું. માફ જીવન તારા ચરણોમાં ધરું છું.”

“એમ, વિશાખા! હું કહું તેમ તું જરૂર કરીશ?” સાવિત્રી શેઠાણીએ અશ્રુ ભૂંછતાં જરા હસીને પૂછ્યું.

“જરૂર, માતા! તને ખુશી કરવા માટે આ જીવનને સળગાવી સળગાવીને પસાર કરવું પડશે તો પણ તે હું કરવા તૈયાર છું. એ માફ વચન છે.”

“તો જો બેટા, અમે તારા વિવાહ સૂચપૂરના શેઠ કૃષ્ણદાસના પુત્ર દેવીદાસ બેઠે નક્કી કર્યો છે. તેમાં તું સંમત છો ને?”

આ સાંભળી વિશાખા ત્રિચારમજી બંતી ગઈ અને એક ઉંડા નિઃસાસો નાખી આકાશ સામે બેઠી રહી. થોડીવારે તે ધણ જ ધીમા અવાજે બોલી.

“માતા તારા સુખ માટે હું લાડસડી આગમાં ઝંપલાવવા પણ તૈયાર છું.”

“વાહ મારી દીકરી! વાહ! તું કેટલી બધી સાણી છે?” આમ કહેતાં સાવિત્રી, શેઠાણીએ વિશાખાનો વાંસો પસવાર્યો. અને પોતે વિશાખા પર વિજય મેળવ્યો છે તે બખર પોતાના પતિને ગર્વગેર આપવા ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં.

દેહનાં લક્ષ!!

અને એક દિવસ રમણ શેઠનું આંગણું લગ્નોત્સવના અનેક શયુગારો તથા વિદ્યુત દિવાળીથી ઝળહળી ઉઠ્યું, ત્યારથી વિશાખા સૂર્યપુરના માનખર શેઠ કૃષ્ણપ્રેસાદના પુત્ર દેવીદાસ સાથે લગ્નબંધનથી બંધાઈ ગઈ. પણ એ બંધન દિવનાં ન હતાં, ફક્ત દુનિયાને દેખાડવાનાં હતાં. દેવીદાસ શ્રીમંત હોતો, પણ સુશિક્ષિત અને સમજદાર ડાહ્યો પુરુષ હોતો. વિશાખાને રીઝવવા, પોતાના હૃદયની દેવી બનાવવા દેવીદાસે અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ વિશાખાના દિલનું દર્દ મટ્યું નહિ. તે દિવસે દિવસે કૃશ અને દુર્બળ બનવા લાગી. દેવીદાસ તેને ખરા અંતઃકરણથી આહતો હોતો. વિશાખાને પ્રફુલ્લિત બોવા તે અધીરો અધીરો બનતો. તેને આલિંગવા તે ઉત્સુક થઈ રહેતો પણ ખવાખા તેને સ્પર્શ સરખો પણ કરવા ન દેતી અને ક્યારેક ક્યારેક તો તે છેડાતી, ઇંછેડાતી, દૂર હટતી પણ દેવીદાસનું હૃદય તો તેના તરફ માયાળું જ રહેતું. છતાં વિશાખાના અસહ્ય વર્તનના આધારોથી તેનું હૃદય થવાઈ પણ જતું. આમ વિશાખા અને દેવીદાસનું પરિણીત જીવન વર્ષો વીત્યા છતાં દર્દમય અને દયાપાત્ર જ રહ્યું.

દેવીદાસે વિશાખાને રીઝવવા ઘણાં પ્રયત્નો કર્યા પણ તેને કશામાં સફળતા ન મળી.

એક દિવસ સૂર્યપુરની સુશિક્ષિત ગ્રંજમાં ચર્ચા થઈ રહી હતી કે શહેરથી એકે દૂર આવેલી એક સુંદર વનરાજીમાં આવેલા કપીલેશ્વર મહાદેવના મંદિરની ધર્મશાળામાં એક અદ્ભુત યોગી આવી રહ્યા છે.

લંબ્ય લલાટ અને ઓળચી મુખમુદ્રાવાળા આ યોગીએ સૂર્યપુર અને તેની આસપાસનાં ગામડાંઓની પ્રજામાં કંઈ અજબ ચમત્કારિક પ્રજાવજમાવી દીધો હતો. તેના ઉંચા પ્રકારની શિલ્પસુપ્રીયુક્ત આયાદિમવાદનો ઉપદેશ સાંભળવા સખ્યાબંધ માણસો કપીલેશ્વર મહાદેવની ધર્મશાળામાં સાંજ સવાર નિયમિત જવા લાગ્યા હતાં. આ વાત દેવીદાસને કાને પહોંચાવી અને એક દિવસે સાંજે તેણે ઘેર આવી વિશાખાને ઘણા જ પ્રેમભર્યા શબ્દ કહ્યું.

“વિદ્યુ, શહેરથી થોડે દૂર એક શાંત સ્થાનમાં કપીલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર આવેલું છે. આજે આપણે ત્યાં દર્શન જઈશું? હમણાં હમણાં સંભળાય છે કે ત્યાં એક યોગી પણ આવેલા છે.”

“જરૂર, દેવદર્શન અને સાતસંગ મને બહુ જ ગમે છે.”

“હીક ત્યારે ચાલ, કપડાં પહેર. એટલામાં હું મોટર તૈયાર કરાવું છે.”

એમ કહી દેવીદાસે મોટર ગ્રાઇવરને ગાડી લાવવાનું કહેવા તો કરને હુકમ કર્યો અને વિશાખા વસ્ત્રો પહેરવા ગઈ.

થોડીવારમાં તો બગલાના કમ્પાઉંડમાં મોટરનું હોર્ન વાગ્યું અને વિશાખા સુંદર પણ સાદાં વસ્ત્રોમાં સળંગ થઈ આવી પહોંચી. એટલે દેવીદાસ અને તે બંને સાથે દાદર ઉતર્યા અને મોટરમાં બેસી ગ્રાઇવરને કપીલેશ્વર મહાદેવ તરફ હાકારી જવા કહ્યું. ૩૪૦૧૬

શહેરનાં રોનકદાર મકાનો અને વિદ્યુત લાઇટનો ઝળહળાટ વટાવી મોટર પુરપાટ વેગે શહેરનું ધમાલ ભર્યું વાતાવરણ છોડી. કપીલેશ્વર મહાદેવ તરફ જવાના શાંત રસ્તા પર દોડી રહી હતી. રસ્તાની બંને બાજુ ઝાડોની કિનાર અને વચ્ચે વચ્ચે ક્યારેક આવતી આસની બત્તીથી દસ્ય સુંદર લાગતું હતું. વિદ્યુતવેગે મોટર કપીલેશ્વર મહાદેવની ધર્મશાળાના મુખદ્વાર પર જઈને અટકી ગઈ વિશાખા અને દેવીદાસ મોટરમાંથી ઉતર્યા અને મહાદેવનાં દર્શન કરી પ્રવચન ક્ષણે પહોંચ્યા ત્યારે અસંખ્ય માણસોની

મેદની સમક્ષ એક ઊંચી બાસપીઠ પર લાગવાં વસ્ત્રધારી તિજસ્વી યુવાન યોગી સાધુચંદ્રી લાપાચાં વાકધારા ચલાવી રહ્યા હતા. દેવીદાસ જેવા શહેરના એક આગેવાન ગૃહસ્થને આવતા જોઈ મંદિરનો મુખ્ય સંચાલક તેની સામે ગયો અને તેને યોગ્ય આસને બેસાર્યાં પણ તે વખતેયે પેલા યોગીનાં પ્રવચનનો તો અસ્ખલિત પ્રવાહ ચાલુજ હલો. તે કહેતા હતા:—

“આ જગતમાં જેણે દિવ્ય પ્રેમને જીત્યો છે તેને બીજી કંઈ ઈચ્છા રહી હોય છે? સાત સાત સસ્તનતના લગ્નાર કે જગતની બીજી કોઈ વસ્તુ તેનું મન ડોલાવી શકતી નથી. જગતની કોઈ પણ સુંદર વસ્તુ મા મોહક પદાર્થ તેને આકર્ષી શકતાં નથી. આંહા હા! શું સુખ! શું પરમાર્થદા! તે સુખ, તે પરમાનન્દ, તે દિવ્ય પ્રેમ, તે તમારો આત્માજ છે. મોટે આમ તેમ વલખાં મારવાં છોડી દઈ દરેક વસ્તુ અને આત્માને દિવ્ય પ્રેમથી ચહાતાં શીખો. એમાજ તમારું શ્રેય છે.”

આ છેલ્લા શબ્દો કહી હંમેશનો વખત થઈ જતાં યોગીએ પ્રવચન ‘પૂરું કયું’ અને માનવમેદની વિખરાવા લાગી. પલકવારમાં તો મહાદેવનું મંદિર અને ધર્મશાળા સુમસામ થઈ ગયાં. પણ વિશાખા તો હજી પેલા યોગી તરફ એકાગ્ર દષ્ટિ રાખી બેઠી હતી. તે તેના ચહેરા સામું એટલી ઉત્તુક બની જોઈ રહી હતી કે, દેવીદાસને પણ આશ્ચર્ય થયું અને તેણે તેના વાંસામા એક ટપલી મારી કહ્યું.

“લે હવે ચાલ, બધાં ચાલ્યાં ગયાં, જો યોગીએ પણ પાદુકાઓ પહેરી અને દંડ, કમંડળ લઈ જઈ રહ્યા છે.”

“નહીં નહીં, મારે તો એ મહાત્માને મળવું છે. તમે જરા ઉભા રહો. ઓ યોગી..યોગી...” આમ કહેતી વિશાખા તે યોગી તરફ દોડી. આંમ વિશાખાને અર્ધ ઉન્માદવસ્થામાં જોઈ દેવીદાસ પણ આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગયો. અને પેલા યોગી પણ ચકિત બની હાથમાં દંડ અને કમંડળ સમેત તેના તરફ ધસી આવતી એ યુવતી તરફ અનિશ્ચિત દષ્ટિથી જોઈ

રહ્યા અને ધડીલર સમાધિસ્થ હોય તેમ સ્તંબ બની ઉઠ્યા રહ્યા. પછી ખડખડાટ કરતું મુક્ત હાસ્ય હસી બોલ્યા.

“કાણુ વિશાખા ! તું અહીં ક્યાંથી ?”

“ઓ વસંતકુમાર ! તમે હજી હૈયાત છો ? મારા પિતાએ તે તમને મારાઓ પાસે મરાવી નાંખાવ્યા હતા ને ? મારા માટે તમે આટલો મોટો ભોગ આપી લગવાં પહેર્યા ? સંસાર સળગાવી મુક્યો ?”

“ખિલકુલ નહિ વિશાખા ? તારે લીધે તો મારે ! આ મનુષ્ય જન્મ સાર્થક થયો. હું સર્વેશ્વર હૃશ્વરની આગળ જઈ પહોંચ્યો છું. તારા પિતાએ તો મને મારાઓના હાથમાં જ સોંપ્યો હતો, પણ એ ઝકુઓના દિલમાં પણ હૃશ્વર વસ્યા અને મને છવતો છોડ્યો.”

“ત્યારે શું હું તમને કદિ નથી સાંભરતી ?”

“વિશાખા ! બહેન ! વાસનાલયાં પ્રેમોન્માદના આધિના આવેગશ્ચ આટલી આતુર ન બન ! ને પાસે જ તારા પતિદેવ ઉભા છે. જરા ધીરજ રાખ ! તું મને હરવખત સાંભરે છે, પણ નિર્મલ લગિનીભાવર્યા. એક દિવ્ય આત્મા તરીકે. ઊં ! બહેન, સાવધ થા અને આ તારા પતિદેવના પ્રભુને ને !”

આમ કહી એ યોગીએ તેની આંખોને સ્થિર કરી એક અગમ્ય આદિલતનું કિશ્ક વિશાખાના લાલપ્રદેશ પર ફેંક્યું હોય તેમ જણાયું અને તુર્ત જ વિશાખા સચેત થઈ ગઈ. તે બોલી ઉઠી.

“વસંતકુમાર, ખરેખર તમે હવે વસંતકુમાર નથી રહ્યા પણ એક અદ્ભુત યોગી જ છો.”

આમ કહી વિશાખા દેવીદાસ તરફ ફરી અને તેના પગોમાં પડી ગઈ અને યોધાર અશ્રુએ રહતાં રહતાં બોલી.

“ઓ પતિદેવ, ખરેખર તમેજ મારા પ્રભુ છો. મારા અનેક સ્વપ્નસંધે અને અપમાનો સહન કરી, અઙ્ગધીરજ અને આત્મચઢાથી તમે મારા આત્માનો આજે ઉદ્ધાર કર્યો છે. તમારું અને મારું આજે જ સ્વપ્ન થયું છે. હું તમારી છું અને તમે મારા થાવ.”

આ દૃશ્ય જોઈ દેવીદાસની આંખોમાંથી પણ આંસુ છસકાઈ ગયાં અને વિશાખાનો હાથ પકડી ઉભી કરી, છાતીસરસી ચાંપી અને ખીસામાંથી રૂઆવ કાઢી આંસુ લુછ્યાં, અને પેલા યોગીએ આ યુગલ તરફ આંગળીઓના ખંજીર લંબાવી આશીર્વાદ આપતાં શબ્દોચ્ચાર કર્યા.

“સુખી ભવઃ હરિઃ ઓમ્ તત્સત્. ઓમ્...ઓમ્...ઓમ્...” અને એ શબ્દોચ્ચારના પુનરાવર્તનના પડધાથી વાતાવરણને સહર કરતા યોગીરાજ અદૃશ્ય થઈ ગયા. આ અલૌકિક આશીર્વાદથી દેવીદાસનો મૃદસ્થાશ્રમ પણ અદ્ભુત અને અલૌકિક બની ગયો. વિશાખા અને દેવીદાસે ત્યાર પછી તે યોગીરાજને મળવા ઘણા યે પ્રયાસ કર્યા પણ તે પ્રસંગ પછી સૂર્યપુર કે ખીજે ક્યાંઈ તેનો પત્તો લાગ્યો જ નહીં.

૧૫. આણવર કે આફત ?

કોઈની પણ જાનમાં નાજવાના મેં સોગન લીધા છે. મહારા એકે નજીકના સગા દયાશંકરલાઈના ચી. શંભુપ્રસાદને પરણાવવા કાઠીઆવાડમાં મોકલ્યા ગામે હું ગયો હતો. એ વખતે મને જે અનુભવ થયા હતા અને જે હાહમારીઓ અને વીતકો સહન કરવાં પડ્યાં હતાં ત્યારથી હીંદુઓની આખી લગ્નપ્રથા સામે મહારા પુણ્યપ્રકાશ પ્રજ્વલ્લી ઉઠ્યો છે.

હુંરાનગતી થવાનું કારણ વર, વરના બાપ અને વરના અનેવી કાશીપ્રસાદ જે આ પ્રસંગે અણુવરના મહત્વના હોદા પર હતા, તે ત્રણે જણા ડોઢાહ્યા, ધાધિલીયાં અને ઉતાવળીઆ હતા એ હલ્લું. તેમાં પણ સામા કન્યા પક્ષનાં માણસો પણ તેવાજ ધાધિલીયાં અને ડાંડ હતા. અને ચક્રમંડળ જેવાં અને મક્ષનાં ડાંડ માણસોની અથગમણથી એ લગ્નમાં કલેશ અને કંદાસનાં ધણાંયે નળુખા ઉડ્યા હતાં.

✽

✽

મુંબઈની રાનના ૯-૪૫ કલાકે કાઠીઆવાડ મેલમાં મોટી જાન ઉપડવાની હતી. તે અગાઉ થોડીવારે જાનતો વહીવટ કરનાર કાશીપ્રસાદે સેન્ટ્રલ સ્ટેશન તેમના ખુદ પિતાશ્રીએ જ અંધાવેલું હોય એવી રીતે ત્યાં ધાધિલ અને ધમાલ કરી મુકી. તેમની સૂચના પ્રમાણે અમે સૌ શુભપ્રસાદની જાનમાં જનાર સગાવહાલોગોએ અમારા સામાન પર પોતપોતાનાં નામનાં લેખલ લગાવેલાં હતાં. પણ સેન્ટ્રલ સ્ટેશને અમને સહુને પુરૂષ, સ્ત્રી અને બાળકોને સીઝાં હારદોર ઉભાં રાખી તેમણે અમારાં નામો લખી હાજરી લેવાની શરૂઆત કરી ત્યારે જેલવહીવટને મળતી એ રીત તરફ અમે સૌએ ઓટેસ્ટ ઉઠાવ્યો, અને એ ઉસ્તાદ અણુવરને ચોકખું સંભળાવી દીધું કે,

“અમે સૌ અમારાં જેરી છોકરાંએને સંભાળી લઈશું, ત્હમે અમારો સામાન ડબ્બામાં મુકાવી દો.”

વરના બાપે એકે આખો ડબ્બો રીઝર્વ રાખ્યો હતો. એટલે સામાન ગોઠવી અમે સૌને ડબ્બામાં ગોઠવાઈ જવાની મુશ્કેલી પડી નહીં. એ મોટા ડબ્બામાં સૌ પોતપોતાનાં કુટુંબ સાથે વ્યવસ્થાથી ગોઠવાઈ ગયાં. સ્ટેશન પરથી ટ્રેન ઉપડ્યા પહેલાં કાશીપ્રસાદે એન્તજનના ગાઈની માફક સીસોટી વગાડી અને યુમ મારી બોલ્યા કે :

“સઘળા આવી ગયાં?”

એની આ પ્રશ્નની વાચકાઈ જોઈ જાન સાથે આવેલા એક ડોસા બોલ્યા કે,

“બધા બેસી ગયા છે. તું હવે કુદકા મારીને ચડી જા, તારના ચાલવા જેવો પ્લેટફોર્મ” પર ઉભો છે તો પાછો રહી જમ્મશ.”

ડોસાની ચેતવણી વ્યાજબી હતી. કાશીપ્રસાદને એમની પોતાની ધાધલમાં એ વાતની શરત નહોતી રહી કે સ્ટેશનનો ગાર્ડ અમારા ડબ્બાને ચાવી દઈ ગયો હતો. દ્રેધન ઉપડવાનો માત્ર એક જ મીનિટની વાર હતી. ડોસાની ચેતવણીથી કાશીપ્રસાદ કુદા, બ્લરીમાંથી ડબ્બામાં દાખલ થવા પ્રયાસ કર્યો પણ એમનું બદન ગોળમટોળ અને ચરબીદાર હોવાથી એ બારી વચ્ચે સંલવાઈ ગયા. અને અમારે બે ત્રણ જણાને ઉભા થઈ તેમની બોચી, કમર અને પગમાંથી પકડી રૂની ગાસડીને ખેંચતા હોઈએ તેમ એમને ડબ્બામાં ખેંચવા પડ્યા. અને એ પણ જે સ્થિતિમાં ખેંચાયા હતા તેને લઈને બારીમાંથી ગાસડાની માફક ધબ દબને નીચે પડ્યા. પણ એ સાણસની ધીરજ અસીમ હતી. એમનું ચક્રમ પાઘડું ગળડી જવા છતાં અને ડબ્બાની બારીમાંથી જંતરડાની માફક ખેંચાવાથી એમનું કચું લોટ ફાકવા જેવું થઈ ગયું હોવા છતાં પડતાની સાથે એ તરત જ ઉભા થયા, વચ્ચે સમા કર્યા, પાઘડી ડિંચકી લઈ ધુળ ખંખેરી માથે મુકી, અને નાણું કચું જ ન બન્યું હોય તેમ જાનની મેનેજમેન્ટની લગામ હાથમાં લીધી અને એક બાંકડા પર ઉભા થઈ, ઠાવકા બની હુકમ છોડ્યો કે,

“ધરડાંઓ, યુવાનો, સ્ત્રીઓ અને છોકરાઓ બુદ્ધ બુદ્ધ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં ગોઠવાઈ જાવ.”

કાશીપ્રસાદનો હુકમ સાંભળી બધાએ સ્મૃતિ સહીત હારથે ક્યું અને સૌ પોતપોતાના કુટુંબ સાથે દરેક કમ્પાર્ટમેન્ટમાં જગ્યા રોધી બેસી ગયા હતા, તેમને એ નવી સુચના પસંદ ન પડી. પણ એમની સુચનાનો અમલ નહીં થાય તો જાનની વ્યવસ્થાનું કામ છોડી એ વાદરાથી પણ જશે એવી એમણે ધમકી આપવાથી અને પોતાના જમાઈના ટેકામાં વરના બાપે તેમની સુચનાને અનુમોદન આપવાથી આખરે અમારે સવળાએ કમરે

એમના કલા પ્રસાણે સ્ત્રીઓ, બાળકો, ઘરડાઓ અને યુવાનો એ બધાને બુદ્ધિ બુદ્ધિ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં ફેરવવાઈ જવું પડ્યું.

પાલધર ગયા પછી પોતાની મુચનાઓનો અમલ, થાય છે એ જોઈ, સંતોષ માની અણુવર સાહેબે જેમને નાસ્તો કરવો હોય તેમને સાથેના દરંડીયાંમાંથી લાંતું કાઢી આપ્યું. પાલધર વટાવી ટ્રેઈન રાત્રિના અધિકારમાં ધસમસતી દોડી જતી હતી. જાનેયાઓ ધીરે ધીરે કાપરાં જોળવા લાગ્યા હતા. અને થોડાંક સ્ટેશન વટાવ્યા બાદ જાનનું લગભગ દરેક ફ્રેક આણસ ધસધસાટ ઉઠી ગયું હતું. કારણકે વરના બાપે આગોડામાં રીઝવું કરેલો હોવાથી વચમાંના સ્ટેશને કોઈ બહારનું ઉતારાડામાં આવી શકે તેમ ન હોવાથી જાનમાં આવેલા ફ્રેક જણવું મન નિશ્ચીત હતું. પણ કાશીપ્રસાદ પોતાને મળેલી સત્તા અજમાવવાનું ચુકતા નહીં મધરાતે અને મધ્યરાત પછી આવેલા સુરત, વલસાડ, હરિય અને વડોદરાના સ્ટેશને—

“ચા—ઈ—ઈ પા—ણીવાળા બોલજો—ઓ ઓ” એમ ધુમ મારી અમદાવાદ આવતા લગભગ પોણો ડઝન વખત અમારા સૌની ઉધ ઉઘડી મુકી હતી.

આખરે એક ડોસાએ એને જરા તતડાવ્યા અને જાપીને બેસવાની સલાહ આપી. ત્યારે જ કાશીપ્રસાદ મુંગો થઈને બેઠો હતો.

અમદાવાદ સ્ટેશને વરના બાપ દ્વારાં કરાવેલા એક ઓળખીતા જાન માટે મસાલાનું દૂધ તૈયાર કરી લાવ્યા હતાં પણ તે એટલું બધું ખરાબ લાગ્યા હતા કે, તેનો આસ્વાદ લેનારાનાં હાથાં જાણે એરંડીયું પીધું હોય તેવા બની ગયા હતા. માંડમાંડ સૌએ દૂધ પીધું અને બંગડી ગએલા મોઢાને સાફ કરવા અમે બધાએ મુંબઈથી સાથે લીધેલા પાનનો જથ્થો અમદાવાદ સ્ટેશનમાં જ ખલાસ કરી નાખ્યો. મોર્ગમાં વરના બાપ અને અણુવર હાકોટા પાડી પાડીને વાતો કરતા હતા.

“બધા એસી ગયા છે. તું હવે કુદકા મારીને ચડી જા, તારના થાંભલા જેવો પ્લેટફોર્મ પર ઉભો છે તો પાછો રહી જઈશ.”

ડોસાની ચેતવણી વ્યાજબી હતી. કાશીપ્રસાદને એમની પોતાની ધાંધલમાં એ વાતની શરત નહોતી રહી કે સ્ટેશનનો ગાર્ડ અમારા ડબ્બાને ચાવી દઈ ગયો હતો. ટ્રેઇન ઉપડવાનો માત્ર એક જ મીનિટની વાર હતી. ડોસાની ચેતવણીથી કાશીપ્રસાદ કુદ્યા, બારીમાંથી ડબ્બામાં દાખલ થઈ પ્રયાસ કર્યો પણ એમનું બદન ગોળમટોળ અને ચરબીદાર હોવાથી એ બારી વચ્ચે સલવાઈ ગયા. અને અમારે એ ત્રણ જણને ઉભા થઈ તેમની બોચી, કમર અને પગમાંથી પકડી રૂની ગાસડીને ખેંચતા હોઈએ તેમ એમને ડબ્બામાં ખેંચવા પડ્યા. અને એ પણ જે સ્થાંત્રીમાં ખેંચાયા હતા તેને લઈને બારીમાંથી ગાસડાની માફક ધબ દબને નીચે પડ્યા. પણ એ માણસની ધીરજ અસીમ હતી. એમનું ચક્રમ પાંધડું ગળડી જવા છતાં અને ડબ્બાની બારીમાંથી જંતરડાની માફક ખેંચાવાથી એમનું કંચુ લોટ ફાકવા જેવું થઈ ગયું હોવા છતાં પડતાંની સાથે એ તરત જ ઉભા થયા, વસ્ત્રો સમા કર્યા, પાંધડી ઉંચકી લઈ ધુળ ખંખેરી માથે મુકી, અને બાણે કથું જ ન બન્યું હોય તેમ જાનની મેનેજમેન્ટની લગામ હોથમાં લીધી અને એક બાંકડા પર ઉભા થઈ, ઠાવકા બની હુકમ છોડ્યો કે,

“ધરડાંઓ, યુવાનો, સ્ત્રીઓ અને છોકરાઓ જુદા જુદા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં ગોઠવાઈ જાવ.”

કાશીપ્રસાદનો હુકમ સાંભળી બધાએ સ્મીત સહીત હાસ્ય કયું અને સૌ પોતપોતાના કુટુંબ સાથે દરેક કમ્પાર્ટમેન્ટમાં જઈ શોધી એસી ગયા હતાં. તેમને એ નવી સુચના પસંદ ન પડી. પણ એમની સુચનાનો અમેલ નહીં થાય તો જાનની વ્યવસ્થાનું કામ છોડી એ વાંદરાથી પણ જશે એવી એમણે ધમકી આપવાથી અને પોતાના જમાઈના ટેકામાં વરના બાપે તેમની સુચનાને અનુમોદન આપવાથી આખરે અમારે સવળાએ કમરે

એમના કલા પ્રમાણે સ્ત્રીઓ, બાળકો, ઘરડાઓ અને યુવાનો એ બધાને બુદ્ધ બુદ્ધાં કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બહેંચાઈ જવું પડ્યું.

પાલકર ગયા પછી પોતાની સૂચનાઓનો અમલ થાય છે એ જોઈ, સંતોષ માની અણુવર સાહેબે જેમને નાસ્તો કરવો હોય તેમને સાથેના કરંડીયાંમાંથી લાંતું કાઢી આપ્યું. પાલકર વટાવી ટ્રેઇન રાત્રિના અધિકારમાં ધસમસતી દોડી જતી હતી. જનંયાઓ ધીરે ધીરે કાપરા જોખવા લાગ્યા હતા. અને થોડાંક સ્ટેશન વટાવ્યા બાદ જાનનું લગભગ દરેકે દરેક માણસ ધસધસાટ ઊંઘી ગયું હતું. કારણકે વરના બાપે આજો ડબ્બો રીઝર્વ કરેલો હોવાથી વચમાંના સ્ટેશને કાઈ બહારનું ઉતાર ડબ્બામાં આવી શકે તેમ ન હોવાથી જાનમાં આવેલા દરેક જણનું મન નિશ્ચીંત હતું. પણ કાશીપ્રસાદ પોતાને મજેલી સત્તા અજમાવવાનું ચુકતા નહીં મધરાતે અને મધ્યરાત પછી આવેલા સુરત, વલસાડ, ભરૂચ અને વડોદરાના સ્ટેશને—

“આ-ઈ-ઈ પા-ણીવાળા બોલજો-ઓ ઓ” એમ ધુમ મારી અમદાવાદ આવતા લગભગ પોણો ડઝન વખત અમારા સૌની ઉંઘ ઉગાડી મુકી હતી.

આખરે એક ડોસાએ એને જરા તતડાવ્યો અને જરૂર પડે એસવાની સલાહ આપી. ત્યારે જ કાશીપ્રસાદ મુંગો થઈને બેઠો હતો.

✱

અમદાવાદ સ્ટેશને વરના બાપ ત્યાગ કરવાના એક ઓળખીતા જાન માટે મસાલાનું દૂધ તૈયાર કરી લાવ્યા હતા પણ તે એટલું બધું ખરાબ લાગ્યા હતા કે, તેનો આસ્વાદ લેનારાનાં ડાયાં જાણે એરંડીયું પીધું હોય તેવા બની ગયા હતા. માંડમાંડ સૌએ દૂધ પીધું અને બગેડી ગએલા મોઢાને સાફ કરવા અમે બધા એ મુંબઈથી સાથે લીધેલા પાનનો જથ્થો અમદાવાદ સ્ટેશનમાં જ ખલાસ કરી નાખ્યો. માર્ગમાં વરના બાપ અને અણુવર હાકોટા પાડી પાડીને વાતો કરતા હતા.

અને બાણે મોટું લશ્કર લઈ ઘાઈ સેનાધીપતીઓ કાઢી અણત દુર્ગ છતવા જતા હોય તેમ પુલાઈને છાતી કાઢી ફરતા હતા. અને વરરાજા પણ બાણે પોતાને સાડા ત્રણ દિવસની ખરેખરી રાજસત્તા મળી ગયેલી હોય તેમ પોતાનાં સમવયસ્ક અને નાની વયના જાનેયાઓને ક્રિયામથી જ હુકમ કરતા હતા.

આખરે જન વીરમગામ પહોંચી. ધોળે જતી દેનમાં અમારા ડાબો જોડાયો. ભારે શોરખકાર અને ઘુમાઘુમ કરી અણુવરે બાતુ કાઢ્યું અને લગભગ ત્રણ સાડા ત્રણ વાગે ધોધખત તાપમાં અમે ની ગાળા પહોંચ્યા ત્યારે ચાકીને લોથ થઈ ગયા હતા. કન્યાવાળા તરફથી કેટલાક માણસો અમારું સ્વાગત કરવા સ્ટેશને હાજર હતા. ભાવનગર તરફથી એક ખીજી જાને આવી સ્ટેશનમાં પહોંચ નાખ્યો હતો. અમારા વેવાઈને બે કન્યાઓ હતી. મોટીનું લગ્ન દયાશ કરલાઈના ચીરંજીવી શંભુપ્રસાદ જોડે થવાનું હતું. અને નાની કન્યાનું લગ્ન પેલા ભાવનગરવાલા વર જોડે થવાનું હતું.

ભાવનગરની ગાડી અમારી ગાડી પહેલાં અરધો કલાક વહેલી આવેલી હોવાથી એ જાને સ્ટેશનમાં જ હતી. ભાવનગરની જાનેવાળાની દોંગાઈથી અથવા અમને સામે તેડવા આવેલા કન્યાપક્ષના માણસોની બેદરકારીથી મુંબઈથી ગયેલા અમે સઘળાઓને સખત તાપમાં દોઢ કલાક સુધી ઉભા રહેવું પડ્યું. અમારે અહીંથી ગઢે ગાડાં રસ્તે પહોંચવાનું હતું. સ્ટેશન પર જે ગાડાંઓ તૈયાર રાખવામાં આવ્યાં હતાં તેમાં તો અમારા મેનેજર સાહેબ કાશીપ્રસાદલાઈની ચીકણાઈને લીધે, અમે એમીએ તે પહેલાં ભાવનગરવાળા ખડકાઈને ગઢા તરફ ઉપડી ગયાં. અમારે મોટે વાહનનો ખદોખરત કરવા એ ગાડાંઓની સાથે અમારું સ્વાગત કરવા આવેલા માણસોમાંનો એક ગઢે પહોંચ્યો અને ત્યાંથી વરરાજા માટે એક મોટર અને જાને માટે બે મોટર લોરીઓ મોકલી આપી. ડાબામાં પુરાએલા દોરતી માફક અમે સંખ્યાક્રમ થતાં માંડ માંડ ગઢે પહોંચ્યા.

ખીજે દીવસે અમારું લવ્ય સામેયું કરી અમને સરસ જાનીવાસે આપવામાં આવ્યો, એક વિશાળ કળીવાળો ડેલો અમારે હસ્તક સોંપવામાં આવ્યો. ડેલાતું કળીયું, પડશાળ, એ પડશાળમાં અપેલી ઝોરડીઓ એ બધું જોઈ અમે રાન્યા. પણ ન્યારે રાત્રે વેવાઈએ પાગરણ મોકલાવ્યું ત્યારે અમારો જીવ ખાટો થઈ ગયો. એ ગાદલાં જાણે મુરણ બટાકાનાં કાથળા હોય તેવા રૂના ઢેકાડળીયા હતાં અને ગોદડાંઓ અસંખ્ય માકડોથી ભરપૂર હતાં. સારા ભાગ્યે અમને થોડાક ઘોડીયાઓ અને ખાટલાઓ આપ્યા હતા. તે કળીયામાં પાથરી અમે પુરૂષ વર્ગ તે પર લોટયા હતા. જેમ તેમ કરીને એ દિવસ તો અમે કાઢી નાંખ્યો. કન્યાને માંડવે જઈ જમી આવ્યા. ખીજે દીવસે વરઘોડો નીકળ્યો. અમારો દોઢ ચતુર અણુવર અમે ના પાડયા છતાં વરરાજા માટે એક કાઠીની પાણીદાર ઘોડી ઉપાડી લાવ્યો અને આપ જન્મારે ઘોડે નહીં ખેડેલા સંભ્રમસાદને તેના પર સ્વાર કરાવ્યો. ઘોડી આપનાર કાઠીએ ચોકળી ચેતવણી આપી હતી કે:—

“વાળાં ઘોડીથી દૂર રાખજો અને એ માણસો ઘોડીની લગામ અરાખર પકડી રાખજો.”

પણ વરઘોડો નીકળતી વખતે કાશીપ્રસાદને એ વાતની શરતચુક થઈ જવાથી અને વાળાં ઘોડી નજીક આવી જતાં એ અશ્વતન્યા (ઘોડી) પાછલા પગે પર ઝાડની જેમ ઉભી થઈ ગઈ અને વરરાજા હાથમાતું નાળીયેર જમીન પર ફાળી દઈ ઘોડીની ગરજને વળગી પડ્યા અને ઘોડી કન્યાના માંડવા આગળથી જ ઉભી બખરે દોડી ગઈ. બખરમા ખેડેલા એક એ આયરાએ એ તેજણને માંડ માંડ કાણુમા લીધી અને જેનો જીવ હાંચે ચડી ગયો હતો એવા ગભરાએલા અમારા વરરાજા સંભ્રમસાદને પગપાળા જ કન્યાને માંડવે લઈ જવામાં આવ્યા. ન્યા ઘોડીના ભડકણથી રડતી મુરત બની ગયેલા એ મુંબદગરા મુરતીયાને તેમની સાસુએ સાડીનો ટુચ્છો મોંમાં દાખી, હસવું માંડ માંડ ખાળી જેમ તેમ પોખ્યા હતા. અને ગદ્દાની સઘળી છોકરીઓએ—

“શંભુ વર તેજળનો અસવાર...” વી.....ગીતનું જોડણું જોડી
અમને લાગેલી ભોંઠપમાં વધારે ક્યો હતો.

તેજ રાતના અને જનોના વરરાજનો હસ્તમેળાપ થઈ ગયો. અને
બીજે ચોરીની કીચા થઈ. ચોરીની સાંજે હું કળીયામાં એક ખાટલા પર
સુતો હતો. મારી પત્ની મારી નાની છોકરીને મને રમાડવા આવી ગયા.
છોકરી રમતાં રમતાં મારા ખાટલામાં સુઈ ગઈ. મધરાતે હું જાગ્યો અને
છોકરીને લઈ પડશાળામાં ન્યાં સ્ત્રીઓ સુતી હતી તે એરડા તરફ ગયો.
મારી પત્નીએ ક્રોધે સાળુ પહેર્યો હતો તે હું જાણતો હતો. એટલે દૂર એક
ગાદલા પર એને જોઈ હું છોકરીને તેની બાજુમાં સુકી આવ્યો. આ
અનાવને અર્ધાંચેક કલાક થઈ ગયો હશે એટલામાં મારી પત્નીએ આવી
અને ઢંઢોળ્યો અને પૂછ્યું.

“છોકરી ક્યાં?”

“હું તને આપી ગયો ને!”

“નહીં મને નથી આપી ગયા!”

“ત્યારે હું કોકીરને કોની આગળ સુકી આવ્યો?”

“હું શું જાણું! ક્યાં સુકી, ખતાવો?”

અમે ધણીધણી આણી કોકીરની શોધમાં પડશાળામાં જો રૂમમાં સ્ત્રીઓ
સુતી હતી ત્યાં ગયા પણ નશીબનું કરવું, અમારે ખતેને એ આરડામાં
પગ મુકવો અને તેજ પગે વેવાઈએ આપેલા મુકાલ કાનસનું આસલેટ
ચુટી જવાથી દીવો ગુલ થઈ ગયો. મેં મારી સ્ત્રીને સૂચના કરી કે,

“બીજું કાનસ લાવી છોકરીને શોધીએ.”

પણ તેણે કહ્યું કે “છોકરી ક્યાં જવાયે સુકી તે દીશા ખતાવે
એટલે હું જઈને લઈ આવું.”

મેં દૂર એક પથારી આગળ ન્યાં છોકરી મુકી હતી તે દીશાં બતાવી. અંધારામાં મારાં શ્રીમતી ઝાલુ ભરવા જતાં કોઈ બહેનનાં વદન મેકળ ઉપર તેમનો પગ પડ્યો, એ બહેને ચીસ પાડી. હું લાડીને ઝોરડાની બહાર નાહો. ત્યાં તો ક્ષણીઆમાં સુતેલા કાશીપ્રસાદે “ચોર ચોર” કરી ખૂમ મારી.

હું સમયસૂચકતા વાપરી કાશીપ્રસાદ પાસે દોડી ગયો અને તેના મોઢા પર હાથ મુકી કહ્યું કે—

“એ બોધાશંકર ! ચોર કોઈ નથી, છોકરી ખોવાઈ છે. જલ્દી કાનસ લઈ આવ.”

કાશીપ્રસાદ જલદી જલદી કાનસ લઈ આવ્યો અને તેણે, મેં અને મારી શ્રીમતીએ ત્રણે જણાએ ભેગા થઈ પેલા ઝોરડામાંથી છોકરી શોધી કાઢી અને જે બહેનને મારી શ્રીમતીનો પગ વાળ્યો હતો તેની માફી માગી.

*

*

લગ્ન પતી ગયાં. વેવાઈએ બન્ને જાનો વળાવી અને અમો બંધાં સ્ટેશન પહોંચ્યાં, લાવનગરવાળાઓની ટ્રેનને આવવાને બે કલાકની વાર હતી. દોઝ દોડી એને ધધિત્રમાં અમારી ટ્રેન આવી, તેમા અમે સૌ ચડી ગયા. સારા લાગ્યે વરના બાપે લાવનગરથી રીઝવડં ઇખ્તો મંજાવેત્રો હોવાથી વધુ મુશ્કેલી નહી નહી પણ ટ્રેન વઢવાણ સ્ટેશન પહોંચતાં ટ્રેનથી ઇખો છુટો પાડી અમો સઘળાને બીજી ગાડી આવે ત્યાં સુધી વઢવાણ રહેવા કહ્યું. સ્ટેશન માસ્તર આમ શા માટે કરે છે એમ પુછવામા આવતાં તેમણે કહ્યું કે,

“તે નીંગાળા સ્ટેશનથી આ તાર આવ્યો છે તેમાં લખે છે કે કન્યા બદલાઈ ગઈ છે. લાવનગરની જાનની કન્યા તમે ઉપાડી લાવ્યા છો. એ લોખંડાએ તમારો ઇખ્તો થોભાવવા કહ્યું છે. બે કલાક પછી એક બીજી

દ્રેષન આવે છે. તેમાં તમારી કન્યા આવશે અને તે સાથે લાવનગરવાળાનો માણસ આવશે તે તમારી સાથેની કન્યાને લઈ જશે.

વાત એમ બની હતી કે નીંગાળા સ્ટેશને કાશીપ્રસાદલાઈની ધમાલથી એમણે હુમટો કાઢીને ઉભેલી લાવનગરવાળી કન્યાને અમારા ડબ્બામાં ચડાવી દીધી હતી. લાવનગરવાળી કન્યા નાની હતી અને થોડેલી સુવાધી બાપડી ઉંઘી ગઈ હતી. અને નીંગાળાથી વઢવાણ સુધી વેપોઈતી હલકાઈ વીધે કાશીપ્રસાદે એવડું મોટું રામાયણ ઉપાડેલું કે વઢવાણ આંબુ ત્યાં સુધી કન્યાનું મોઢું જોવાનો પ્રસંગ કોઈ બહેનને પડ્યો હતો નહીં.

વઢવાણ ખેં કલાક ખુવાર થઈ. લાવનગરની કન્યાને પાછી વળાવી. અમારી મુંબઈવાળી કન્યાને ખાત્રી કરી તપાસી લીધી અને આવી રીતે અમે કંઈક હાડમારી ભોગવી માંડ માંડ મુંબઈ પહોંચ્યા.

૧૬. લખુભા લપલપીયા

અમારા લખમશીભાઈ બહુ લપલપીયા અને સાથે જાણી ચીકણા એમના લપલપીયા સ્વભાવથી અને ચીકણાપણાથી એમના સ્નેહી સખંધીઓમાં, આડોશી પાડોશીઓમાં અને મહારા જેવા એમના બાળગોઠીયાઓમાં એ ખુબ ખુબ અળખામણ થયા હતા. મહેને નવાઈ તે એ લાગતી હતી, આવો એમનો સ્વભાવ છતાં ચાટલો વખતે એ જીવી કેમ શક્યા હશે? કારણ કે, જે માણસનું નામ લેતાં લોકો ધ્રાસ્કો ખાઈ જાય, જે વ્યક્તી ઘરના ઉંચરમાં પગ મુકતાં લોકોનાં મોંઢાં કટાણાં થઈ જાય, જે માણસ સામે મળતાં ઝાળખીતી બેઠેલી તરીકે ન ચાલે અગર તેની નજર ચુકાવી બાજુની શેરીમાથી પસાર થઈ જાય એવું ખુબ ખુબ અળખામણ માનવપ્રાણી જીવને કેમ ગુજરી શકતું હશે એ જ મને નવાઈ લાગતી હતી.

મેં લખમશીલાઈના ઇવનતો એમના સ્વભાવનો અભ્યાસ કર્યો અને એક વાત મેં જોઈ કે વેપારધંધામાં એ ઘણા કાબેલ હતા, રેશમ બજારની દલાલી કરતાં અને બહારગામની કાંઈ ધરાણી દેખાતાં તેને એવા લેટપાલની ટીકીટની માફક ચોટી જતા કે પેલા ધરાક આખરે એમનાથી કંટાળી એમની લપ ટાળવા એમની માફત જ સોદો કરતા. એમ હીસાબકીતાવચાઈ એ ઘણાજ કાબેલ હતા અને તેથી બજારના ચાર પાંચ દુકાનદારો નામના અટપટા કેસો વખતે એમની ખાસ મદદ લેતા. ખરી રીતે કહીએ તો રેશમ બજારની ચાર પાંચ આજેવાન દુકાનોના નામા વીલાગના લખસા વગર પગારના સુપરવાઇઝર હતા.

નામાની સલાહ એ મફત આપતા. એટલે એમની દલાલીનું લાભુ એ દુકાનોમા જડખેસલાક થઈ જતું.

મહેને એમ પણ વહેમ પડ્યો હતો કે એ ચળરાક દુકાનદારોએ તેમના ચીકણા સ્વભાવની ચીકણ ટાળવા માટે જ એમને નામામાં ચોટાડી દીધા હતા. લખુભા કંઈ સોદા વગર દુકાનમાં જઈ એમને તે લપ કરવા માટે એ કરતાં એમને મહેતા વીલાગમા ધકેલી દીધા હોય તો તે ખંપ આવશે અને ખાતાવહી અને બ્યાજના ચોપડા જોડે માથું ફાંકે તો હીક, એ ગણતરીથી દુકાનદારો તેમને એ કામ સોંપી દેતા હતા.

આમ છતાં મહેતા ખાતાની મુશીબત જતદી જતદી જાણી લખુભા, દુકાનદાર શેઠ આગળ ખેસતા અને પેલો જો જરા લક્ષ આપે તો તે ખાતાની વાત કહાડી કલાકો સુધી લપ કર્યા કરતા.

એક દિવસ મારા ભોગ લાગ્યા કે એમને હું મારી સથે નાટક જોવા લઈ ગયો. રામગરીત્રનું નાટક હતું. પણ સ્ટેજ પર જોવાને બદલે લખુભા તો ઓડીયન્સમાં પ્રેક્ષક તરીકે આવેલી ફેશનેબલ બાલુઓ તરફ

જેવા કરતા હતા અને નવા યુગની શુજરાતી નારી તેનો પહેરવેશ, બોલ હેર, બગડી વિહોણા હાથ, ખાંચ વગરની ચોળાઓ એવા એવા વિષય પર આજુબાજુના માણસો સાંભળે એવી રીતે મોટેથી ટીકા કર્યા કરતા હતા. અને કબનસીથી તો એ હતી કે, અમારી આગલી જે ત્રણ લાઇનમા એવાં કેટલાક ફેશનેબલ જહેનો બેઠાં હતાં. અમારી લાઇનમા અને પાછળ એકલા ફક્કડ ચુવાનીયા જ બેઠા હતા. એટલે એ લોકોને લખુલાની ટકારમાં મળ આવતી હતી, અને રમુજ સળતી હતી. પણ જે જહેનો આગલી હરેણમાં બેઠાં હતા તેમનાં કુટુંબીજનોને લખુલાઇની ટીકાઓ ઘણી અળખામણી થઈ પડી અને હું દુરઅંદેશી વાપરી ત્રીજા અંકમાં લખુલાઇને બહાર ન લઈ ગયો હોત તો થિયેટરમાં જ ઝંઘડો જમત. પેલા ફેશનેબલ ખાતુમાંના એકના સુરષે લખુલાઇની ટીકાઓ સંબંધમાં મેનેજરને ફરિયાદ કરી હતી. એ મેનેજર મને આળખતો હતો એટલે એણે કાંઈ માણસ બેઠે સંદેશો મોકલાવ્યો અને લખુલાઇને સાથે લઈ હું બહાર એની ઓરીસમાં મળવા ગયો. ત્યાં મેનેજરે બહુજ કુશળતાથી અને ઠાવકાઇથી થીએટરમાં બીજાઓ સાંભળે તેમ પોતાના અગત અલીઆયો વ્યક્ત નહીં કરવાની સલાહ લખુલાને આપી દીધી. અને લખુલા સમજી ગયા અને નાટક પ્રજાં થતાં સુધી મુંગામંતર બેઠા.

*

*

લખુલા કાઇને ત્યાં જાય તો ચોરડીતું લાડું, કેટલું આપો છો ત્યાંથી શરૂ કરીને સવારે શું શાક રાંધ્યું હતું, ત્યાં સુધીતું પૂછે. વધુ વાગવ હોય તો મોસાળ પક્ષતા, પિતરાઈ પક્ષતા અને ચમુર પક્ષતા એર ફરેક પક્ષતા સગાસંબંધીઓની સાત સાત પેઢીઓની પડપૂછ કરે.

મારે ત્યાં એ ઘણી વખત આવતા ત્યારે કામતું બહાતું કાઢી હું બોલો દોપો પહેરી બહાર નીકળી પડે, તો કેટલીયે વખત એવું બનતું કે હું બહાર જઈને એક કલાક પછી પાછો ફરું તો લખુલા મારાં ઘર-માણસો બેઠે ફકાકા મારતા બેઠા હોય.

બુનો સંબંધ અને નાતો હોવાથી અલ્યા ઉઠ જ, ખસ ટળ, એમ
તો ન કહી શકાય, પણ એમને ખોટું ન લાગે એ રીતે વીનયપૂર્વક હું
એમને યાદ આપુ કે,

‘લખુભાઈ ખપોરના બાર વાગવા આવ્યા, મારાં લાભી ગલ જોતા હશે.’

ત્યા લખુભાઈ જ સામે પ્રત્યુત્તર આપે કે,

‘આજે અગીયારસ છે એટલે નીરાત છે તું જમી લે. એટલે
નારી વહુ મને એક પ્યાલો ચા ખનાવી આપશે એટલે ચાલશે’

એમ કહી લખુભાઈ આજો ઘડો મારે ત્યાં લાંબા અધિવાસો નાખતા.

કોઈ વખત લખુભાઈને ટાળવા માટે હું ઘરની બહાર નીકળુ તો
એ પણ મારી પાછળ આવે અને હું જ્યાં જઈ ત્યાં મારી પાછળ
ચોંટયા જ રહે. એ દિવસ તો અગીયારથી ચાર વાગ્યા મુઝી એ મને
ચોટલાં રહ્યા હતા. ઘેરથી નીકળી મારા એક ડોક્ટર મિત્રને ત્યાં ગયો, ત્યાં
પણ લખુભાઈ આવ્યા. ત્યાંથી મારે મારા એક સ્ટેડીને ત્યાં જમવા જવાનું
હતું તો ત્યાં પણ તંબુમા બેગા હતા. પેલો મારો મિત્ર અજબ થયો.
લખુભાઈ બહારના ખડમાં બેસી રહ્યા ત્યાંથી એક સાહિત્ય સભામાં હું
ગયા તો ત્યાં પણ લખુભાઈ સાથે જ હતા. પછી તો એમને ટાળવાની
ઇચ્છા જ મેં મુકી દીધી.

મ્હારા એક પારસી મિત્રને મેં મારા એ દીવસની વીનક કહ્યા કહી
લખુભાઈની વાત કરી. તેણે લખુભાઈનું લખણીયાપણું બુનાવી દેવાનું
ખીકું ઝાડ્યું. મ્હું એની જોડે ઝાળખાણ કરાવવા લખુભાઈને એક દિવસ
મારી ઓફીસમાં બોલાવ્યા અને મારા મિત્ર જહાંગીર જોડે ઝાળખાણ
કરાવી. લખુભાઈ તો જહાંગીરને જોઈને એની હમેશની કાઠીઆવાડી બધ
ખમાણે કહ્યા રેવું, ‘આપનું નામ, ધંધો એ બધું પૂછવાની શરૂઆત કરતા

હતા. ત્યાં જહાંગીર તો પોતાના કુળનું વંશરક્ષ આણું તેની આગળ બોલી ગયો. અને સડસડાટ નવસારીમાં તેના વડવાઓ ક્યારે આવ્યો. તેનાં સંતાનો ફેટલાં થયાં, તેઓ ક્યાં છે, ક્યે દરબજે છે અને શું કરે છે તેનું વર્ણન કરી ગયો અને તે જનમ્યો ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં તે ફેટલી વખત સંધિ પડ્યો, ક્યા ક્યા દાકતરની દવા લીધી હતી અને ક્યારે સાજો થયો હતો તથા કઈ કઈ રકુલમાં ભણ્યો હતો એ બધાનો લગલગ ત્રણ કલાક સુધી લખુભાઈના બાલાનાં બટન પકડી રાખી તેને પોતાના ટેબલ પાસે બિભા રાખી તે બોલી ગયો. લખુભાઈ કંઈ કહેવા જતા તો તેને અટકાવતો અને પોતાની વીતક વાત કહ્યા કરતો. એ દિવસે તો લખુભા, તેના સંકળમાંથી માંડ માંડ છુટ્યા.

એક દીવસ લખુભાઈ બજારમાં એક દુકાન આગળ બેઠો હતો. ત્યાં જહાંગીર અને મને બેઠાં તે પાસે આવ્યો એટલે જહાંગીરે તેનો હાથ પકડી રાખી પોતાની આઠ દીવસની દીનદશાનું બ્યાન કરી લખુભાને ખાસ પોણાક કલાક સુધી રોકી રાખ્યા. દુકાન આગળ બેઠેલું એમનું ઘરાક આવ્યું ગયું અને જહાંગીરની વાતોમાં પોતાનો શીકાર બટક્યો બેઠેલું લખુભાનું ડાયું લેવાઈ ગયું.

*

*

એક વખતે જહાંગીરે લખુભાને રસ્તાની એક બાજુએ બિભા રાખી એકઠીયાની માફક બળે રકુલનો છોકરો હોય તેમ એકડે એકથી વીસ એક સુધી એ લખુભાઈ આગળ બોલી ગયો અને એ દીવસે સવારે પોતે પોતાના એક સગાને ત્યાં નવજોતમાં ગયો હતો ત્યાં પારસી ફેશનનાં ક્યાં ક્યાં પકવાનો અને વાનીઓ રાંધી હતી તેનું બ્યાન કરી ગયો અને લખુભાઈને ખાસ ચીડવવા માંડતી વાનીઓનું બ્યાન ખાસ રસ લઈને કયું. તે દીવસે લખુભાઈ તેના હાથમાંથી માંડ માંડ છુટ્યા.

જહાંગીરની યુક્તિ એ હતી કે લખુભા પોતે કંઈ ચીજણાપણું જતાવે તે પહેલાં જ પોતાની વાત બિપાટી તેને રોકી રાખવા તેનો ટાંધમ.

અગાધો અને એ કંટાળાનું નામે નહીં ત્યાં સુધી તેને ઓળખા નહીં. સ્હારા મિત્ર જહાંગીરના આવા અડધો હજાર અખતરા પછી મારા પોતાના સંબંધમાં તો લખુભાઈ સદંતર મુધરી ગયા હતા. હવે સામલો બદલાયે હતો અને મને કે જહાંગીરને જોના કખુભા પોતે નાસના હતા.

*

૧૭. ગ ગા ના બા પા

મારા જોડીદારે એક પત્ર વાચતાં મને એ નવી માહિતી આપી કે પંડિત જવાહરલાલ નેહરુના ખુદેન શ્રીમતી કૃષ્ણા હિસીંગ પોતાના પતિ શ્રી. ગુણોત્તમ હિસીંગને 'રાબ'ના નામથી સંબોધે છે. અને અમેરીકન પ્રજામાં શ્રી. ગુણોત્તમ જાણે ખરખર કાઈ ગજવી હોય એવો દ્રશ્ય દેવાયો હતો.

'ગુણોત્તમના' એક વકીલ હિસીંગના નામ પરથી શ્રીમતી. કૃષ્ણાને રજવાડું 'યાદ આવ્યું' હશે.

*

*

મિત્ર પાસેથી આ વિગત મળ્યા પછી આપણા ગુજરાતી દંપતીઓ એક ખીજને કઈ રીતે સંબોધે છે, તેનો અભ્યાસ હું કરવા માંડ્યો અને મારા નિરીક્ષણમાં મને કેટલીએ અવનવી વાતો જાણવા મળી.

*

*

જુના વિચારના આગ્રેહ ઉંમરના પતિ-પત્નીઓ અન્યોન્યને કોઈપણ નામથી સંબોધતા જ નથી. આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે આજના જુના પતિ-પત્નીઓ એક ખીજ જોડે વાર્તાલાપ કરતા નથી. અથવા તો મિશરતથી એક ખીજને બોલાવે છે.

*

*

આવા જોડાઓ કોઈ ક્રિયાપદ, સર્વનામ કે દર્શક વિશેષણને આગળ ધરી પત્ની પતિનું કે પતિ પત્નીનું ધ્યાન ખેંચે છે. પત્નીને કંઈ કહેવું હોય તો એ બોલે કે ‘કહુ છું’ ‘એય’ અથવા ‘મગનના બાપા’ એવા સંબોધનો કરી આશુનાથનું ધ્યાન ખેંચે છે. જ્યારે પતિદેવ પત્નીને બોલાવવાના હોય ત્યારે ‘સાંભળ્યું કે?’ એ શબ્દ પ્રયોગ વાપરે છે, અને પત્નીઓ પણ પતિને ધણી વખત ‘સાંભળો છો કે?’ એમ ઉદ્બોધન કરી પછી વાત કરે છે.

ઘણા તો ‘એય’ એ સર્વનામથી પતિ-પત્ની એક બીજાને બોલાવે છે. જ્યારે કેટલાક ગ્રામ્ય લોકોમાં, પછાત વર્ગમાં પતિ-પત્નીને ‘અલી, હાંભળે સ કે?’ એવા તોછડા સંબોધનથી બોલાવે છે. જ્યારે પત્ની વિનય નથી છોડતી. છોકરું હોય તો ‘ઓ, કીકાના બાપા’ એ નામથી સંબોધન કરે છે, અને સંતાન ન થયું હોય તો ‘એય’ કહીને બોલાવે છે.

કેટલાક સંસ્કારી અને કુળવાચેલ કુટુંબોના સંબોધનમાં નવીનતા હોય છે. કુળવાચેલો યુવાન પત્નીને નામથી બોલાવે છે જેમ કે ‘શારદા, જરા મ્હા બનાવ ને.’

પણ પત્ની શરમાળ હોવાથી ‘શારદા’ નામથી સંબોધન કરનાર મ્હણીકલાલ નામનો પોતાનો પતિ હોય તો ‘હા રમણીક, લાવી.’ એમ સાચો અત્યુત્તર આપી શકતી નથી. પણ ‘હા લાવી.’ એટલું જ કહે છે.

પારસીઓમાં તો પતિ-પત્ની એક બીજાને ‘તું તા’ થી બોલાવી શકે છે. ઘણા પીઠ દંપતી પણ તુંકારેથી ‘જમશેદ તું કાં જાય છે? લોણુ’ આવા આવસે કે?’ એમ ઘણી થતાને પૂછે છે. જ્યારે અત્યુત્તરમાં ઘણી બીજાવાળા આપે છે કે: ‘નહિ, કહીશ શીરીન, લોણુ માટે તું મારી વાટ ના જોતી. આજે ફ્રેન્ડોની સાથે અમે લોક જુલુ જવાના છીએ, ત્યાં જ કેથે આઈ લેસુ’ એમ બોલે છે.

નાટકમાં પતિ-પત્ની જે રીતે એકબીજાને સંબોધે છે. એની નક્કર આપણે આપણા જીવનમાં કરી શકતા નથી. નાટકમાં તો પત્ની પતિને 'સાહિબા, સહુજા, પ્રાણનાથ, નરહરના વીર, લાલ લટકાળા' એવાં એવાં વિશેષણોથી બોલાવે છે, જ્યારે નાટકનો રાગ કે વીર પાત્ર પોતાની ક્રેશ્સી કે પત્નીને 'પ્રિયા, પ્રિયતમા, જીગરની કટકી કે કાળજીની દાર' કહીને બોલાવે છે. 'કાઈ શુબરાતી યુવાન ઘરમાં પોતાની પત્નીને જીમ મારીને કહે કે 'પ્રાણપ્રારી, એક કપ ચ્હા બનાવી લાવજો' તો તેની ઘેરી રસોડામાંથી શુસ્સાથી લાલચોળ થઈને બહાર આવે અને રાપલમાં ચવાળે કપડો આપનાં જોણે કે 'તમને તે નાક છે કે નળિયું?' ઘરમાં શું નાટકીયો માંખા છે? પાકોગીઓને ખબર પડશે તો આખી ચાલીમાં મારો તે તપાસે કહેતીનો કાળકા થશે ખબરદાર! હવે આવું આવું વાયકું વાયકું આપ્યા તો."

કેટલાક મંપતીમાં પતિ પત્નીને 'દેવી' અને પત્ની પતિને 'દેવ' કહીને બોલાવે છે ત્યારે બાળકમાં ઉભેલી તટસ્થ વ્યક્તિને એ બન્ને સ્વર્ગના અમરાપૂરીના નિવાસી હોય એવો આલાસ થાય છે અને આવું જોઈને કાઈ કષ્ટતરના માળા જેવી ચાલમાં ૧૫ રૂપીઆ લાડાની ઓરડીમાં રહેતું હોય ત્યારે તો આ દેવ દેવીનો શબ્દપ્રયોગ વધારે હાર્યોતપાદક બને છે.

કેટલીક પત્નીઓ એમના પતિદેવોને એમના ધંધાને સ્પર્શતું સંબોધન કરે છે. જેમકે કાઈ શિક્ષકની પત્ની એમના પ્રાણનાથને કહે કે 'માસ્તર, ચ્હા લાવું કે?' પ્રેક્ષકની પત્નીઓ જાણે એમની સ્ત્રી વિદ્યાર્થીની હોય એમ પોતાના પતિદેવને માનવાચક 'પ્રેક્ષક સાહેબ' એવું સંબોધન કરે છે.

મામલતદાર કે દિવાનની પત્નીઓ પતિદેવને બોલાવતાં 'મામલતદાર સાહેબ કે દિવાન સાહેબ' એ એમના અધિકારવાચક શબ્દોથી એમને સંબોધે છે. એવી દિવાન પત્ની હજી કાઈ જાણમાં નથી જે દિવાનને તેની

કહ્યો પાડેલા નામથી સંબોધે. કેટલીકા તો કિવાનને 'ખીટીશ' સરકારનો જરનો ઇલકાપ ચળ્યો હોય તો 'સર' નામથીજ સંબોધે છે.

ડક્ટર પત્નીઓ પોતાના પતિને 'ડક્ટર' એ નામથી સંબોધવામાં ગર્વ લે છે, પણ બિચારી કારીગરોની પત્નીઓ પોતાના કારીગર પતિઓને જોડના ધંધાવાચક સંજ્ઞાઓથી બોલાવતાં હરે છે. ઉદાહરણ તરીકે સુથારની પત્ની પતિને 'એ સુથાર' એમ કહી બોલાવતી નથી. તેમ દરજી પતિદેવને 'એ દરજી' અથવા 'એ મેરાધ' એ સંબોધન કરતી નથી. તેમ કડીયાની સ્ત્રી કે ધોળીની સ્ત્રી કે વાળંદની સ્ત્રી પતિના ધંધાને સંજ્ઞા સંબોધનમાં વાપરતી નથી પણ 'ગળીના બાપા', કે 'કીકાના બાપા' એવા સંબોધનો વાપરે છે. શ્રીમંતોને આ મુશ્કેલી નહતી નથી, શ્રીમંતની સ્ત્રી પતિને 'શેઠ' કહીને બોલાવે છે અને પત્નીને 'શેઠણી' કહીને સંબોધે છે. કાલાકળની મને કંઈ ખબર પડી નથી. આમ દંપતીઓના સંબોધનનો અભ્યાસ કરતાં ઘણી ઘણી રસિક વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૮. ઘ મ ટો

કુઠિયાવાડના એક ગામમાં 'હુ' ગયો હતો. અને એક જુતા બિચારને મળવા તેને ઘેર ગયો ત્યારે તેના ફળીયામાં બેઠેલી કેટલીક જુવાન સ્ત્રીઓ બાજ પક્ષીને જોઈ જેમ પક્ષીઓ ઉડી જાય તેમ મંતેડેલી આગળ નીકળી હડડૂ કરતી ઘરમાં લાગી ગઈ. અને 'હુ' ભોંકો પડેલો કેલી આગળ ઉભો રહ્યો.

'અરે જગનભાઈ છે કે ?' મેં પૂછ્યું. અંદરની ચોરડીમાંથી એક કાજર કાઢેલી સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો કે : 'ના' નથી. બહાર ગયા છે.

‘કુયારે આવશે?’ મેં સમો પ્રશ્ન કર્યો. એ પ્રશ્નના જવાબમાં લાજ
કાઢેલી સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો કે: ‘કંઈ કહી નથી ગયા.’

હું મુંઝાઈથી એ ગામ સુધી નચાયા હતા. અત્રે ત્યાં જુના મિત્રને
ત્યાં ધરતી સ્ત્રીઓના લાજ અને ઓળવતે લીધે મને ઠંડા આવકાર મળતે.
‘જોઈ હું જરા ચીડાઈ ગયો. અને ખૂસ પાડીને બોલ્યો કે: ‘જ્ઞાનલાઠીને
કહેવો કે મુંઝાઈથી તમારા જુના દોસ્તાર કઠીરભાઈ તને ખાસ મળવા
આવ્યા હતા.’

એટલામાં મારા સારા નસીબે એ કુટુંબમાં કામ કરનાર કોઈ
કોણણ બાઈ આવી પહોચી. પળતારમાં સઘળી પરિસ્થિતિ પામી ગઈ અને
‘આવો તમે તો મહેમાન કહેવાય. આ ક્ષણીઆમાં ખાટલો લાળી આણું ખેસો.
ચાલ સ્ત્રી લક્ષ્મી, આ મુઠ્ઠા નુંઝાઈ જેવા કૈકણથી મહેમાન આવે છે ન
કંઈ લાન નથી!’ અને મારા તરફ ફરી બેસી કે ‘અમારા જાનલાઠીનાં
ધરવાળાં જરા નાનાં છે. બહુ ધરમાળ છે. બહારગામથી મહેમાન આવે
તેને કેમ બોલાવવા, તેને કેમ આવકાર આપવો એ તમારા ઉજળીયાત
લાવાણામાં લાજ કાઢવાનો રીવાજ છે. એટલે બાઈઓ બધી અગદબ બોમ
જેવી બની જાય છે. તમે મુંઝાઈથી છેક અહીં ચાલી ચલાવીને આવ્યા.
અને માળી લક્ષ્મી તમને આવોય નથી કહી શકતી. ભાઈ આ બાઈડીયો
તોજી નથી હોતી પણ કુમરના રીવાજના લીધે ખોતડા જેવી બની
જાય છે.’

કાશિયાવાડમાં અને કચ્છમાં કોઈ ઓળખીતાને ત્યાં મહેમાન થયા
હોઈએ તો જ્યાં સુધી રહીએ ત્યાં સુધી ધરમાં કોઈ સ્ત્રી રહેતી હશે કે કેમ એજ
ખબર ન પડે. પીરસે પણ ભાઈઓ, પોતે અંદર જઈને પદાર્થો લઈ આવે, મરતી
વહુવારો મોઢાની વાત તો બાલુએ રહી પણ કુમરમાં વીંટાણુ એમનું,
બહુ પણ અપણને નીરખવા ન દે. અને પારકા અને અજાણ્યા મહેમાનની

વાત તો બાબુએ રહી, પણ સગાં સસરા કે જેઠની તે આડે પણ નીકળે નહિ. અને સસરા કે જેઠને જમાણવા હોય તો રસોડાની ઓરડીની બહાર પરસાળમાં પાટલો ચાળી મૂકી કાઢી નાના છોકરા મારફત એમને ખાદ્ય પદાર્થો મોકલે. અને કચ્છી સસરાએ પોતાની પુત્રવધુઓથી એટલી હદ સુધીના અપરિચિત હોય છે કે ઘરની બહાર સ્ટેશન પર પોતાની પુત્રવધુ ઉઘાડે મ્હોએ મળે તો તેને ઓળખી શકે નહિ !

કચ્છીઓમાં એવા પણ દાખલા બનેલા નોંધાયા છે કે પ્રાદેશિક સુધી બળી મરવાતો અકસ્માત બનતાં સસરા પોલીસમાં નોંધ કરાવે કે 'હું ધાડું છું કે મારા દીકરાઓની કાઠક વહુ બળી ગઈ છે. કાણુ બળી ગઈ છે એની મને ખબર નથી. કારણ કે અમારામાં વહુનું મોહું જોવાનો રીવાજ નથી.'

મારા એક કાઠિયાવાડી મિત્ર મને ઘાટકાપરમાં ચા પીવા લઈ ગયો. અંદરના ઓરડામાં એની વહુ ચા કરતી હતી. અને બહારના ખંડમાં એકા એકા અમે બે મિત્રો ગપ્પા હાંકતા હતા. એટલામાં મારા મિત્રના નાના બાબાએ ભેંકડો તાડ્યો.

હું ચમક્યો. મેં મિત્રને કહ્યું કે :

"જેને બાબાને વીંછી બીંછી તો કરડ્યો નથી ને."

'ના ના, એવું કંઈ નથી. ચા થઈ ગયો છે, એવું એ એલામ છે. ઓરીસરની માફક મારા ઘરમાં ઘંટડી નથી. પરંતુ રસોઈ કે ચા તૈયાર થઈ ગઈ હોય ત્યારે વહુ મારા કોકને ચીંટીયો ભરે. એ ભેંકડો તાણુ એટલે હું અંદર જઈ એટલે જો કહેવાનું હોય તે કરે'

આમ પોલી એ અંદર જઈ ચા લઈ આવ્યો.

મુસાફરીમાં ધુમરાને લીધે ઘણી વખત જખરજસ્ત હુચુંબર થઈ જાય છે. અગાઉ ધાપાઓમાં મખર આવી હતી કે; એક જ દશને બે મારવાડી જાનો બેગી ઉતરી હતી એક જાન જયપૂર ગઈ અને બીજી દિલ્હી પહોંચી અને પાછળથી દિલ્હી જયપૂર વચ્ચે નારો વઘટતા ખખર પડી હતી કે એ જાનોમાં કન્યાઓ અલ્પઅલ્પ થઈ ગઈ હતી. એજ પ્રમાણે કાઠિયાવાડમાં જેતપુરમાં પણ ધુમરાને લીધે કન્યાઓ ખડલાઈ જવાનો ખતાવ ખન્યો હતો.

એકજ ઓરડી હોય, ખેરં લાજ કાઠી બેઠું હોય તે વખતે ચાર પાત્ર મિત્રો આવતાં ધુમરા કાઠનારી પૂરેપૂરી અકળામણમાં મૂકાય છે. એટલું જ નહિ પણ એ લાજ કાઠનારીના પતિદેવની હાલત પણ વિચીત્ર થઈ પડે છે.

જે સ્તિત્તિઓમાં ધુમરાનો રીવાજ હોય ત્યાં લાજ ધુમરાને લીધે સરખા રંગના સાલ્લાથી ઘણી બીજી રીતે પોતાની પત્ની ધારી બોલાવે અને ધખરડા થાય. અને પોતાની બેબી કોઈ લાગતી લાજ કાઠનારીના બોળામાં જઈ મૂકી આવે.

કાઠિયાવાડમાં એક મિત્રની જાનમાં એક વેળા હું ગયો હતો. એ વેળાએ આ ખતાવ મેં નજર નજરે જોયો હતો. મારી બાબુમાં મારો એક મિત્ર પોતાની નાની બેબીને રમઝી રહ્યો હતો. બેબી હજીએ ચઢી, એટલે મેં સૂચના કરી કે ‘લૂખી થઈ હશે. એની મા પાસે મૂકી આવ. ધાવશે એટલે પાછી આનંદમાં આવી જશે.’

હાલને બેબીને મૂકી આવ્યો. થોડીવારે લાજ કાઠીને એની પત્ની તેની પાસે આવી. અને ‘બેબી ક્યા?’ એમ પૂછ્યું. પેલાને તે વખતે પહેલી વખત ખ્યાલ આવ્યો કે ‘લૂલથી કોઈ લાગતી બાઈડીના પગમાં એ, નાની બાઈડી પધરાવી આવ્યો હતો પછી બન્ને જણાઓએ સાથે

દેવો તેનો સુકાદો યમરાજ પોતે જાતે જ આપે છે. પણ ગયા દેશમાં તહેવારનો દિવસ હોવાથી પુરસદ હોવાથી બુદ્ધા બુદ્ધા ધર્મના પ્રતિનિધિઓ યમરાજના આવાસમાં આવ્યા હતા. અને મૃત્યુલોકના માનવીની તપાસ કરતા હતા તે વખતે ત્યાં જ જામી પડ્યા હતા. હકીકત એ હતી કે એ જ દિવસે યમરાજના પુત્રવું સૂર્યની પુત્રી જોડે વેવિશાળ થવાનું હોવાથી યમરાજએ કેટલાક દેવો અને ધર્મના પ્રતિનિધિઓને પોતાને ત્યાં નોજન લેવા નોતર્યા હતા. એ આમંત્રીત ગૃહસ્થોમાંના ઉપર જણાવેલા ધર્મના પ્રતિનિધિઓ યમરાજની અદાલતમાં બેસી ગયા હતા અને એમની હાજરીનો લાભ લઈ યમરાજએ મૃત્યુલોકના માનવીઓની તપાસ માટે એમની ખાસ કમીટી નીમી દીધી હતી.

*

*

એ દિવસે યમના દુતો વીસ માણસોને-એટલે એમના આત્માઓને યમરાજ પાસે લઈ આવ્યા હતા અને યમના દુતો દરેક જણનો નંબરવાર ઓળખાણ આપતા હતા. યમના દુતો પોતે જે માણસનો આત્મા લેવા ગયા હોય તેની છેલ્લી પરિસ્થિતિ અને સંજોગોનો ઇતિહાસ આપી શકતા હતા. ત્યારે સપુણ વિગત માટે તો યમરાજને ચીત્રગુપ્તને પુછવું પડતું હતું અને ચિત્રગુપ્તના ઓપજમાંથી દરેક માણસના પાપ-પૂણ્યની વીગત મળી આવતી હતી.

*

*

યમના દુતોએ નં. ૧ ને હાજર કર્યો અને દુતે વિગત આપી કે આ માણસ અનન્ય વૈષ્ણવ હતો. મરતી વખતે ૧ ગાયત્રી દાન એણે કર્યું હતું. વૈષ્ણવનાં ધાર્મિક સ્થળોમાં તેણે હજારોનું દાન કર્યું હતું. અને કાકારજના દર્શન કર્યા વગર એ કાંઈ દિવસ લોજન કરતો ન હતો.

કમીટીના વૈષ્ણવ પ્રતિનિધિએ જ્યાં ઉપર સંતોષનો લાભ વ્યક્ત કર્યો છતાં યમરાજને એટલું કહ્યું કે આવા દાનધર્મ કરનાર જરૂર સ્વર્ગમાં

આવવાને 'લાયક છે પણ તેના પાપ-પૃથ્વનો જન્મ-ઉદ્ધારનો વિચાર્ય
ચીત્રગુપ્ત પાસેથી બળગ્યા પછી હું આપને છેવટનો અભિપ્રાય કહી શકું.'

*

*

યમરાજએ ચીત્રગુપ્ત તરફ ફરી વૃદ્ધ્યું કે 'મરનાર વૈષ્ણવે ગાયતું
ગાન કર્યું' હતું તે તેની પાળેલી હતી કે ?

ચીત્રગુપ્તએ ચોપડમા બેઠને ક્યું કે 'મારી નોધ બોલે છે કે એણે
દાન-આપવાની એ ગાય એણે પાજરાપોષણમાંથી બાંડેલી આણી હતી અને
જે પ્રાણીએ આપી હતી તે પણ પાછી પાજરાપોષણમાં પુરી આવ્યા હતા
અને શેઠના વારસો પાસેથી તેના રોકડ નાણા ઉઠા ક્યાં હતા.'

'મરનારનો વ્યવસાય શું હતો ?' યમરાજએ ચીત્રગુપ્તને વૃદ્ધ્યું :

'સાહેબ મારી નોધ બોલે છે કે ડાપડમા ડાળા બબ્બર ફરી એણે
ગરીબોના લોહી ચુસ્યાં હતાં, લાખો રૂપિયા મળ્યા હતા, અગાઉ
લેક્ટેશયર અને મેન્જેસ્ટરની મીલોના બેલીયા એ વેચતો હતા. પણ છેલ્લી
લકાઈ પછી મુંબઈની ઘણી ખરી મીલોનાં બેલીયા એકઠાથ ફરી તેણે
લાખો રૂપિયાની દોલત મેળવી હતી અને મરતા વખતે ખડું કહીએ તો
મંદવાડ આવતાં અંતઃકરણ રૂબરૂથી તેણે છુટે હાથે તન ધર્મ કર્યું હતું.'

યમરાજ ચુકાદો આપે તે પહેલાં જ વૈષ્ણવ પ્રતિનિધિએ ક્યું કે
'સ્વર્ગને માટે એ માનવી નાલાયક છે. વૈષ્ણવ ધર્મની કેટલીક આના પાળે
પણ ઇન્દ્રિયાનીયત બૂલી બચ, ગરીબોની પીડ ન સમજે એવાને અમો
વૈષ્ણવ ગણતાજ નથી.' અમારા પંથના મહાન પ્રતિનિધિ નરસિંહ મહેતા
કહી ગયા છે કે—

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ

જે પીડ પરાઈ બાળે કે.

યમરાજએ નંબર પહેલાને બાબુએ ઉભો રાખવાનો હુકમ કર્યો.

*

*

દેવો તેનો સુકાદો યમરાજ પોતે જાતે જ આપે છે. પણ ગયા દશેરાએ તહેવારનો. દવસ હોવાથી પુરસદ હોવાથી જુદાં જુદાં ધર્મના પ્રતિનિધિઓ યમરાજના આવાસમાં આવ્યા હતા. અને મૃત્યુલોકના માનવીની તપાસ કરતા હતા તે વખતે ત્યાં જ જમી પડ્યા હતા. હકીકત એ હતી કે એ જ દિવસે યમરાજના પુત્ર સૂર્યની પુત્રી જોડે વેવિશાળ થવાનું હોવાથી યમરાજએ કેટલાક દેવો અને ધર્મના પ્રતિનિધિઓને પોતાને ત્યાં ભોજન લેવા નોતર્યા હતા. એ આમંત્રીત ગૃહસ્થોમાંના ઉપર જણાવેલા ધર્મના પ્રતિનિધિઓ યમરાજની અદાલતમાં બેસી ગયા હતા અને એમની હાજરીનો લાભ લઈ યમરાજએ મૃત્યુલોકના માનવીઓની તપાસ માટે એમની ખાસ કમીટી નીમી દીધી હતી.

*

એ દિવસે યમના દુતો વીસ માણસોને-એટલે એમના આત્માઓને યમરાજ પાસે લઈ આવ્યા હતા અને યમના દુતો દરેક જણનો નંબરવાર ઓળખાણ આપતા હતા. યમના દુતો પોતે જે માણસનો આત્મા લેવા ગયા હોય તેની છેલ્લી પરિસ્થિતિ અને સંજોગોનો ઇતિહાસ આપી શકતા હતા. ત્યારે સંપૂર્ણ વિગત માટે તો યમરાજને ચિત્રગુપ્તને પુછવું પડતું હતું અને ચિત્રગુપ્તના ચોપડામાંથી દરેક માણસના પાપ-પૂણ્યની વિગત મળી આવતી હતી.

*

યમના દુતોએ નં. ૧ ને હાજર કર્યો અને દુતે વિગત આપી કે આ માણસ અનન્ય વૈજ્ઞવ હતો. મરતી વખતે ૫ ગાયનું દાન એણે કર્યું હતું. વૈજ્ઞવનાં ધાર્મિક સ્થળોમાં તેણે હજારોનું દાન કર્યું હતું. અને કાકોરજના દર્શન કર્યા વગર એ કોઈ દિવસ ભોજન કરતો ન હતો.

કમીટીના વૈજ્ઞવ પ્રતિનિધિએ મહો ઉપર સંતોષનો લાવ વ્યક્ત કર્યો છતાં યમરાજને એટલું કહ્યું કે આજે દાનધર્મ કરનાર જરૂર સ્વર્ગમાં

આવવાને 'લાયક છે પણ તેના પાપ-પૂણ્યનો જમા-ઉધારનો હિસાબ ચીત્રગુપ્ત પાસેથી જાણ્યા પછી હું આપને છોડતો અભિપ્રાય કહી શકું.'

ચમરાજએ ચીત્રગુપ્ત તરફ ફરી પૂછ્યું કે 'મરનાર વૈષ્ણવે ગાયનું દાન કયું હતું તે તેની પાળેલી હતી કે?'

ચીત્રગુપ્તએ ચોપડામાં જોઈને કહ્યું કે 'મારી નોંધ બોલે છે કે એણે દાન આપવાની એ ગાય એણે પાંજરાપોળમાંથી લાડેથી આણી હતી અને જે પ્રાણીને આપી હતી તે પણ પાછી પાંજરાપોળમાં છુટી આવ્યો હતો અને શેઠના વારસો પાસેથી તેના રોકડ નાણાં ઉભા થયાં હતા.'

'મરનારનો વ્યવસાય શું હતો?' ચમરાજએ ચીત્રગુપ્તને પૂછ્યું :

'સાહેબ મારી નોંધ બોલે છે કે કાપડમાં કાળા બબર ફરી એણે ગરીબોનાં લોહી ચુસ્યા હતાં, લાખો રૂપિયા મેળવ્યા હતા, અગાઉ લેક્ટેશયર અને મેન્જેસ્ટરની મીલોના ધોતીયાં એ વેચતો હતો પણ છટ્લી લડાઈ પછી મુંબઈની ધણી ખરી મીલોના ધોતીયા એકલાથ ફરી તેણે લાખો રૂપિયાની દોલત મેળવી હતી અને મરતી વખતે ખરું કહીએ તો મંદવાડ આવતા અંતઃકરણ હંખવાથી તેણે છુટે હાથે દાન ધર્મ કયું હતું.'

ચમરાજ ચુકાદો આપે તે પહેલા જ વૈષ્ણવ પ્રતિનિધિએ કહ્યું કે 'સ્વર્ગને માટે એ માનવી નાજાયક છે. વૈષ્ણવ ધર્મની ફટલીક આરા પાળે પણ ઇન્શાનીયત ભૂલી જાય, ગરીબોની પીડ ન સમજે એવાને અમે વૈષ્ણવ ગણતાં જ નથી.' અમારા પંચના મહાન પ્રતિનિધિ નરસિંહ મહેતા કહી ગયા છે કે—

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ

જે પીડ પરાઈ જાણે કે.

ચમરાજએ નંબર પહેલાને બાબુએ ઉભો ગળવાનો હુકમ કર્યો.

ત્યારે પછી બીજા નંબરને ચમરાજી આગળ રજુ કરવામાં આવ્યો. અને ચમરાજી પાસે જોઈને તેને વિષે રીપોર્ટ 'ચેર ક્યો' કે

‘આ માણસ જૈન છે. કમીડી મ કમીડીને બહુ જ જાણવે છે. દર શનિવારે ગામ બહાર જઈ જાડતાં ચડમાં કમીડીઆરામાં લોટ નાંખી આવતો હતો. માછલીઓને ચણા ખવડાવતો હતો. કાઈ કાઈ વખત ગાયને ઘાસ ખવડાવતો હતો અને નાગપાંચમને દિવસે નાગને દુધ પાતો હતો, અને હમણાં જ બે વરસ પહેલાં તેણે એક મોટો સંઘ કહાડ્યો હતો, જેમાં હજારો જૈનોએ ભાગ લીધો હતો અને લાખો રૂપિયાનું આધિયુ ક્યું હતું.’

વૈષ્ણવ પ્રતિનિધિઓના અનુભવને ધ્યાનમાં રાખી આ બીજા નંબરની તપાસ વખતે કમીડીમાં એટલા જૈન પ્રતિનિધિએ મહો ઉપર કાઢ્યાણ પ્રકારનો ભાવ નહિ આવવા દેવા માટે ખાસ કાળજી રાખી હતી. અંગ્રેજી સ્મુલ્હ કોમેડીઅન બસ્ટર કીટન જેવું ભાવવિહોણું મોહું તેણે રાખ્યું હતું.

ચમરાજીએ ચીત્રગુપ્તને પુછ્યું કે ‘બીજા નંબરનો વ્યવસાય શું?’

ચીત્રગુપ્તે ચોપડો જોઈ જવાબ આપ્યો કે ‘છેલ્લા મહાયુદ્ધ દરમિયાન

ખાંડ અને ઘાસતેલમાં કાળાં બળ્લર કરી આખા કહીયાવાડમાં એણે કાળો કુળાટ ઉભો કર્યો હતો અને ગરીબોને શું મધ્યમ વર્ગનાઓને ન પોસાય એવા ઘાસતેલ અને ખાંડના ભાવ વધારી દીધો હતા. કેટલાક દેશી રાજાઓના દિવાનો સાથે મળી અને કેટલાક દાંખલાઓમાં ખુદ રાજાઓ જોડે ભાગીદારી કરી કેટલાક સ્ટોટમાં એણે ખાડ અને ઘાસતેલના બજારો મેળવી ધુમ દેખત એકઠી કરી હતી. અને સૂર્ય સમય નજદીક આવતાં ક્યુતરને ચણા, ગામમાં પતાસાંની વહેંચણી, શેરીના કુતરાંને ગાંડીયા ખવરાવી તેમ સંઘ કાઢી, તેણે પુણતું લાંચું બાંધવા પ્રયાસ કર્યો હતો. આ માણસ પણ દહેરે જઈ આવ્યા પછી જ ભોગવત કરના હતા.’

એને નરકમાં ફેંકી દ્યો. જૈન પ્રતિનિધિએ ગુસ્સે થઈ કહ્યું.

યમરાજ હસ્યા અને ખીજ નંખરને પણ પહેલા નંખરની બાબતમાં ઉભો રાખવા હુકમ કર્યો.

ત્યાર બાદ મૃત્યુના કાસદોએ નંખર ત્રણે રણ કર્યો અને કહ્યું કે આ માણસે ધણાય રાજકીય ક્ષણમાં મોટી મોટી રકમો આપી હતી. એના ગામમાં એ રાજદ્વારી આગેવાન ગણાતો હતો. ખાદી પહેરતો હતો અને દરરોજ રેડીઓ કાંતતો હતો અને એના રાચનમંદીરમાં એણે ગાંધીજીની છબી રાખી હતી અને સવારના પહોરમાં મહાત્માજીની છબીનું દર્શન કરી પછી જ કામકાજે વળગતો હતો.

કમીટીમાંના એક સભ્યના મોઢામાંથી ઉદ્ગાર સરી પડ્યો કે આ તો “આદર્શ જીવન” કહેવાય.

“અભિપ્રાય આપવામાં ઉતાવળ ન કરો, યમરાજ હસીને બોલ્યા ચિત્રગુપ્તના ચોપડામાં તેનું જમા-ઉધાર પાસું જોવા દ્યો.” એમ બોલી યમરાજએ ચિત્રગુપ્ત તરફ નજર કરી તો તેણે તરત જ જવાબ આપ્યો કે—“સાહેબ આ માણસ ધોળો ખગ હતો, ગામના જાણકાર લોકો એને ખગલગતના નામથી ઓળખતા હતા. સાવકી માતો હક ડુગાવી મારી, બાપની મીલકત તેણે હાથ કરી હતી, અને પીતાશ્રીની દ્વીતીય પરણેતરને આ તેના સાવકા પુત્રે રસ્તે રાજગતી કરી દીધી હતી. કોંગ્રેસમાં લાગવર વધારી ધંધાકાના કેટલાક ગામોમાં તેણે તુવરની દાળમાં કાળાં બબ્બર કપડાં હતાં અને મોટા મોટા કોન્ટ્રાક્ટો લઈ મબુરોને રખડાવી આ માણસે લાખો શ્રમજીવીઓનું લોહી પી કરોડોની દોલત જમા કરી હતી અને જાહેર પ્રજાની નજરમાં ઉજળો રહેવા અને અખબારના પાને એવું બહુ ચમકાવવા એ તંત્રીઓને હાથમાં રાખી રાજદ્વારી ફાંડોમાં મોટી રકમો ભરી અને કોઈ મહાન નેતાઓ પોતાને ગામ આવે ત્યારે તેમની સરલરામી

ખડે પગે ઉભો રહી એ માણસ સારો દેખાવા પ્રયત્ન કરતો હતો. પણ પાધડીના લોભે એણે પોતાની સગી દીકરીને પોતાનાં મકાનમાં ચોરરી ભાડે આપી નહોતી.”

*

*

આમ વીસે વીસ નંબરોનો ઇતિહાસ થમનાં હુતોએ રજુ કર્યો અને ચીત્રગુપ્તના ચોપડામાં એમના સાચા જમા-ઉધાર પાસાં નીકળ્યા. કોઈ જાણવાળાની બદમાશી બહાર આવી. કોઈ મીલોવાળાની મવાલીગત ખુલ્લી થઈ. મૃત્યુ લોકોમાં ધર્મશુર થઈને ફરતાં કોઈ આદમીની પીલાસી લીધી ચીત્રગુપ્તે પ્રગટ કરી. અને સખાવત કરનારા ધણાએ માણસોનાં કાળાં બળરનાં કરતુકો સ્વર્ગના ચોપડે નોંધાયલા થમરાજ આગળ બહાર પડ્યાં.

આ બધી હકીકતો સાંભળી થમરાજની એ ખાસ કમીટીમાં હાજર રહેલા જુદા જુદા ધર્મના પ્રતિનિધિઓએ એક સાથે ઉભા થઈ હાઇકોર્ટની જ્યુરીની માફક એકમતે અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે “મૃત્યુ લોકના આજના જમાનામાં વસતા ધણા ખરા માનવીઓ ધર્મના પંથથી ચળી ગયા છે. ધર્મનો માત્ર એ ડોળ કરે છે. અમારા પંથના માત્ર થોડા નિયમો અને કર્મકાંડો પાળી માણસાઈ ભૂલી પોતાના અંગત સ્વાર્થ માટે આ માનવીઓ કામ કરી રહ્યા હોય છે. કોઈ ધર્મે માનવીને આત્મીયત કે ઇન્સાનીયત ચુકવા કહ્યું નથી એટલે આવા માણસોને સ્વર્ગમાં આપના સદન સુધી ધાવવાની જરૂર પણ નથી. એમને તમારા કાસદોએ સીધા દોઝખમાં ફેંકી આવવા જોઈએ.

“નહિ નહિ, હું ખીજો નિર્ણય કરવા કરવા માંગું છું” એમ થમરાજએ કહ્યું.

એમને નરકમાં મોકલવા હું તૈયાર નથી. મૃત્યુ લોકમાં એમને હું પાછા મોકલવા માંગું છું. પણ કાળાં બળરના એમના કરતુકોની શીક્ષા નરીકે એમને કાળા ચહેરા અને કાળા હાથ પગ સાથે માનવ શરીરમાં

માંડાના મુખ સાથે જન્મે એવું હું કરવા માગું છું. હલે પુંઝાં વગરના કાળાં મોઢાના વાંદર ફેશનના 'માનવીઓ નીચે સ્વયં લોકમાં હેરાન થાય. અહિં રસોઇયાએ ખખર આપતાં યમરાજ અગ્ને તેમના મહેમાનો સંહનના અંદરના ભાગમાં બોજન કરવા સીધાવ્યા.

૨૦. ચંચળનો સાળુ, ચણીઓ ન ચોળી

મારા એક વણિક સ્નેહી રમણલાલના કુટુંબિયાવાડના કંઈપુર ગામના નગરશેઠની એકની એક પુત્રી સાથે લગ્ન થયા. સાત લાખો વચ્ચે એ ચંચળ એકની એક બહેન હતી. બહુ લાડમાં ઉછરી હતી. ઉંમર મોટી થઈ ગઈ હોવાથી બાપે લગ્ન પછી તરતજ આજીવાણી અને સાસરે વળાવી હતી.

ચંચળના પરિચયમાં હું આવ્યો ન હતો પણ રમણલાલ મારો લગ્નગાઠિયો મિત્ર હતો. ગાંધીજીની લડતમાં પણ તે સ્વયંસેવક તરીકે ભાગ લઈ બે ત્રણ વખત જેલવાસ ભોગવી આવ્યો હતો. તેને ઓળખાણો સારી હતી. એટલે જેલમાંથી છુટ્યા પછી શેર બજારમાં એક જુના નાણીતા દલાલને ત્યાં પેટાદલાલ તરીકે કામ કરતો અને સાધારણ આવક મેળવતો. પોતાના ધરાકોને તે સારી સલાહ આપતો હોવાથી અને શેર બજારમાં ચાલતી કેટલીક આંટીધૂંટીઓનો એ કદી ઉપયોગ કરતો ન હોવાથી એ શ્રીમંત નહોતો બન્યો પણ થોડાક સંવર ધરાકો તેને મળ્યા હતા.

ગીરગામ પરની એક ચાલમાં જે ચોરખાના બેટામાં એ રહેતો હતો અને ધંધામાંથી નવરાશ મળતાં કાચિસ કે સમાજસેનાનું કામ કરતો હતો. રમણલાલને પરણ્યાને માંડ છ મહીના થયા હશે ત્યાં એની નાતમાં એની વાતો થવા લાગી. હું ભુલેશ્વર પર જે ચાલમાં રહેતો હતો ત્યાં એની નાતના કુટલાક માણસો મારી પડોશમાં રહેતા હતા. તેમાંના કુટલાક કંકણપુરના નિવાસી હતા. એટલે નગરશેઠની છોકરી વિધે વાતો કરવામાં એ પડોશીઓને બહુ રસ પડતો હતો.

*

*

એક દિવસે મારી બાબુમાં રહેતાં ચંપાબાઈએ મને કહ્યું કે “તમારા દોસ્તાર રમણ બચારી ચંચળને બહુ હેરાન કરે છે.”

રમણ ગાંધીજીનો ભક્ત હતો. માણસ તો શું પણ બિલાડીનો બચ્ચાને પણ હેરાન કરે એવો એનો સ્વભાવ નથી એ હું બોલતો હતો. એટલે મેં ચંપાબેનને સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, “રમણ ચંચળને કઈ રીતે હેરાન કરે છે? શું મારજી કરે છે? ખાવા નથી આપતો? એનું અપમાન કરે છે? કઈ રીતે એને હેરાન કરે છે?”

“અરે બિચારી નગરશેઠની છોકરીને જોણે આપને ઘેર પાણીનો કુંજચોયદ્ધલયો હોય નહિ તેને બિચારીને રમણ રેશન લેવા, શાક લેવા અને વોશીંગ કંપનીમાં કપડાં આપવા લેવા ખોકલે છે.”

“ચંપાબેન, ધરની સ્ત્રી એવું કામ કરે એમાં હું કઈ ખોકું બોલું નથી.”

“પણ એતે કાની છોકરીને પરણ્યો છે એ તો સમજવું બોધ્યું ને?”

“તમારા નગરશેઠ પાનાવંદ લાઈએ આખી નાતમાંથી રમણને પસંદ તે સમજીને જ ક્યો હશેને?”

“પણ પોતાની વહુ કેવી રીતે ઉઠ્ઠી છે એ તો તમારા રમણે જાણ રાખવું જોઈએ ને?”

“ત્યારે તમે શું એમ કહેવા માગો છો કે ચચળને પલંગમાં સુવાડી રાખી રમણે પોતે બધું કામ કરવું જોઈએ?”

“ના, હું એમ ક્યાં કહું છું? પણ જાપને ત્યાં લાડમાં ઉઠરેલી સુવાળી છોકરી પર એકદમ આવું વૈતરૂં ન નાખવું જોઈએ.”

*

*

થોડા દિવસ પછી કંડુણપુરના ખીજા એક જૂઠા અને તેમના પતિદેવ જમનાદાસ લાઇએ આવી મારી પાસે ફરીયાદ કરી કે, “તારો મિત્ર રમણલાલ તો સાવ વેચ્યો લાગે છે. નગરશેઠ જેવાની છોકરીને પરણ્યો. પણ સસરા પાસેથી લાલ લેતાં આવડતું નથી. પાનાચંદ શેઠને વારંવાર મુંબઈ આવવાતું થાય છે એ માટે એમણે મરીનદાસન પર પરસેથી એક ફ્લેટ લાડે રાખ્યો છે. એમણે રમણને ચચળને લઈ એ ફ્લેટમાં રહેવાની સલાહ આપી પણ રમણે તેનો સાફ ઇન્કાર કર્યો. પાનાચંદ શેઠ પોતાને ખર્ચે નોકર અને રસોયો રાખી દેવા તૈયાર હતા એ વાતની પણ તેણે ના પાડી અને ઘરમાં બિચારી ચંચળ પાસે ધંટી દળાવે છે અને ધરકામ માટે નોકર પણ રાખ્યો નથી”

*

*

એ દંપતીની વાત સાંભળી મને હસવું આવ્યું. સસરાના ફ્લેટમાં રહેવા એ ન ગયો એ માટે તો મારા એ સ્વમાની મિત્ર પ્રત્યે અને લાગણી, ચર્ધ અને રમણ માટે મને માન વધ્યું છે એ ખબર મેં એ દંપતીને આપ્યા પણ ધંટીની બાબતમાં મને તપાસ કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી.

ચંચળ જેવી સુવાળી છોકરી પાસે ઘરમાં એ ધંટી કેમ દળાવતો હશે એ વાત સાંભળી મને પણ નવાઈ ઉપજી હતી. એક દિવસે સવારે આઠ વાગે હું પહોંચી ગયો. ત્યાં રમણ અને ચંચળ બંનેને સાથે બેસી

મેં ધંટી ફેરવતાં જોયા. મેં જોના ગામવાળા એને માટે શું કહે છે એ વાત રમણને ન કહી. પણ બપોરે બજારમાં મળતાં એણે મારી આગળ ખુલાસો કર્યો કે “તારી લાભીના મગજમાંથી સુવાળાપણું અને શેઠાઈ દૂર કરવા માટે હું અવનવા અખતરા કરી રહ્યો છું. સળી લાગવાની એને ટેવ ન હતી. નોકરચાકરો મારફત જ કામ લેવાની આદત હતી. એને એને લીધે એ હંમેશાં માંદલી રહ્યા કરતી હતી. તેને કસરત મળે અને હાથે કામ કરવાની ટેવ પડે એ માટે મેં ધરધાટી નથી રાખ્યો. છુટો રામો કામવાસણ માંજી જાય છે અને કપડા ધોઈ જાય છે અને ધંટી ફેરવવામાં હું ભોજા બેસું છું. એટલે એનો સંકાચ હવે ધીરે ધીરે ઓછો થતો જાય છે. સુખપથી પાવરધી થાય એટલા માટે એને હું રેશન લેવા, શાક લેવા, અને વોશીંગ કંપનીમાં મોકલું છું.”

“પણ એનો ઉછરે દુવો હતો એ તું જરા લક્ષમાં રાખે તો સારું” મેં ખીતાં ખીતાં જરા ટકાર કરી.

એટલે રમણે જરા તપી જઈને કહ્યું કે “એ મને પરણીને આવી છે તો જે રીતે હું રહેતો હોઉં એમ જ તેણે રહેવું જોઈએ. જરા થોડા દિવસ આકરં લાગશે પણ પછી ટેવ પડી જશે.”

*

*

થોડો વખત રમણની નાતવાળાઓએ મારી આગળ ફરીયાદ કરવાનું માંડી વાળ્યું. પણ રમણને પરણ્યાને બાર મહીના થયા ત્યાં એથી તો અંખાખેત અને લલિતાખેતે મારી આગળ ધસી આવીને ખબર આપ્યા કે “અંચળ પિયર ચાલી ગઈ અને હવે તમારા દોસ્તારને હાથે ચોટલા ટીપવા પડે છે.”

“એવું તે શું બન્યું હતું?” કે મારા મિત્ર-પત્નિએ એકદમ આવી ઉગ્ર પગલું લીધું?”

“અરે ન દ્યે? ધણી થઈને બાયડીના લુગડાં ચોરે તો બાયડી, ક્યાં બપો!”

“શું રમણે ચંચળનું કંઈ ચોષું હતું?”

“હા. એનો એક સાણ, ચોળી અને ચણીયો ત્રણે વાના એ ચોરી મળ્યો હતો. અને ચંચળે પુછ્યું ત્યારે તેનું મોઢું તોડી દીધું અને તેના બાપને ગાળો લાંડી. એટલે ચંચળે બાપને તાર કરી મુંબઈ બોલાવ્યા અને તેના બાપ ચંચળને પોતાની સાથે લેતા ગયા. મિચારીને પરણ્યાને એક વર્ષ પુરું થયું ન હતું ત્યાં આ તારા વેદિયા મિત્રે તેના પર દુઃખના હુગર ખડકી દીધા.”

હું રમણ પાસે કંઈ પણ ખુલાસો માગવા ગયો નહિ પણ પેલા કાળીદાસભાઈ અને લલિતાબેનને મેં એ ચોરી સંબંધમાં વધુ વિગત લઈ આવવા કહ્યું—એવું જણાવીને કે રમણે શા માટે પોતાની સ્ત્રીના લુગડાં ચોરીયાં હતાં તેનું કારણ આપણે બાણવું જોઈએ.

કાળીદાસભાઈ તકુટી ઉઠ્યા અને બોલ્યા કે “કાઈ બીજી કળાવંતી રાખી હશે. એને આપવા માટે ચંચળના લુગડા તમારા મિત્રે ચોરીયાં હશે... ગાંધીવાદી ખાદીભક્તોનું ભલું પુછવું. એ બધા ખાદી પહેરનારા ધોળા બગ જેવા હોય છે.”

“કાળીદાસભાઈ, તમે વિલાયતી કાપડો વેપલો કરતા હતા અને ગાંધી ચળવળમાં તમારું હિંમણું થઈ ગયું ત્યારથી તમને કોંગ્રેસમેન અને ગાંધીભક્તો પર પહેલેથી પૂર્વગ્રહ છે એ હું જાણું છું પણ મારો મિત્ર કાઈ બીજી સ્ત્રી રાખે એ વાત હું માનતો જ નથી.”

ચોળા દિવસ પછી લલિતાબેન અને કાળીદાસભાઈ ખસીયાણા પડી ગયેલા મારી ઓરડીમાં આવ્યા અને મારા પુછવાથી તેમણે ખબર આપી કે રમણલાલે તેમનું મોઢું તોડી દીધું હતું અને તેમને ચોકપુ સંભળાવી દીધું કે કાઈ દંપતીના જીવનમાં માથું મારવાનો તેમને બીલકુલ અધીકાર નથી.

રમણે કરેલી ચોરીની વાત એની આખી નાતમાં પ્રસરી. ચંચળ રીસાધને પિયર ચાલી ગયાની વાત આખા મુંબઈમાં રહેતી એમની જ્ઞાતિ અને ઠેક કાઢ્યાવાડ સુધી પહોંચી. જ્ઞાતિના કેટલાક વડીલો રમણને ગાલા ઘર્ષ સલાહ આપવા જયા હતા. એમનું પણ મોઢું રમણે તોડી લીધું હતું. અને એ મુરખીઓને ચોક્કસ કહી દીધું હતું કે “ચંચળને મેં કાઢી મુકી નથી. એ પોતાની મેળે ચાલી ગઈ છે. જ્યારે પાછી આવે ત્યારે હું ગાખવા તૈયાર છું, ન આવે તો થે વાંધા નથી. હું મારે રેડીયો કાંત્યા કરીશ અને સમાજસેવા કર્યા કરીશ”

નાતના વડીલોને પણ આવો શેકડો જવાબ મળવાથી રમણની વધુ નિંદા થવા લાગી. એટલે એક દિવસે મેં એની પાસે જઈ આ ચોરીની વાત શું છે એ પુછ્યું ત્યારે તેણે ખુલાસો કર્યો કે “વાત નજવી છે. મારા હૈરત ફીસનના લગ્ન થવાના હતા. એક કન્યા વિષે ઝગડે હતો. કન્યાનો વાપ એને પૈસા લઈને કોઈ બુદ્ધા શ્રીમંત જોડે પરણાવવા માગતો હતો. છાકરીએ તેની મા સાથે તેના મામાને ત્યાં આશરો લીધો હતો. લાવનગરથી તેના મામાનો ફીસન પર એકદમ તાર આવ્યો કે “તાર મળતાંની સાથે તુરત જ લાવનગર આવો તારા લગ્ન કરી નાખું.” મારી પાસે માંડ બસો રૂપિયા હતા, ફીસન પાસે સો જ રૂપિયા હતા એ ત્રણસો રૂપિયામાં અમે નોતરીત પ્રમાણે ડો હાગીને લઈ લીધો. લગ્ન માટે પૈસા ઉછીના વ્યાજે લેવાની ફીસન વિરોધ હતો. હું પણ એ વાતની વિરોધ હતો. તેમ કાળાં બજારમાંથી મોંઘુ કાપેક નહિ ખરીદવાના મેં અને ફીસને સોગંદ લીધા હતા. ચંચળ પાસે દૂકા ભરીને સાડીઓ, રેશમી ચણીયા અને મખમલની ચોળી બધું પડ્યું હતું. ફીસન જે દિવસે મારે ત્યાં આવ્યો તે દિવસે ચંચળ એક સગાને ત્યાં જમવા ગઈ હતી. ચંચળને સમજાવી લેવાશે એમ માની મેં તેની એક પાતળી ફીનારવાળી મલમલની સાડી ફીસનને ધોતીયા તરીકે પહેરવા માટે આપી. બેતકીના એક રેશમી ચણીયામાંથી મેં ફીસન માટે એક રેશમી કંકની કરાવી નાખી અને ચંચળના એક મખમલના ખસાઉમાંથી

કાપડ છુટું કરી તેનો બટવો તયાર કરી નાંખ્યો અને મારી એક રેશમી ખાદીની ટોપી મેં કીસનને આપી, તેજ દિવસે રાતના કાઠિયાવાડ મેઘમાં મેં તેને લાવનગર લેગો કરી દીધો. બે ત્રણ દિવસ સુધી તો ચંચળને ખબર પડી નહિ પણ મેં જ તેની આગળ વાત છેડી કે “તારા બે ચણીયા સાડી અને એક ચોળીનો મેં ઉપયોગ કર્યો છે, ને હું તને આવતી દિવાળી સુધીમાં જરૂર પાછા લઈ આપીશ”

ચંચળ સમજી જશે. એક વરસ મારી સાથે રહેવાથી મને ઝોળખી શકી હશે એમ મને ધારણા હતી પણ તેને બદલે ઉલટું બન્યું. તેણે તો રક્ત શરૂ કર્યું. તેને એમ વહેમ પડ્યો કે મેં કાઠિયાની એ વસ્તુઓ આપી દીધી હશે. કીસનની વાતનો મેં ખુલાસો કર્યો પણ તેણે એ વાત માની નહિ. અને તરતજ તેણે મને મેણા મારવા શરૂ કર્યા અને “તમને આવા ન્હોતા ધાર્યા, તમે તો ધોળા બગલા જેવા છો.” એવા એવા મેણાં મારી પર ફેંક્યા. એટલે મેં પણ મિનજ ખોમને કહ્યું કે “તારા કાળાં બળરેશીયા આપ કરતાં હું સારો છું. ખાંડનો અને કાપડનો તથા ઘાસલેટનો ઇનજર લઈ કાળાં બળર કરી તારા બાપે લાખો રૂપીયા પેદા કર્યા પણ કંઈપુરની મરીય વસ્તી એના નામનો કાળો કકળાટ કરે છે.”

*

અલબત્ત મેં મિનજ ખોવામાં બૂલ કરી હતી એમ મને લાગ્યું. બીજેજ દિવસે ચંચળે હું બળરમાં હતો ત્યારે પડોશીના છોકરા મારફત પાનાચંદ શેઠને તાર કર્યો. પાનાચંદ શેઠ આવ્યા, મારી નેડે બોલ્યા પણ નહિ અને પોતાની છોકરીને લેતા ગયા. મેં ઘડે બળી લુગડાંની ટુંકા પણ લેગી લઈ જવા કહ્યું અને એ બાપ-દિકરી નિહાય થયા.

વાત આટલીજ છે. અલબત્ત મેં પાછળથી પાનાચંદને કાગળ લખ્યો કે “તમારી છોકરીનો શુરસો ઉતરે ત્યારે ગમે ત્યારે પાછી આવી શકે છે, હું તેને રાખવા તયાર છું, પણ મારી રીત.”

✱

૨૧. તમારી સાસુને પાંખો

કાઠિયાવાડના મધ્ય પ્રદેશમાં આવેલા કંકણપુરમાં નગરશેઠ ધનશ્યામદાસ સાઠ વર્ષની જૈદ ઉમરે ધાટણ જોડે, પરણ્યા, લગ્નઅધિથી જોડયા, ધાટણને ધરનો કરોબાર સોંપ્યો. એટલે અમારું કંકણપુર ગામ એકલું જ નહિ, પણ આખું કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને મહાગુજરાત બધાં સળવળી ઉઠ્યાં, અભયખીથી દંગ થયાં અને ધરડે ધડપણ, ધનશ્યામદાસ જેવા સનાતની એકમાળી શેઠને આ શું સૂઝ્યું, એ વિશે વિમાસણમાં પડ્યા.

ધનશ્યામદાસ શેઠને કાંઈ કમી નહોતી. કાઠિયાવાડમાં વેપાર કરી એમણે પુષ્કળ દોલત મેળવી હતી. એ પાંત્રીસ લાખના આસામી ગણાતા હતા. ઘેર ત્રણ દીકરાઓ હતા. દીકરાઓની વહુઓ હતી, અને બહોળું કુટુંબ હતું. કાઠિયાવાડમાં અને ગુજરાતમાં તેમજ ગુજરાત બહાર શેઠનાં અનેક જીનો હતાં. રૂનો, કપાસિયાનો અને તેલનો તેમનો બહુ બહોળો વેપાર હતો. તેલ તો આખા કાઠિયાવાડનું એકલાથ કરી, એમણે આખા કાઠિયાવાડની જનતાનો હાયકકળાટ વહોરી લીધો હતો,

ઘેર ભેંસો હતી, ગાયો હતી, દૂઆણું હતું, એમ શેઠ બધી વાતે સુખી હતા. વળી ગામમાં ધનશ્યામદાસ શેઠ લખ્મપ્રતિષ્ઠિત ગણાતા હતા. ગામના વૈષ્ણવ મંદિરમાં એમણે શ્રીનાથજીની ધજા પણ ચડાવી હતી. અને વારંવાર ગામમાં સખાવત કરી, ગામના આગેવાનોમાં આગવી હરોળમાં આબ્યા હતા.

કંકણપુરના આવા સજ્જન શહેરી ધરડે ધડપણ પરણે, અને તે પણ એક ધાટણ સાથે, ધરની નોકરહી સાથે. એ ઘટના જાણી આખું ગામ ચમકી ગયું હતું.

લોકો કહેતા કે ધનશ્યામદાસ શેઠના આ લગ્નસાહસમાં કેંઈક ઘણમાં કાળું છે. પણ, શેઠના નિકટના પરિચયમાં આવનાર એમના સ્નેહીઓને,

આ ઘટના કેમ બની હશે, એ સમજાવું નહોતું. કારણ કે શેઠ બુવાનીમાં, વેપાર અંગે દિલ્હી, કલકત્તા અને મુંબઈ ધણાં વર્ષો રહ્યા હતા, પણ વેપારમાં એટલા બધા રચ્યાપચ્યા રહેતા કે રસિકતા કે રંગત માણવાની એમને જરાય પુરસદ રહેતી નહીં. એમના સ્વભાવમાં જ વિલાસી વૃત્તિ હોઈ અગાઉ દેખાઈ નહોતી. શેઠની પંચાવન વર્ષની ઉંમરે એમના પત્ની ગુલાબકુંવર અવસાન પામ્યાં હતાં, અને ત્યારથી શેઠ વિધુર અવસ્થા ગાળતા હતા. લોકો કહેતા કે, ગુલાબકુંવરને ધનશ્યામદાસ શેઠ પૂજતા હતા. એમનો પડયો બોલ જીવ્યકતા હતા અને ગુલાબકુંવર બહુ ધરમી હતા. એમની પાંઠપૂજ, દેવદર્શન, બ્રાહ્મભોજનો અને યાત્રાપર્યટણો માટે શેઠ હમેશા સગવડ કરી આપતા અને શેઠના ઓફિસ રૂમમાં, અને શયન ખંડમાં ગુલાબકુંવરનાં બે મોટાં તૈલચિત્રો, ગુજરાતના પ્રખ્યાત ચિત્રકારો પાસે ખાસ ચિતરાવેલાં રાખતા હતા.

ધનશ્યામદાસ શેઠના આ વિચિત્ર પ્રકારના લગ્નથી ગુજરાત-કાઠિયાવાડનાં વર્તમાનપત્રોને દિવસો સુધી ખેરાક મળ્યો હતો. કંકણપુરમાં અને બીજાં ગામોનાં તેમની નાતના યુવકોએ સલામો લરી, શેઠના આ પગલાં સામે ફિટકાર વરસાવતા ભાષણો ઝીંક્યા હતાં, અને એક-બે સાહસિક યુવાનોએ તો અંદાલતને આગણે ધા નાખી શેઠનું એ પગલું કાયદેસર હતું કે કેમ તે વિષે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હતો. અને તે વખતે એ વાત જાહેરમાં આવી કે શેઠે બધું કાયદેસર, રીતસર અને ધોરણસર કયું હતું.

એમને ત્યાં કામ કરતી ઘાટણ, પાંત્રીસ વર્ષની વિધવા હતી. અને શેઠે પહેલાં આર્થસમાજવિધિ પ્રમાણે લગ્ન કરી, પછી હાઇકોર્ટમાં એ લગ્ન રજિસ્ટર કરાવ્યાં હતાં. અને પરણ્યા પછી પોતાની મીલકતનો તમામ વહીવટ એ ઘાટણને સોંપી દીધો હતો.

શેઠની દોલતના બળથી, એમની સામેનો ઉઠાપોહ ઠંડો પડી ગયો. કંકણપુરની એમની નાતના પટેલ તરીકે તેઓ ફરીબાર ચૂંટાઈ આવ્યા. અને કંકણપુરથી વઢવાણ ગયા; ત્યારે ત્યાંના યુવક મંડળે

એમના માનમાં સત્કાર સમારંભ થોજ્યો, અને કેટલીક જાહેર સંખાવતોમાં મોટી રકમોનાં દાન કરી, ધનશ્યામદાસે પોતાની ગુમાવેલી પ્રતિષ્ઠા ફરી પાછી સંપાદન કરી.

એમના નવાં લગ્ન પછી, હું એત્રણ વખત ધનશ્યામદાસ શેઠને ખંગલે ગયો હતો, અને મેં જોયું હતું કે એમની નવી પત્ની કાશી, એમની અનન્ય ભાવે સેવા કરતી હતી. અને ગુલાબકુંવરનો શોક, શેઠ ભૂલે એ જાતના દરેક પ્રયત્નો કરતી હતી. દરમ્યાન શેઠને હૃદયરોગ લાગુ પડ્યો. આ દુનિયાના પોતે થોડા દિવસના મહેમાન છે, એ વાતની તેમને પ્રતીતિ થઈ. એટલે, પોતે ઓચિંતા અવસાન પામી જાય, એ પહેલાં પોતાના નવા લગ્ન વિશે, જે સંબંધમાં આખા ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં ખૂબ ઉહાપોહ જાગ્યો હતો, તે વિશે ખરી હકીકત, સાચો ખુલાસો જાહેર જનતા આગળ કરી નાખવાનો તેમણે નિર્ધાર કર્યો. અને દુમરી સચનાથી આપણા રાજદ્વારી નેતાઓ, છાપાના પ્રતિનિધિઓની પ્રેસ કોન્ફરન્સ ઓલાવે છે, એવી એક પ્રેસ કોન્ફરન્સ ધનશ્યામ શેઠે ઓલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એક દિવસ સવારે, એમને ખંગલે, છાપાના પ્રતિનિધિઓ ભેગા મળ્યા. એકલા કાઠિયાવાડના જ નહિ, પણ ગુજરાત, દિલ્હી અને મુંબઈના પ્રતિનિધિઓ પણ આવ્યા હતા. શેઠે છાપાઓના પ્રતિનિધિઓને સંબોધીને કહ્યું કે, 'ભાઈઓ, મોટી ઉમ્મરે મારું સ્વ ધરભંગ થાય, એના જેવી આપણ-ખીજ એકઠે નથી. મારી ગુલાબ ગઈ. હું એકલો પડી ગયો. ઘેર છોકરાઓની વહુઓ હતી. પણ એ બધી-શહેરમાંથી આણેલી, શ્રીમંત માખાપોની બેટીઓ હતી. પૈસાનો મદ, મારા કરતાં એમને વધુ હતો. કિશોરવયમાં અને જુવાનીમાં, મેં તો પરસેવો પાડી વૈતરું કંઈ હતું. જ્યારે આ તો શ્રીમંતાઈના સિંહાસન પર પરણીને તરત જ બેસી ગઈ હતી. હું જરા જૂના વિચારનો ખરા, વહુઓ રસોયો રાખવા કહેતી, પણ હું રાખતો નહિ. ગુલાબે મારી ગરીબીમાં અને શ્રીમંતાઈમાં હાથે જ રાટલા

ધંધા હતા. મુંબઈ અને સુરતની મુંબાળી સ્ત્રીઓને ખારા ઘરમાં હાથે રસોઈ કરવી પડતી તે જરા આકરું લાગતું.’

‘એટલે મેં વિશ્વાસ મૂકી, મારી તિન્નેરીની યાત્રી અને કપ્પાટની ચાવીઓ વહુઓને સોંપી દીધી હતી. અને વહુઓ મારી ગુલાબના દાગીના કે લૂગડાં પહેરે એનો મને વાધો નહોતો. પણ સામુનાં એ કપડાં અને દાગીના માટે વહુઓ અંદર અંદર લાગતી અને નાણાંની કેથળીની સત્તા એમના હાથમાં આવવાથી, હું પોતે ઘરનો સાલિક છું એ હકીકત વહુઓ વીસરવા લાગી. યુદ્ધને તો ગમે તે આપીશું નો આવશે, એ મનોવ્રત્તિથી એ પનોતાં પગલાંની પુત્રવધુઓ કામ કરાવી માડી.’

‘ગુલાબના જીવનાં મારે ત્યાંથી આપું ગામ છાસ લઈ જતું. અને લખ કે એવા મંગલ પ્રસંગે, મારે ત્યાંથી હામ-વાસણ-ગાદલાં વગેરે લઈ જતાં, પણ આ નવી ફેશનેબલ વહુઓ આવ્યા પછી, એ બધું ટળી ગયું.’

‘એક દિવસ હું જમવા બેઠો ત્યારે મારા ચોટા છોકરાની વહુએ એના ધણીની થાળીમાં ઘીવાળી રોટલીઓ મૂકી, કંઠેલા દૂધનો મોટો ચાંદોનો ખાલો મૂક્યો, માખણનો નાનો સરખો પિંડો મૂક્યો અને મારી થાળીમાં માત્ર બાજરનો રોટલો, અને પાણી જેવી છાસ જ મૂકી. શાક તે દિવસે બહુ સ્વાદિષ્ટ થયું હતું, એટલે છોકરાઓએ વધારે પડતું ખાવાથી મારે માટે રહું જ નહોતું. મારી બિચારી નોકરડી કાશીની આખમાં, મારી આ પરવશ સ્થિતિ જોઈ આંસુ આવી ગયા. એણે તરત જ થોડાક મૂળાનાં પતિકાં સમારી મારે માટે શાક વધારી દીધું.’

‘મારી ઉંમર થઈ. મારી સેવા કરનાર વ્યક્તિ જોઈએ. છોકરાની વહુઓ લાજ કાઢે. ડોસા ક્યા છે, શું છે, તેની ખચર કાઈ ન કોટતાં હોય ત્યારે ડોસા તાવમાં પટકાઈ ત્યારે આવી પુત્રવધુઓ કેવીક સેવા કરે તે તમે જ સમજી લ્યો.’

‘એ છાસ અને રોટલાના પ્રસંગ પછી, માઈ માથું કાટ્યું. કશીને લઈ હું મુખઈ ગયો. તેની જોડે રીતસર લગ્ન કરી નાખ્યાં. એ પાનદાન નોકરીએ પહેલાં તો લગ્ન કરવાની ના પાડી. તે બોલી કે હું એમને એમ વગર પરણ્યે પણ તમારી સેવા-ચાકરી કરીશ. મેં તમારું ઘણું વર્ષો લૂણ ખાધું છે. પણ મારે તો મારી ફેશનેબલ વહુઓને બોધપાઠ આપવો હતો અને મારી આંખ મીંચાય પછી કશીને કાઈ કાઠી ન મૂકે તે પણ મારે જોવું હતું. આ ઉમ્મરમાં મેં જોયું કે મારી સાચી સગી એ જ હતી.

‘મુખઈથી પાછા આવી, મેં હાંક મારી, મારી પુત્રવધુઓને બોલાવી, અને કહ્યું કે તમારી નવી સાસુને પોંજો! હવેથી ઘરના શોભણી એ છે. તિજોરી અને કપાટની ચાવી એને આપી દો. હવે હોસાને છાસ ને રોટલા પીરસવાની તકલીફ તમારે નહિ લેવી પડે.’

‘એમનાં સગાં અને નાતીલાઓની ભંભેરણીથી ત્રણ વહુઓ અને છોકરાઓ જુદાં થયાં. અને મેં માઈ વિદલ કરી નાખ્યું છે. માઈ ઘર, માઈ આ મકાન, અને પચાસ હજાર રૂપિયા કશીના નામ પર કર્યા છે. સાહચોત્રીસ લાખનું ટ્રસ્ટ કરી શહેરના ચાર પ્રતિષ્ઠિત સંજનો અને કશીને તેનાં ટ્રસ્ટી બનાવ્યાં છે.’

‘લાઇઓ કાઠિયાવાડની રાંક જનતાને મેં મારી ધનલોહપતાથી ખૂબ ખૂબ આજ દિન સુધી લૂંટી છે. માતગર દોલત ભેગી કરી છે. પણ મારો અનુભવ એ છે કે, પૈસો સુખ નથી આપી શકતો. માણસનું દિલ અને સેવા ઘડપણમાં સુખશાંતિ આપે છે. મેં મારા ટ્રસ્ટીઓને કહી રાખ્યું છે કે કાઠિયાવાડની ગરીબ જનતાને સસ્તું કાપડ, મસ્તું અનાજ અને ચીજવસ્તુઓ સસ્તી કેમ મળી શકે તેનો પ્રયત્ન કરવો. આ માટે એકલા કંકણમાં જ નહિ, પણ આખા કાઠિયાવાડમાં ગામેગામ કાશી-ભંડારો ઉઘાડવામાં આવશે. અને ત્યાંથી જનતાને બધી સવલતો મળશે.

‘મારાં છોકરાં-વહુઓ દુઃખી ન થાય એ માટે પણ મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. પાંચ લાખની દોલત એમને માટે ભુટી રાખી છે. અને એમને ભૂજે મરવાનો વખત આવે ત્યારે જ ચરણ કરવાથી ટ્રસ્ટ એમને પેટિયું બાંધી આપશે. આ રીતે મેં મારા છોકરાઓ અને વહુઓનું લક્ષ્મીનું સુમાન ઉતારવા માટે આ પગલું ભર્યું છે!’

‘કાશી ધરની માલકુણ બન્યા પછી આખું ગામ મારે ઘેરથી ગુલામના વખતના શિરસ્તા મુજબ છાસ લઈ જાય છે, એટલું જ નહિ, પણ ગામમાં કોઈ ઓળખીતું માંદું પડે, અથવા પડોશમાં કોઈ બીડમાં આવી પડે તો કાશી ત્યાં જઈ તેમના દવાદારની તેમ જ જોખનું કરેલું કંઈ હોય તેની બધી સગવડ કરી આપે છે.’

‘હવે આપ પત્રકારો પોતે જ વિચાર કરો કે મેં લીધેલું પગલું કઈ રીતે ગેરવાજબી છે? હા, હું કાશીના હાથનું ખાઉં છું. વૈશ્યવ-મરજદમાંથી હું ચૂક્યો હોઉં તો શ્રીનાથજી મને માફ કરે. પણ, ઘડી એ ઘડીમાં ક્યારેક અંધ પડી જનારા મારા આ છુટ્ટા હૃદયની ખરી માવજત કરનાર કાશીનો હું આણી છું.’

‘ચોડાં જ વરસો પહેલાં ધનશ્યામદાસના નામ પર શુભ વિશેષણના ચાંદ લટકાવનારા તમે લોકોએ એ ચાંદ પાછા ઝૂંટવી લેતા પ વાર લગાડી નહોતી. હવે તમારે મને વખાણવો હોય કે વખોડવો હોય તે તમે જાણો! મેં તો મારા ખરા દિલનો એકરાર તમારી આગળ રજૂ કર્યો છે. !

‘પરણ્યા પછી મારે ઘેર આવીને ઉમ્મરામાં જ મેં મારી સુત્રવધુઓને કહ્યું હતું કે, ‘વહુ જેટા, આ તમારી નવી સાસુને પોંચો!’ આજે હવે હું તમને પત્રકારોને પણ કહું છું કે મારી પત્નીને પોંચો! કોરણ કે માનવતાનો માર્ગ મને કાશીએ જ બતાવ્યો છે.’

૨૨. અ બો લા

સરલા અને શશીકાન્ત પરણ્યાને પુરા એ વરસ નહિ થયા હોય ત્યાં બંનેના મન ઉંચા થઈ ગયા. આજકાલના યુવાન છોકરા છોકરીઓના મન કાઢતે પૂછ્યા કર્યા વગર ઓચિંતા ઉંચા થઈ જાય અને ઓળખાં પુરી મોકાણ એ કે મહાત્મા ગાંધીજીના મૌનવારની નકલ કરી એક દિવસનું નહીં પણ બાર બાર દિવસનું મૌન પાળે અને એક બીજાથી અબોલા લે અને ધરબ્યવહારમાં જ્યારે અબોલાનો સમય ચાલતો હોય ત્યારે નાટકના પૂતળાઓ માફક ધશારાથી વાતો કરે.

મારા પણ ક્યાં ભોગ લાગ્યા કે એક દિવસ પ્રસામાંથી મુંબઈ કામ હતું એટલે ઘણો વહેલો નીકળ્યો. એટલે મારા જીના દોસ્ત શશીકાન્તને ત્યાં જમવાનો વિચાર મેં રાખ્યો. શશીકાન્તની પત્ની સરલાને પણ હું ઓળખતો હતો. મારા મિત્રની એ દિકરી હતી. અને નાનકડી રમકડાં જેવી હતી, ત્યારથી હું તેને રમકડો. એટલે શશીકાન્તને ત્યાં મહેમાન થવામાં મને કાંઈ સંકાય થાય તેમ ન હતો.

હું શશીકાન્તને ઘેર ગયો ત્યારે એ બહાર ગયો હતો. સરલા મને જોઈ ઘણી ખુશ થઈ. એ મને કાકા કહી સંબોધતી. એને ત્યાં હું જમવાનો છું જાણી એ વધુ ખુશ થઈ અને બોલી કે, “સ્સોઈ તૈયાર છે. હું થાળી ખીરસુ છું. તમે જલદી જમી લ્યો.”

મેં કહ્યું: “જ્યાં સુધી શશીકાન્ત પાછો ન આવે ત્યાં સુધી હું જમવા નહિં જેસું. વરસ છે મહિને મિત્રને ત્યાં આવ્યો અને એને જ ત્યાં એની પહેલાં જમવા જેસી જવું એ અવિનયની પરાકાષ્ટા કહેવાય...”

મારો જવાબ સાંજળી સરલા મારી સામે તાકીને જોઈ રહી. એ કાંઈ મનમાં મુંઝાતી હોય તેમ મને લાગ્યું. પણ તે મારી સાથે દિવ બોલીને વાત કરી શકતી ન હતી, ફરી એ આગ્રહ કરીને બોલી:

“કાંકા ઠીક કહું છું; તમે જલદી જમી લ્યો.”

“અરે પણ શશીકાન્તને આવવા તો દે.”

“એ તો આવશે ગમે ત્યારે. તમે તમારે જમી ક્યોને?”

“ધરના માલિકની ગરહાજરીમાં તેની પહેલાં ખાવું સારું નહીં.”

“તમે ક્યાં પારકા માણસ છો? જુના દોસ્ત અને મારા કાકા છે. તમે જમી લ્યો. એમનું ઠેકાણું નહિ, આવે પણ ખરા અને ન પણ આવે. તમે ભૂખ્યા રહી જશો, અને આવશે તો પણ એની ભેગા જમવામાં લાભ મેળા નહિ રહે.”

સરલાની સંદિગ્ધ વાણી સાલળી શશીકાન્ત વગર ન જમવાનો સાર નિશ્ચય દહતર થતો ગયો. એના પતિના પહેલા એ મને જસાડી ત્યાં જ કેમ આવતુર હતી તે વાત અને તે વખતે સમજાઈ ન હતી.

દોઢ કલાક પછી શશીકાન્ત આવ્યો એ પહેલાં આગલા અંકના હિંચકા ઉપર હું એસી રહ્યો હતો અને સામેની ખુરશી પર એસી સગદાએ અલકમલકની વાતો હસીહસીને મારી સાથે કરી હતી. પણ શશીકાન્ત આરકામાં દાખલ થતાં જ સરલા ખુરશી પરથી ઉભી થઈ ગઈ. સાલે આવી આઠી મોંનો તોખરો ચઢવી એકાકમાં ચાલી ગઈ અને શશીકાન્ત પણ હિંચકા ઉપર મારી બાબુમાં બેઠો અને તેણે એક ઉઠો નિશ્વાસ લીધો.

“શશીકાન્ત, જાણે માથા ઉપર દુઃખનો કુંડર તોળાયો હોય એવું ચિંતામગ્ન વદન તારું કેમ છે?”

“દોસ્ત પરણીને હું પસ્તાયો. અમે સ્નેહલગ્ન કર્યાં. પણ મારા સંસારમાં હોળી પ્રગટી ગઈ. સરલાને અને મારે બાળ બાર બાર દિવસથી અખોલા છે. હવે એ મારામાં રસ નથી લેતી. પરણ્યા પહેલાં બસ રોકે આગળ બખ્ખે કલાક સુધી તે મારી પ્રતિક્ષા કરતી હતી. તેને હવે મારી

કેટલા વાતમાં ઉંધું પડે છે. એ મારી સામે મોઢું ચલાવી ફગા કરે છે. અને હું જે કાંઈ કહું તેનાથી ઉંધું જ કાપ કરે છે.”

મારી અને શશીકાન્ત વચ્ચે ઉપલે વાર્તાલાપ ચાલતો હતો. તે બન્ને અંદરના ખંડના દરવાજા આગળ કાન દઈ સરલા બધી વાત સંભળતી હતી. દરમિયાન એક વાત મેં જોઈ હતી કે અંદરના ખંડમાં જતા પહેલાં સરલાએ ઓરડીની બહાર ચાલીમાં બેઠેલા રામને કાંઈ કહી સુચનાઓ આપી દીધી હતી.

અમે હિંચકતા હતા. ત્યાં શશીકાન્તને કાંઈક યાદ આવ્યું અને આરા તરફ જોઈ તેણે પૂછ્યું કે, “ભાઈ તમે દોઢ કલાકથી બેઠા છો. તમારા મિત્રની પુત્રીએ તમને ચા આપ્યો કે નહિ?” આટલું બોલી તેણે જાણીએ પાડી. અંદરના ખંડમાંથી સરલા બહાર આવી. અને તેની આગળ બેઠેલી હથેલી મેં આગળ લઈ જઈ રકાબીનો અભિનય કરી માથું ઘૂંટાવી શશીકાન્તને પૂછ્યું કે “આ તારા મુરખાને ચા આપ્યો કે નહિ?”

જવાબમાં અંદરના ખંડમાં જઈ ચાના બે પ્યાલા લઈ આવી અને હિંચકા આગળ એક નાનકડા લાકડાનું ટેબલ મૂકી શશીકાન્ત તરફ જોઈ પોતાની આંગળી પોતાના લમણામાં લગાડી એવું સુચન કર્યું કે, “તમારા કરતાં મહામાં વધકલ વધારે છે.”

આને ઈન્સાફ અપાયા પછી સરલાએ મેં આગળ આંગળીથી લોબન જમવાનો અભિનય કરી અમને બંનેને ઈશારાથી સમજાવ્યું કે રસોઈ તૈયાર છે. થાળી પીરસી છે.

અમે બંને અંદર જમવા ગયા. ત્યાં પણ મૂકનાટક જ ચાલુ હતું. ઈશારાથી શશીકાન્ત મને ખાદ્યપદાર્થો પીરસવા સરલાને સૂચન કરતો. અને જ્યારે પૂતળાં હોય એમ બંને જણા ઉશ્કેરાટથી જ વાત કરતાં. આ નવા જોડાના આ જાતના વિચિત્ર આલનયથી મને દયા પણ આવતી, તેમજ રમુજ અને આનંદ પણ આવતો. અબોલાને લીધે ઘરનું વાતાવરણ બધું અકુદરતી અને વિચિત્ર લાગતું હતું.

જમીને હું અને શશીકાન્ત ધરની ગહાર નીકળી ગયા, દ્વારમાં મેં તેની જોડે તેના દંપતી જીવન વિષે વાતચીત કરી, મેં કહ્યું. “સરલાને હું ઓળખું છું. તેનો બાપ મારો મિત્ર થાય છે. કુળવંશ અને સંસ્કારી કુટુંબમાં એ ઉછરી છે. એ આડે માર્ગે જાય એવી છે જ નહિ તો પછી તમારા વચ્ચેના વૈમનગ્યનું કારણ શું છે?”

“સરલાના આરિય વિષે તો મને પણ શક નથી.” શશીકાન્તે કહ્યું: “એ સંસ્કારી અને સુશીલ છોકરી છે એ હું પણ જાણું છું, પણ મારા કયા વર્તનથી એને ખોટું લાગે છે એ જ મને સમજાતું નથી મારા સ્વતંત્ર ફેલેટમાં હું એને રાખું છું, લુગડ લત્તા આપું છું, ધરણું આપું છું અને તહેનાતમાં રાખો પણ આપું છું. તેમ હું કશુંય મારમુક કરતો નથી મને દાઈ પણ જાતનું વ્યસન નથી. હું જુગારી નથી. શરબી નથી. હિંદુ ધર્મની નજરે હું આત્શ પતિ છું. છતાંય સરલા મોતો તોખરો ચલાવી કેમ કર્યા કરે છે તેજ મને સમજાતું નથી બાઈ મારા સંસારમાં તો આગ લાગી છે.” ઉઠા નિશ્વાસ નાખી શશીકાન્તે ઉપલા ઉદગાર કહ્યા.

“આગ લાગી હશે તો ખંખો બોલાવશું. તમારા બેડિના જીવનનો ક્લહ મારાથી જોવાતો નથી. સરલા જોડે વાત કરી હું તને ગતાવીશ.”

એ દિવસ રહીને સરલાને એકલો મળ્યો. એના ધણીના કયા દુષ્કૃતિથી તેને માઠું લાગે છે એ પૂછ્યું. સરલાએ પણ આંખમાંથી આવડાં સાંદરવો વરસાવી શશીકાન્તની માફક નિસાસો નાખી ઉદગાર કહ્યા કે “મારા જીવનમાં હોળી પ્રગટી નીકળી, મારો અવતાર એજે ગયો. પ્રેમ લગ્ન છે. મેં એ વખતે કંઈ કંઈ હંચી આશાની ધમારતો આંધી દત્તી તે અધીય જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ. મારો સંસાર કવો ઝેર જેવો થઈ ગયો. હવે તો મને સન્યાસીની થઈ ક્યાંક ચાલી જવાનું મન થાય છે.”

વચમાં જ તેને બોલતી અટકાવીને મેં કહ્યું: “સરલા! મેં તને કાલે તને શશીકાન્ત તરફથી શું કહ્યું છે? તને મારમુક છે? જુગારી કે વ્યસની છે?”

“ખોટું નહિં કહું. કાકા! એમ તો એ પણ પૂરેપૂરાં ગૃહસ્થ છે બહુ સીધી લાઇનના માણસ છે. ૩ બળ્લર અને મારવાડી બળ્લરમાંથી મોઝા આવે એટલું જ બાકી કાંઈ અપરંપર્ય એમનામાં નથી. પણ પરણ્યા પહેલાં એમનામાં જે આવેગ હતો તે લગન પછી ઠંડા પડ્યો છે. એ યંત્રવત બની ગયા છે. હું એમને પ્રુશ કરવા નવી નવી જાતની રસોઇ હાથે બનાવું પણ એ પ્રશંસાનો એક શબ્દ પણ ન કિચારે. એમને રીઝવવા હું નવા નવા કપડાં પહેરું પણ એમનામાં કદા દ્રષ્ટિ જ નથી. અને રાતે મને એમ થાય કે એ બે ઘડી મારી પાસે બેસી થોડી વાતચીત કરે. પણ જમી રહ્યા પછી એ તો સીધા પથારીમાં જઈ પોટીયાની માફક લાંબા સૂઈ ધસધસાટ ઉઠી જાય. મને બધી સગવડો આપે પણ મારા દિલને એળખે નહિં તો મારે એ બધો વૈભવ શું કામનો?”

મને દિવા જેવી એ વાત સમજાઈ ગઈ. માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસથી હું કળી ગયો કે સરલા મોટી થઈ હતી છતાં બાળક અને રમતીયાળ સ્વભાવની હતી. એને રમાડે, રીઝવે અને આવેશથી પ્રેમ કરે એવા પતિની એને જરૂર હતી. સંવનન વખતે શશીકાન્ત વધારે આવેશવાળો હતો. પણ પરણ્યા પછી એ ઠંડા પાણીના માટલાં જેવો બની ગયો હતો. બંને વચ્ચે ઉંચા મન થવાનું એ જ કારણ હતું. શશીકાન્તને વિદ્વાન અંગ્રેજ લેખકોએ લખેલા જાતિય વિજ્ઞાનના કેટલાંક પુસ્તકો આપ્યાં અને શશીકાન્તને સમજાવ્યું કે સ્ત્રી એક તંત્રવાદ છે. બુદ્ધિમાન પતિએ એ તંત્રીવાદ કેમ વગાડવું એ જાણવું જોઈએ. સ્ત્રીઓને દિલ જોઈએ છે. માત્ર દુનિયા સુખસગવડોથી કદીએ રીઝાતી નથી.”

મારી સલાહ શશીકાન્તને ગળે ઉતરી. તેને તેની ભૂલ સમજાઈ. એ ફરી પાછો પરણ્યા પહેલાંનો આશક બની ગયો. સરલાને રમાડી તે તેના દિલનો સ્વામિ બન્યો.

૨૩. કોલેજ કન્યા અને મવાલી

હું એને બાપુ કહીને જ બેઠાવતો એનું બાપુ નામ તો વળેસંગ હતું. મારા ગામના કાઠી દરબારનો એ ફટાયો કુંવર હતો. દરબાર શાણા હોવાથી એણે પોતાના બીજા ફટાયા કુંવરોની માફક વળેસંગને સારી કેળવણી આપી, મુબઈની મેડીકલ કોલેજમાં દાખલ કરાવ્યો હતો. વળેસંગ એ કોલેજના પહેલા વર્ષમાં અભ્યાસ કરતો હતો. મરીન-ફ્રાઇવ પર એક મકાનમાં એક નાનો ફ્લેટ એને મળી ગયો હતો તેમાં એ અને તેના એક બે પટાવાળા રહેતા હતા. તેનું રસોઇપાણીનું કાસ તેનો ખવાસ કરતો હતો.

દરરોજ સાંજે તેના મકાનની સામે આવેલી મરીન ફ્રાઇવની પાળ પર હું જઈને બેસતો અને એ કાઠી યુવાન મુબઈના પોતાના અનુભવો મને કહેતો હતો અને મુબઈના લોકોની કેટલીક રીતસાતોથી એ નવાઈ પણ પ્રાપ્તો હતો. નીચલી વાત એણે પોતે જ મને કહી હતી એના શબ્દોમાળ એ હું રબ્બુ ક્ક રબ્બુ.

“તારા મુબઈના ગુજરાતીઓથી તો તોળા. જરા જરામાં કાયદો ને રીતસર ને ધોરણ ને એવી વાતું બધી આવે. આપણે તો કાઠીભાઈ રહ્યા. એક ઘા ને બે કટકા! પણ મારા પડોશી મારી બાળુના ફ્લેટમાં રહે છેને? તું જોળખજ, પેલા મણિભાઈ. એણે મારું માન્યું નહિ અને યોજાતે ત્રીકણું ક્યું. કાયદો ને વ્યવસ્થા જળવતાં ખરચના ખાડામાં ઉતરી ગયા ને વાતમાં હીંગનોય માલ નહોતો.”

“પણ તું સીધી વાત કરને, શું કહેવા માગે છે?” મેં કહ્યું.

“હું કંઈ તારી આગળ લવારો નથી કરતો. હું જે બોલું છું એમાં હું જે તને કહેવા માગું છું એ વાતજ હાલી આવે છે.”

મુખમાં રહેતો હતો છતાં વજેસંગની લાંબામાંથી હજી કાઠીયાવાડના તળપદ શબ્દો ગયા ન હતા. એ પુરડો કુવાન હતો. છ પુટ ઉંચો, અડીખમ બાધો, પહેળી જાતી અને પલંગના પાયા જેવા મજબૂત હાથ અને ગૌર મોઢા પર કૈસર અને અનવર પાશા માફક એ વાંકડી મુછ રાખતો. ગ્રાંટ મેડીકલ કોલેજના, પચરંગી કામતી તોફાની વિદ્યાર્થીઓની મશ્કરીની પરવા કર્યા વિના રીતસર કોલેજમાં સાફે બાંધી જતો અને પોતાનો કાઠીયાવાડી સુરવાળ અને અચકન તેણે છોડ્યા ન હતા. રાજગાદી તો તેના મોટા લાઇન મળવાની હતી પણ 'રાજબીજ હોવાનું' તેને ગુમાન જરૂર હતું.

તેણે પોતાની વાત આગળ ચલાવી. “જો તે તને હું એમ કહેતો હતો કે મારી બાબતમાં પેલા મોટા ફેલેટમાં મણિભાઈ શેઠ રહે છે ને એને ત્યાં એક દિવસ તારે ગલરાટ ફેલાયો. એની છોકરી કોલેજમાં જાય છે તે ઘેર આવી રહ્યા લાગી. એને જોઈ એની મા રડી. સાંજે મણિભાઈ ઘેર આવ્યા ત્યારે માદિકરીની વાત સાંભળી એ પંજુ ગળગળા થઈ ગયા. એમણે એમની એ કોલેજમાં જતી છોકરી સરયુના મામા ડાહ્યાલાઇને ફોન કર્યો. ડાહ્યાલાઈ વ્યવહારકુશળ ગણાતા હતા. એમણે એમના એક વકિલ મિત્રને ફોનથી બોલાવ્યા અને બધી ચર્ચા કરવા લાગ્યા.”

મારે એ કુટુંબ જોડે સારું છે, ઘરવટ જેવો નાતો છે. એટલે એમને એકબીજાના આવાસમાં છુટથી આવજવ કરી શકીએ છીએ. હું પણ એ બધાની વાતોમાં લાગ લેવા માંડ્યો. દોઢેક કલાક એક બીજાના કાનમાં વાત કર્યા પછી ખરી વાત પ્રકાશમાં આવી કે સરયુબાળા કોલેજમાં જાય છે ત્યારે કાઈ મવાલી તેની મશ્કરી કરે છે એટલે એ ગલરાઈ ગઈ છે.

પેલા વકીલભાઈ સરયુના બાપને સલાહ આપતા હતા કે “રીતસર અને કાયદેસર અને ધોરણસર કામ કરવું જોઈએ. પોલીસ કમીશનર પર હું અરજી લખી મોકલવાનો છું અને થોડા દિવસમાં બધી વ્યવસ્થા થઈ

જશે. દરમ્યાન એ મવાલી કાણ છે તે જાણવા માટે કાર્પ પ્રાઇવેટ હીટેક્ટીવ રોકવાનો મારો વિચાર છે.” એ વકીલ મારા પડોશીને ખરચના ખાતમાં ઉતારતો હતો એ મારાથી સહન ન થયું. મને કાઢ્યે પુછ્યું નહોતું તેમ મેં વચ્ચેમાં ટાપસી પુરી કે “કાઢને લખવાની જરૂર નથી. હું કાલે સરકુને કોલેજમાં મુકી આવીશ અને મવાલી કાણ છે તે જોઈ લઈશ. મશા, આઠા હાથની એકજ અડખોતથી એના ખત્રીસે દાંત કાઢી નાખીશ.”

પણ વકીલ સાહેબને મારી સલાહ રૂચી નહીં. મરચુના મામા પણ એમ. એ. થયેલા. એ જોડ્યા કે “દરબાર, આ કાર્ટિયાનાડ નથી, મુંબઈ છે. આપણે સમાજમાં રહેવું છે. મુંબઈમાં તો કાયદેસર, ધોરણસર અને રીતસર બધું કરવું જોઈએ, વળી તમે કાઢી રહ્યા, લડાયક જાત, અમે વેપારી જાત. અમારાથી બાંધ ચડવાય નહિ. વળી વાત બહુ ચોળાય તો હોકરીના સગવળમાં વધો આવે, એ બધું અમારે વિચાર કરીને કામ કરવાનું રહ્યું.” એમ કહી એ મામાએ તો માફ મોહું તોડી લીધું.

હું કંઈ જોલ્યો નહીં, પણ તમારા મુંબઈના ગુજરાતીઓની આ મનોવૃત્તિ જોઈ મને બહુ નવાઈ લાગી અને આ સંઘ કાશીએ કેમ ખરોચે છે એ જોવાનું મને કુતૂહલ થયું. સરકુને હેરાન કરનાર મવાલી કારિ પકડાય છે એ પ્રશ્નમાં હું પણ રસ લેવા માંગ્યો.

પેલા વકીલ સાહેબની લલામણી કલાલાઈએ જે ખાતગી હીટેક્ટીવ રોક્યો હતો તે ચની રોડના બગીચામાં પડ્યા પાથર્યા રહેતા કાઢ સુસલમાન અને ઘાટીમવાલીના ફોટા લઈ આવ્યો. ઘાટી વરલી પર એક ચાલદાં ગેરકાયદેસર દારૂ ગાળવાનો ધંધો કરતો હતો. જ્યારે પેલો રહીશ આંકરેકની બેટીંગ લેતો હતો અને કમાટીપુરામાં નાનું જુગારખાતું પણ ચલાવતો હતો. હીટેક્ટીવે અદાર વેશ પલટા કરી આ બે જાણની આટલી ખાતમી મેળવી હતી. બંને મવાલી તો હતા જ અને મવાલીપણીમાં ગૌરવ લેતા હતા. પોલીસ પણ તેમને સારી પેઠે જાણતી હતી પોલીસના ફેટલા

સેકશનમાં તેમના કુટલાક મિત્રો પણ હતા. પણ એ રીટકટીવ સાહેબની ખુદી સહેનત દળી દળીને ઢાંકણીમાં બોરવા જેવી થઈ. સરયુએ કોરામાં બોરવા મોઢા બોધ કહ્યું કે “એ બેમાંથી કોઈ નહી.”

સરયુનો મામો, એનો વફીલ મિત્ર અને મણીલાઈએ કરી પાછી મંત્રણા કરી અને “ચોપાટી પરનો બણીતો મવાલી ન હોય તો બીજો કોણ મવાલી સરયુને ચાલો કરતો હોવો બોધએ.” એમ વિચાર કરવા લાગ્યા. વફીલ સાહેબે સરયુના ગાપ સાથે મુંબઈ પોલીસ કમિશનરની મુલાકાત લીધી. એમની ચીડી લઈ જે સેકશનમાં ચોપાટી આવતી હતી તે ગામદેવીના ઇન્સ્પેક્ટર પર લાગવગ લગાડી. ઇન્સ્પેક્ટરે એ યુક્તિ કહી કે સરયુ બ્યારે સવારે કોલેજમાં જાય અને સાંજે પાછી આવે ત્યારે સાદા ચોષાકમાં બે પોલીસના માણસો તેની પાછળ પાછળ જાય અને સરયુના ચાળા કરતો મવાલી દેખાતાં તેને પોલીસ કોર્ટની લાખામાં કહીએ તો “રેડ હેન્ડેડ” પકડી લે. આવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. હું પણ બ્યારે દિવસ એ લોકાની પાછળ પાછળ જતો હતો. લલે મણીલાઈ કે ચલાલાઈ અને તેના વફીલ મિત્રો મને વાયો હતો છતાં મારા પાડોશીની છોકરીને હેરાન કરનાર એ ગુંડો હાથમાં આવે તો એને ઝપેટી નાખવા મારા હાથ સળગતા હતા. આપણે કંઈ કાયદો ને વ્યવસ્થાને ઈન્ધુ ને સમજાવ્યો. ધીંગાણું થાય તો જરા હાથ દેખાડવામાં મજબૂર આવે.

ચારેક દિવસ સુધી તો સરયુ કોલેજમાં ગઈ ને આવી તે વખતે માર્ગમાં કોઈ મવાલી દેખાયો નાહ, પણ પેલા સાદા—કપડાવાળાનું રાજગુલ સરયુ મણીલાઈ પર ચડ્યા કરતું હતું. પણ પાંચમાં દિવસે સરયુએ એ માણસ સામે આંગળી ચીંધી અને પેલા બેઉ બણા ચોપાટીના લેવા કોસીંગ આગળ આવેલા એક ઇરાનીના હોટેલના એલ્લા પર ધસી ગયા અને ત્યાં ઉભેલા એક ઇરાની સુવાનને પકડ્યો. એ ઇરાની સુવાન વીંચીસ વરસની ઉંમરનો હતો. પેલા બેએ તેને પકડ્યા છતાં એક બાબુ

‘મોહું’ અને એક જીજ્ઞાસી આંખથી સરયુ સામે જોઈ મલકાયા કરતો હતો. પકડવા છતાં તેણે આખા પ્રેમ રાખ્યા હતા.

ઝોટલા પર ધાધલ અથેલી જોઈ હોટેલનો મુરાતી માલીક બહાર આવ્યો અને પેલા પોલીસના માણસો પાસેથી યુવાનને શા માટે પકડવામાં આવ્યો છે તે હકીકત જાણી. સરયુ અને પેલા પોલીસના માણસોની ભારે અનન્યતા વચ્ચે હોટેલનો માલીક ખડખડાટ હસવા લાગ્યો અને બોલ્યો કે “આઈ તમારી ભૂલ થાય છે અને પોલીસની પણ ભૂલ થાય છે. આ બહેરામ મારા લગ્ન થાય છે ને મગજનો જરા નબળા છે અને તેની, એક આંખ અને મોહું હલ્યા કરે છે, તેનું કારણ તેને લકના થયેલા છે. મેં ઘણા ઘણા ડોક્ટરોની દવા કરી પણ સારા નથી થતા. એ બિયારાને પોતાના શરીરનું લાન નથી ત્યાં તમારી સામે આંખ શાનો મારે? એ બિયારા ઘણા રાંક માણસ છે. એની આંખ ફરક્યા કરે છે એટલે તો ઝોટલા પર હું તેને આવવા નથી દેતા.”

આ ખુલાસો સાંભળી પોલીસના માણસો ભોંકા પડી ગયા. એ મુરાતી યુવાન બહેરામ બાપડો ખરેખર નબળા મગજનો અને લકવાની અસરવાળો લાગ્યો. છોવટે સરયુએ જ કહ્યું “હવાલદાર ચલો, મેરા મીસ્ટીક હો ગયા થા.”

અને હું પણ મારા હાથની ચળ ઉતારવાની તક ન મળી એનો મેદ કરતો પાછો ફર્યો. પહેલે જ દહાડે મેં તપાસ કરી હોત તો મણીલાઈને આપકાને બસો ચારસોના આઠમાં ન ઉતરવું પડતું હોત. પેલા વકીલ સાહેબ તો મીનીટના હીસાબે પોતાની સલાહની કિંમતના રૂપિયા લેતા હતા. જે વાત છૂપી રાખવી હતી એ અગારા આખા માળામાં આબુઆબુ બધે ફેલાઈ. રોજ કોનફરન્સ થાય ત્યારે ખખર પડ્યા બના કંઈ રહે? આ તમારી મુજરાતીઓની મનોવૃત્તિ. રીતસર અને કાયદેસર બધું કરવું. આના કરતાં અમે કાઠી ગરાસીયા સારા, એક ધા ને એ કટકા!

૨૪. ગુલાબ નો બાપ

એ માણસે મારી જોડે પરાણે પરિચય પાડ્યો હતો. અને મારી અનિચ્છા હોવા છતાં પણ એણે મારી સાથે ગાઢ સંપર્ક સાધ્યો હતો—અલખત લોકલ ટ્રેન પુરતોજ—એ માણસને લોળો કહેવો, વાતુડીયો કહેવો, કે રાંક કહેવો, તે વિષે હું હજી સુધી કશો નિર્ણય કરી શક્યો નથી.

જે વર્ષ પરની વાત છે. મુંબઈ જવા લોકલ ટ્રેન પેકવાં વીલેપારદા સ્ટેશન પર હું ઉભો હતો, તેવામાં ઓચીંતાજ મારી પાસે આવી પ્રશ્ન કર્યો કે:—

‘ગુલાબને તમે જાણો છો કે?’

‘હા, ગુલાબ ઘણી જાતના આવે છે. લાલ ગુલાબ, ગુલાબી ગુલાબ, પીળા ગુલાબ, સફેદ ગુલાબ, એક પારસી નવલકથામાં મેં કાળા ગુલાબની વાત વાંચી હતી, પણ મેં હજી તે જોયું નથી.’

મને ગુલાબના પુલની વાતો કરતો જોઈ એ પીઠ ઉમરનો લાખે સોટા જોવા માણસ હસી પડ્યો. તેના મોઢા પર નિખાલસતા તરવરતી હતી.

‘હી. હી હી. હી કકરીલાઈ, તમે તો ગુલાબના પુલની વાત લાવ્યા, પણ હું તો મારા ગુલાબની વાત કરું છું.’

‘તમારે ત્યાં જગીચો છો? તમે ગુલાબના છાં લાવ્યા છો?’ મેં સામો પ્રશ્ન ફેંક્યો.

‘અરે લાખશાળ હું તો લાડે રહું છું. ગુલાબ તો મારો છોકરો છે, આ વર્ષે જ મેટ્રીકમાં પડ્યો. ગયે રવીવારે તમે પારલાની શાળામાં લાખણું કરવા ગયા હતા ત્યારે તમારાથી એ દંસ, કદમ જેટલો દુર એકે હતો, અને એકાદસે તમારા સામું જોયો કરતો હતો. ઘેર આવી તમે

કરેલી વાતો કહી અમને સૌને ખુબ હસાવ્યા. શુભાખ કહેનો કે હસાવવામાં તો ફરીભાઈ અવલ નંખરમા છે.’

મારી પ્રશંસા સાંભળી હું જરા ખુશ થયો અને, ‘બાપ તેવા બેટા અને વડા તેવા ટેટા’ એ કહેવત બૂલી જઈ લખુસ ભોળા માણસનો ફરજદ એના જેવો જ લાંબડાંગ હોવો જોઈએ એ પચાસ મનમાંથી ભુંસી નાખી મેં વિનયથી કહ્યું કે:—

‘હા, હા, મને યાદ આવે છે. હા, તમારો શુભાખ મારાથી દસ જ કદમ દુર બેઠો હતો. છોકરો બહુ તેજસ્વી છે, શું એની આંખો ચળકતી હતી! કપાળ પછુ કેવું વિશાળ મુખ્યમુખ્ય હતું? અને ખોટું ન લગાડશે, પછુ વાન તમારા કરતાં ઉંચો હતો.’

મેં તો તદ્દન નાણીયું ફેંક્યું હતું, પણ હકીકત સાચી નીકળી. શુભાખના પિતા ફરી ખી ખી ખી ખી ફરી હસ્યા અને બોલ્યા કે ‘શુભાખ મારો પહેલો છોકરો છે. એની મા પર ઉતર્યો છે, અને મારા ધરમાં ગોઠાવરી છે ને એ જીવાનીમાં રૂપ રૂપના અંગાર જેવી હતી, પછી ખીજી છોકરી થઈ, તે મારા વાનની છે. નામ કંચન પાડ્યું છે, પણ ક્યામળા છે.’

પોતાના ખીજા ક્યા સગાની મારા આગળ ઓળખાણ આપશે, તેનો પ્રાર્થના મને પડ્યો. પણ ત્યાં દ્રેન આવી જતાં હું જરા આગલા એક ડબ્બામાં જઈ ચઢી બેઠો, ત્યાં મારા ભાઈ ખીજવાટ અને અન્નપ્રાશની વચ્ચે શુભાખનો એ પિતા જેને મેં કદી જોયો નહોતો એ સારાજ ડબ્બામાં આવી મારી સામેની બેઠક પર જ ખડકાયો અને પાછો મારી સાથે વાંતે વળગ્યો.

‘ફરીભાઈ, શુભાખનું શું કરવું?’ એ માણસે મને પૂછ્યું.

‘એને લાલવા દો’ મેં જવાબ આપ્યો.

‘નહિ, ફરીભાઈ, તમારી સલાહ મારું છું. મેટ્રીક થયા પછી શુભાખને કંઈ લાઈન લેવાવવી?’

‘હું તો સલાહ આપું કે તેને બી. એ. થવા દો.’

‘અરે, બી. એ. તો ચોમાસાની માખીઓ માફક બહુ ઉભરાઈ ગયા છે. તમે ખારીમાંથી કાંકરો ફેંકો અને જરૂર કાઈ બી. એ. ના માથા પર તે પડે.’

‘ત્યારે એલ. એલ. બી. થવા ઈ તેને વફીલોત કરવા દેવો. તમારે નાણાની ટંકશાળ પકડો.’

‘અરે વફીલો પણ બહુ ઉભરાઈ ગયા છે. ધણા તો કોટ પાટલુનનો ખર્ચ કાઢવા પુરતું ચ કમાતા નથી. જેનું નામ થઈ ગયું હોય તેમને બી કુળાં છે બાકી તો માંડ ૧૦ ટકા મહિને ૨૦૦ ઉપર કમાતા હશે? જોતરરી મેજસ્ટ્રેટની કોર્ટો આગળ આઠ આઠ આના અને રૂપિયા માટે કોઈના તરફથી ઉભા રહેતાં મેં વફીલોને જોયાં છે. એટલામાં ધરની શોકલાઈ આવશે. એવો હિસાબ ગણી ધણા વફીલો સવારના પહોરમાં અનાડી મેજસ્ટ્રેટોની કોર્ટના દ્વાર આગળ આથક્યા કરે છે.’

‘ઠીક ત્યારે, ગુલાબને ઘાકતર બનાવીએ તો કેમ?’

‘નહિ ફકીરભાઈ, ઘાકતરો એ ધણા માખમાર આવે છે, અને પછી એ ભણતર મોંઘુ બહુ.’

‘ત્યારે ઇજનેરની લાઇનમાં નાજો.’

‘હા, એ વાત વિચારવા જેવી ખરી.’

‘તેને બી. કામ બનાવો અથવા ખેતીવાડીની તાલીમ આપો, તોય ગમે ત્યાં રોટલો રળી ખાશે.’

‘વાર, પણ વડીલ હું તમને એમ પુછું કે ગુલાબની વલણ કઈ તરફ છે? એને શેમાં રસ છે?’

‘ગુલાબને બંધી વાતમાં રસ છે. પાંના રમવાનો રસ છે, ક્રીકેટનો શોખ છે, તરવા પણ જાય છે, અને સીનેમાં તો દર રવિવારે તે જાય છે, એને તો સીનેમાના એક્ટર થવું છે, પણ હું ના પાડું છું.’

‘ગુલાબ રૂપાળો હોય, કદાવર હોય અને અલિનચક્રાંતી તૈનમાં કુદરતી શકિત હોય, તો જરૂર તમે તેને એ લાઇનમાં જવા દો.’

‘અરે ફફીરલાઇ, શું વાત લાવ્યાં સીનેમાંમાં તો છોકરા બગડી બધ બગડી હું તો એને સ્ટુડીઓનો ઉંબરાય ન ચડવા દઉં.’

‘તો એને બી.ગ્રેડમાં બનાવો, વેપારી લાઇનમાં નાંખો. વેપારી ટ્રેન્યુએટોની અત્યારે ખુબ ખુબ માંગ છે.’

ગુલાબના ખાપાને મારી છેલ્લી સુચના ગમી, અને મારી સલાહથી એમને સંતોષ થયો એથી એ ખોલતા બંધ થયા. તેમની એકદમ લપાઇને એકદમ ધોરવા માંડ્યા. અને મેં છુટકારાનો દસ ખેંચ્યો, અને એમના વાર્તાલાપથી બંધ કરવું પડેલું જાપાલુ વાચન મેં પુનઃ શરૂ કર્યું.

ફરી એક વાર રસ્તામાં મને એ મળ્યા અને એકદમ માહિતી આપી કે “ગુલાબ મેટ્રીકમાં પાસ થાય તો એને માટે કન્યાના પાંચ ઠેકાણેથી માંગા આવ્યાં છે. પણ હું તો અખેલાલની છોકરી લાતુને જ પસંદ કરું છું. અખેલાલે ૨૦૦૦ તો આંકડો આપવા કબુલ્યું છે.”

વાર્તાલાપનો પ્રવાહ લંબાય નહિ એ માટે મેં અખેલાલ, લાતુ અને તે આંકડાના પ્રશ્ન સંબંધમાં જરાય રસ ન લીધો, એટલે ગુલાબના ખાપા મોંઘામાં ખીડીતું ઠીંકું પ્રગટાવી જતો રહ્યો.

આ વાતને જો ચાર મહીના થઈ ગયા પછી એ ગુલાબના ખાપા મારાથી દુરને દુર લાગતા અને મેં એમને જણાવ્યું કે મેં એમને માહું લાગે એવું વર્તન કદીયે ચલાવ્યું નહોતું, છતાંય એ મારી નજીક આવતા નહિ. એટલે એક દિવસ મેં તેમને હુંઠી કાઢ્યા અને ગુલાબ વિષે વાત છેડી, એટલે એ ડોસા એકદમ ઉશ્કેરાઈ ગયા અને ખોલ્યા કે “સરકારના પરિક્ષકા હજમ છે, અને લાતુનો ખાપ અખેલાલ કબલ હજમ છે. તેણે ગુલાબ જોડતું સગપણ તોડી નાખ્યું. અને લાતુને પેલા નયુલાઇના ચંદુ વેરે આપી. પરિક્ષકા ગમે તેમ, કહે તેમ વિદ્યાથીઓને

ફેલકરે અને પછી આપડાઓનો અવતાર બગડે. ગુલામ બિચારો - ૨૪-૨૪ કલાક વાંચતો હતો, પણ નાપાસ થયો.”

‘ફરી લણવા મોકલો. સાત સાત વખત નાપાસ થઈને પણ પાસ થનારા માણસો પડ્યા છે.’

‘હવે ગુલામને વધુ લણાવવાની આપણી ત્રેવડ નથી, હું તો હવે રીટાયર થવા માગું છું. રહેવેમાં મારા ખાતામાં જ એને કલાક તરીકે એસાડી દીધો છે. નસીબ હશે તો આગળ વધી મોટો અમલદાર થશે, અને આવડત હશે તો રહેવેના ખાતામાં પુષ્કળ મારી ખાશે. ફરીરલાઈ, મને તો હવે ક્યાંય કાઈ વાતમાં કશોય રસ રહ્યો નથી.’

હું પુત્રની એક જ નિષ્ફળતાથી તેનામાંથી અને જીવનમાંથી રસ છઠ્ઠાવી નાખનાર એ ત્રિચિત્ર આપને અજળ કુતુહલતાથી જોઈ રહ્યો. હું પણ કેવો કે ગુલામના આપનું નામ યે જાણતો નથી.

૨૫. હુકમ આપાનો : રાજ સનકાનું

એક દિવસે સવારમાં હું જાપા વાંચતો એકો હતો. હૈદરાબાદમાં હિંદી સૈન્ય દાખલ થયું અને લેફ્ટનન્ટલ ઓધરી હૈદરાબાદ સ્ટેટના લસ્કરી ગવર્નર નીમાયા એ ખીના જાપાઓમાં હતી.

હું જાપા વાંચીને માંડ પરવાર્યો હતો અને મારા ઘરવાટીને એકાદ કપ ચા ખતાવી નાખવા હુકમ આપવાની જોશીમાં હતો. ત્યાં મારી સામેના મકાનમાં રહેતા મી. પુલયદલાઈ ફટાફટા મારી ઓરડીમાં ધસી આવ્યા અને સીધો પ્રશ્ન પુછ્યો કે ‘હૈદરાબાદમાં કવે હુકમ કોનો ?’

પુલયદલાઈ ગંજીયાની રમતના ભારી શોખીન હતા. સાંજે ઘેર આવી વાળું કરી તરત જ કોઈ પડોશીને ત્યાં પાના દીવવા ગાલી નય અને એમના મકાનના ત્રીજે માળના એક દિવાનખાનામાં તે તેમણે આ પાન સોપારી અને ખીડીનો ખર્ચ પોતાના માથે લઈ રીતસરની એક 'ગંજીખર કલબ' જ સ્થાપી દીધી હતી. એમના પોતાના ધરમાં એ ખીનખીન ગંજીખા રમવા કેમ નહિ બોલાવતા હોય, એ વિષે અને ઘણીવાર વમાસણ થયેલી અને પુલયદલાઈએ ખુલ્લો પણ કરેલો કે પાનાની રમત પ્રત્યે એમના પત્ની પુલકુંવરને ત્રીઠ હતી એટલે પહેલેથી જ ધરમાં ગંજીખા ખીસામાંથી કે કપાટની બહાર તેઓ કાઢતા નહી. કારણ કે કાંટે તેો ઝગડો થાય એટલે જ પડોશીઓને ત્યાં એ રમતનો શોખ પૂરો કરવા ધમો નાખતા. પાનાની રમતના ગાઢ સંપર્કને લીધે એમની ભાષામાં ગંજીખાના પારિલાખીક શબ્દો ઘણી વખત આવી જતા હતા.

કોઈ લીપરડીકથી હોઠ રંગેલી યુવતીને જોઈ પુલયદલાઈ ટકાર કરતા કે 'પેલી જોઈ, લાલ બક્ષમની દુગ્ગી! અથવા કોઈ વિચિત્ર ઘઢીવાળા માણસને જોઈને બોલતા કે 'નરોઈ કાળી બક્ષમના ગુલ્લા જેવો દેખાય છે' અને કોઈ માણસ એમને બહુ ગમી જાય, તેો એના વિષે અભિપ્રાય આપતાં એ બોલતાં કે 'દલાણો તેો હુકમના એકકા જેવો છે. રીઅલ સાગુસ છે. બાજ તેના હાથમાં છે.'

+

*

પુલયદલાઈના પ્રશ્નનો જવાબ મેં જલ્દથી નહીં, પણ હાથથી છાપું તેમના નાક આગળ ધરી વાળ્યો.

છાપાતું મથાણું વાંચીને બોલ્યા કે, 'હૈદરાબાદમાં લેફ જનરલ ચાધરી લશ્કરી ગવર્નર નીમાયા ત્યારે તેનો અર્થ એ કે હૈદરાબાદમાં હુકમ ચાધરીનો હવે બાજ એના જ હાથમાં.'

*

*

જ્યારે ત્યારે પત્તાની લાજનો ઉપયોગ કરવાની એમની ટેવથી હું
 પુલયદલાઈ પર જરા ચીકાયો અને બોલ્યો કે : 'પુલયદલાઈ, તમને બધું
 હુકમ જ દેખાય છે. ગંજીયો અને રમનારાઓએ નક્કી કરેલું હુકમનું
 પાનું જ તમને ચારે કોર દેખાય છે.'

*

*

પોતાના પ્રિય શોખની ટીકા થતી જોઈ પુલયદલાઈ છોડ્યા અને
 બોલ્યા કે 'તારા કરતાં વધારે દિવાળીઓ મેં જોઈ છે. જિવનનો અતુલવ
 મેં ખુબ ખુબ લીધો છે. અને હું તો માનું છું કે આપણું જીવન આપણી
 દુનિયા આપણા ધંધા રાજગાર અને સાહસો બધા ગંજીયાના જેવા જ છે.
 અને તું ગંજીયાના પાનાના હુકમની મશ્કરી કરે છે, પણ દુનિયાના દરેક
 દેશમાં કોઈ પક્ષનો હુકમ ચાલે છે, અથવા કોઈ એક વ્યક્તિનો હુકમ ચાલે
 છે, અથવા કોઈ બે ચાર જણની રાજકીયો હુકમ ચાલે છે. અરે! રાજ્યોમાં
 ચાલતી સરકારો અને તેના હુકમની ક્યાં વાત કરીએ, દરેક સંસ્થામાં દરેક
 ગામમાં, અરે! દરેક મહોલ્લામાં, દરેક માળામાં, અને દરેક કુટુંબમાં
 કોઈ ને કોઈ વ્યક્તિનો હુકમ ચાલ્યા જ કરે છે. હુકમ તો સમાજને, કુટુંબને
 અને વ્યક્તિને તેમજ આખા દેશને નિયમનમાં રાખનાર મધ્યબિન્દુ છે.

મને પુલયદલાઈએ ફેંકેલી વાકધારામાં રસ પડ્યા માંડ્યો. મેં એમને
 જરા ચીઠવવા અને સાથે સાથે જરા વધુ ઉશ્કેરવા સીધો જ પ્રશ્ન
 પુછ્યો કે :—

'વાર પુલયદલાઈ, આપ વહીવટ છો, મુરબ્બી છો, ચારા જેવા
 નાના માણસની બેઅદબી માફ કરજો પણ હું એમ મુજબ છું કે આપના
 ઘરમાં હુકમ કોનો ચાલે છે?'

પૂછને એમાં બેઅદબી શાની? તારી કાકીનો સ્વભાવ તો હું જાણું છું, અને મારો સ્વભાવ પણ સમજે છે. એટલે મારે ત્યાં પહેલેથી પ્રવેશતાંજ છે. આમ છતાં અમો જાંને ધણીધણીયાણીના હુકમના વિરુદ્ધ નોખા નોખા છે. રસોડામાં પાણીયારા આગળ અને બહાર ગેલેરીમાં જવું, વૃક્ષોના કુડાઓ રાખ્યાં છે ત્યાં તારી કાકી પુલકુંવરનું શાસન ચાલે છે. ઉપર જણાવેલા સ્થળોએ તારી કાકી કહે એમ મારે કરવું પડે છે બગીચે દિવાનખાનામાં મારી હિડાળા ખાટ ઉપર હું બેઠો હોઉં અથવા દીવાનખાનાના ખુણામાં મારું લખવાનું ટેબલ અને ચોપડીઓનું ટેબલ ચોલવું છે ત્યાં મારો હુકમ ચાલે છે. દીવાનખાનામાં હિંચકા પર બેઠો હોઉં ત્યારે ચાનો પાલો મોઢો આવે તો તારી કાકીને ધમકાવી નાંખું. અને મારા ટેબલ કે કબાટની ચોપડીઓને એ અડકે તો હું કાઈ આપખુદ સુલતાનની મદદ લેવાનું કરી મુકું.

*

*

‘વાર. કાકા ત્યારે તમારા છોકરાઓની શી હાલત?’ મેં પૂછ્યું ‘એક પ્રજા જેવી. જેવી કાઈ રાજમાં પ્રજાની હોય છે, એવી. છોકરાઓ નાનકે હતા, ત્યારે રસોડામાં એમની માના તાળામાં રહેતા અને દીવાનખાનામાં હું ડાળા કાઢી દબાવી તેમને મુંગા રાખતો. પણ એ છોકરાં છોકરીઓ મોટાં થયાં પછી, જીવાન થયા પછી, મારો કે તારી કાકીનો હુકમ માનતા નહોતા અને અમારા ઘરમાં અરાજકતા આવી ગઈ હતી. ત્યાં મારી મોટી દિકરી શાંતાનો બાબો આવ્યો અને આજે અમારા ઘરમાં બાબાનું રાજ છે. રસોડામાં પુલકુંવરનો, અને દીવાનખાનામાં મારો હુકમ હું સર્વ મેલો છે.’

*

*

કાઈ વખત આ પીવાની તલપ થાય, તો રામાને પ્રાઈમસ પેટલી આ બનાવવા કહું તો સીધો જવાબ આપે કે ધાસલેટ વધારે ગળતું નથી.

ધરતી માણસોથી ત્યા સગડી પર ચાપ છે, અને પ્રાયમસમાં જે ધાસલેટ નાખવામાં આવે છે, તે બાબાતું દુધ ગરમ કરવા ખાસ અનામત રાખવામાં આવે છે એટલે ત્યા પીવી હોય, તો સામેની હોટલમાંથી લાવી આપું, અથવા પોણા કલાક બેસવાના હો તો સગડી પેટાવી તૈયાર કરી આપું. આમ અત્યારે તો આ તારા પુલવંદ ડાકના ઘરમાં તો બાબાતું લાનકડું રાજ છે પણ મારો બેટો એવો ગરો ગરો હસમુખો અને રૂપાળો છે કે ઘરમાં એતું જ રાજ ચાલે છે, એનોજ હુકમ ચાલે છે. દીડારા નવેલું એ નાનકડું છોકરું એક ચક્રે આખા કુટુંબ પર શાસન ચલાવે છે. છતાં અમને કાષ્ટને જરાય એનો હુકમ ખુશાલો નથી, કારણકે પુલના દાઝ જેવો એ બાળક અમને સૌને બહાલો બહાલો લાગે છે.

*

*

આટલું વિવેચન કરી મેલિમાં ખીડીતું ઠીકું મુકી દિવાસળીથી પેટાવી પુલવંદલાઇએ પુશ્યું કે 'હવે કાંઈ વધારે સાંભળવું છે ?'

મેં કહ્યું : 'ના, કાકા, ધરાઈ ગયો. તમને આજે પેટ ભરીને સાંભળી લીધા. પણ જીવનની હરહમેશની વાતોને તમે આવી આકર્ષી રહી રહી કરી શકો છો. એ મેં આજે પહેલીવાર જોયું.'

૨૬. ઉંમરડા ગામની હાઈસ્કૂલના હોલમાં

અમારા ઉંમરડા ગામની લલ્લુભાઈ હાઈસ્કૂલમાં અંગ્રેજી શિક્ષક હતા. દરેક વસ્તુ પદાર્થ પાઠથી એટલે કે અખતરા કરીને શીખવવાની તેમને આદત હતી. અમારા વિદ્યાર્થીઓની નગરે એ ઘણાંજ સારા શિક્ષક હતા. જ્યારે ગામની બહાર જનતા એમને વિષે જુદોજ અભિપ્રાય બાંધતી હતી, એમના શિક્ષણના પ્રતાપે ગામની લલ્લુભાઈ હાઈસ્કૂલના છટ્ટા ધોરણની પ્રીક્ષાનું પરિણામ હંમેશાં બહુ સારું આવતું. આત્મારામ માસ્તરની ચિવ્વટથી વિજ્ઞાનના વિષયમાં ધ્યાનની બીજી દ્રાઈ પણ હાઈસ્કૂલ કરતાં અમારી હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ ચઢીયાતા બન્યા હતા.

આત્મારામ માસ્તરે જ અમને વર્તમાનપત્રો વાંચતા અને યુદ્ધના સમાચારો કંઈ દૃષ્ટિથી વાંચવા એ સમજાવ્યું હતું. અમને છોકરાઓને નરશીયન મોરચા વિષેના છાપામાં આવતા સમાચારોમાં “સોવિયેટ લશ્કરે કાંચક મોરી, જર્મન લશ્કરનું દબાણ વધ્યું, જર્મનોએ ટેંકા, વિમાનો અને પાયદળો સાથે હુમલો કર્યો. સોવિયેટ સૈન્યે પેલી તોપોનો મારો ચલાવ્યો, પાયદળ લશ્કરને આગળ મુક્યું.” એવા એવા જે વાક્યો આવતા તે યુદ્ધ પરિસ્થિતીનો તાદરશ્ય ખ્યાલ આપવા આત્મારામ માસ્તરે એક દિવસે લલ્લુભાઈ હાઈસ્કૂલના હોલના હોલમાં જે હોલ આખા ગામમાં સાથી મોટામાં મોટો હતો, તેમાં અમારા વર્ગના સાઠ છોકરાઓમાંથી ત્રીસ ત્રીસ છોકરાઓની બે ટોળીઓ પાડી ‘ચીમન નામના છોકરાને સ્ટાલીન બનાવ્યો હતો. અને ચકુ નામના છોકરાને હિટલર બનાવી હોલની બોલપર એકથી લીટીઓ દોરી લશ્કરી વ્યુહરચના કેમ થાય છે તે બતાવવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો.

વર્ગમાં બે ત્રણ દિવસ આગળથી જ આત્મારામ માસ્તરે ‘યુદ્ધની’ અંધી યોજના અમને સમજાવી હતી. માસ્તર સીસોટી-મારે ત્યારે દિ-

અને સ્ટાલીન નક્ષના છોકરાઓએ કાળજના વિમાનો સામેસામાં ફેંકવાના હતાં, એ પછી તોપોના ગોળા વર્ષાવવા કાળજના કુચાઓનો મોરો સામસામે કરવાનો હતો. ત્યાર પછી કોઈ વખત જન્મનોએ તો કોઈ વખત રશીયાનોએ પાંચ પાંચની ટોળીમાં આગળ વધવાનું હતું. આ યુદ્ધમાં ફક્ત પુટપટ્ટી જ રાખવાની હતી પણ કોઈએ કોઈને તાકન ન કરવું એ જાતની ખાસ મુચના માસ્તરે પહેલેથી જ આપી રાખી હતી.

છોકરાઓને નાની નાની ટોળીઓને હોલમાં આગળ વધારી કોઈ ધુરશી કે ટેબલ પર સડી સામા પક્ષ પર કાળજના કુચાઓ ફેંકી જાપામાં લાકાળના તારમાં આવતા સમાચાર “રશીયાનોએ જન્મનોની લાકાળ પર પહોંતી એક ઊંચી જગા હાથ કરી હતી.” એ વાક્યનું રહસ્ય યુદ્ધની નજરે અમતે અમારા માસ્તર-સમજાવવા માગતા હતા. ત્રણ ચાર દિવસ સુધી શાળાનો સમય પુરો થયા પછી ઉપરના હોલમાં લઈ જઈ આત્મારોમ માસ્તર જે શનીવારે બપોર પછી એ યુદ્ધ ગોઠવવાનું હતું તેની વિષે માહિતી આપતા હતા.

એ શનીવારે અમે સૌ છઠ્ઠા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ શાળાના મકાનના ઉપલા હોલમાં ગયા. માસ્તરે જિવ્યારાએ સવારથી વહેલાં આવી આકૃષ્ટા હોલની જમીન પર રશીયન ને જર્મન મોરચા દાખવનારા નકશાઓ ચીતર્યા હતા. અને માસ્તર સીટી માટે ત્યારે પેલા હિટલરે એટલે ચક્રુઓ ચેતાના સૈન્ય સાથે રશીયન સરહદમાં ત્રણસો માઇલ એટલે કે હોલમાંના ત્રણ પુટ જર્મન સરહદમાંથી રશીયન સરહદમાં ઘુસી જવાનું હતું. અને મોઈ કોઈ ઠેકાણે કીવ, મોસ્કો, લેલીનીગ્રાડ એવા રશીયન શહેરો દેખાડતા આકૃષ્ટા મીડાઓ કરવામાં આવ્યા હતા.

બપોરનો ત્રણનો વખત થયો. ચક્રુજનું યાને હિટલરનું જર્મન સૈન્ય હોલની જમણી બાજુ ગોઠવાયું અને ચીમન જે સ્ટેલીન બન્યો હતો તેનું રશીયન સૈન્ય હોલના ડાયા ભાગમાં વેંચાયું હતું. સ્ટેલીનને જરા રશીયન

જેવો લાગે તે માટે વાળવાળી આસ્તાખાન ટોપી પહેરાવવામાં આવી હતી. અને આખા ઉત્તર ગામમાં નાઝીઓના શીરછત્ર લોખંડના (હેલ્મેટ) નેવું કંઈ નહિ મળી શકવાથી તેમ જ અગારા ગામના આગ્રા ખંખાવાળાઓ મુંબઈની માફક એ હેલ્મેટ નહિ પેરતા હોવાથી ચકુડો પોતે જ આત્મારામે ભારતરની સુવંતથી એલ્યુમિનીયમનું તેના માથામાં ફીટ થાય એવું તપેલું પહેરી લાવ્યો હતો.

પાછલા પહોરના ત્રણ વાગ્યા. અને પક્ષે હોલની સામસામી બીંત આગળ પોતાના દંતરો મુક્યા અને હાથમાં ફક્ત પુટપટી લઈ અને ખાળુના સૈન્યોએ સામઆમા મોરચા માંડ્યા. હોલના બાજુના આગળ રેબલ ગેલિવી આત્મારામ ભારતર તેના ઉપર ઉભા થયા. ત્રણ વખત સીસોટી મારીને હિટલર યા ચકુડને એરોચેતો છોડી, તેપના ગાળાઓ છોડી, રશીયન સાધન પર તેના પાયદળ લશ્કરને આગળ વંચવાનો હુકમ કર્યો.

ચકુડની ટોળીમાંથી કાગળના પુષ્કળ વિમાનો સોવિયેટ સરહદમાં આવી પડ્યાં, રશીયન સરહદમાં લાગણ પડ્યું. રશીયન લડાઈમાં અસ્થિતમાં ખન્યું હતું તેમ સ્ટેલીન ચીમનતું સોવિયેટ સૈન્ય ધીમે ધીમે બાજુ હાંચું પણ મોસ્કો આગળ જઈ એ થોભ્યું ત્યાં ચીમનતી ટોળીએ ટકાવ કર્યો. બહુ જ ધીમે ધીમે યુદ્ધનો દેખાવ કરવાની આત્મારામ ભારતરની સન્નવટ વખાણવા લાયક હતી. હિટલર અનેલો ચકુડો આવેશમાં આવી મોઝો, રશીયન સરહદમાં ધસી જઈ એણે ચીમનતી બોચી પર લાફે લગાવ્યો, ચીમને તેને આટી મારી, ચકુડો જમીન દોસ્ત થઈ ગયો.

રશીયન પક્ષવાળાઓ હર્ષમાં આવી નાચવા લાગ્યા હિટલર પક્ષવાળા હિસ્કરોઈ ગયા. અને પોતાના સરદારની નાલેશીનું વેર લેવા જર્મન પક્ષવાળાઓએ બીંત આગળ મુકેલા પોતાના દંતરો લઈ તેમાંથી પાટી પુસ્તકો વગેરે સામા પક્ષ પર ફેંક્યા માંડ્યા. રશીયનો પણ નાઝીઓના આ વર્તવથી મસ્તક પરનો કાચુ ગુમાવી બેઠો તેણે પણ પોતાના બડ બડ પાંચ પુસ્તકો

આર્થવલેની ઝોલજીયા અને એમાયર હીસ્ટરી દળદળ પોથાઓ નાંખીએ તરફ ભારે ઝુનથી ફેંકવા માંડ્યા. ચક્રુડો યા પહોંતર જમીન પરથી ઉભો થયો અને આત્મારામ માસ્તરની આજ્ઞા સુધી પોતાની પાસેની પુટીપટીથી સાંભા પક્ષના રશીયન છોકરાઓને નાક પર, ઝોયી પર, ગાલ પર ત્યાં આવે ત્યાં તડાતડ ફટકા લગાવવા લાગ્યો. રશીયન પક્ષે પણ તેની નકલ કરી અને યુદ્ધના નિર્દોષ રીહસલને બદલે ખરેખર યુદ્ધ હોલમાં જમી થયું.

ટેમલ ઉપર ઉભેલા આત્મારામ માસ્તર “અરે બંધ કરો, લડો નહિ.” એમ છુમો માર્યા કરતા હતા પણ હોલમાં મચી રહેલા જલ્મર શોરબકારમાં એમનો અવાજ દબાઈ ગયો હતો. માસ્તર ટેમલ પરથી નીચે ઉતરે એ પહેલાં હવામાં ઉડતી એક જાડી ચોપડીએ એમના માથા પરનું દક્ષિણી ખોખું ઉડાડી નાંખ્યું. ત્યાં રશીયન બાળુથી ઉડેલા એક શાહીના ખંડીયાએ માસ્તરના એક બાળુના વદન અને બદન બન્નેને રંગી નાખ્યાં. ફટલીક ચોપડીએ બારીઓના કાચોને લાગતા બારીના કાચ તડાતડ તુટવા લાગ્યા.

લડનારા હવે સામસામે ગાલી પ્રદાન પણ ફેંકવા માંડ્યા હતા. શાળાના પટાવાળાઓ ઉપર હોલ આગળ ધસી આવ્યા હતા અને એક પટાવાળો હાઇસ્ક્રુવના પ્રીન્સીપાલ કચ્છાશ કરેલાઈને તેડી લાંબો હતો.

અમારા પ્રીન્સીપાલ કચ્છાશ કરેલાઈ બહુજ દબદબાવાળા મુઠરથ હતો. અને હંમેશાં, વાતચીતમાં હલનચલનમાં પોતાનો પ્રભાવ અને ગૌરવ જરા પણ ન ધવાઈ એવી કાળજી રાખતા હતા. હોલમાં આટલું બધું તોફાન થતું હતું, છતાં મેળાવડાતું પ્રચુખપણું લેવા આવતા હોય એવી દબદબાવાળી ધીમી ચાલથી એ હોલમાં આવ્યા અને “સાઇલેન્ટ પ્લીઝ, નો નોઇસ” એમ એમણે બરાડ મારી પણ છોકરાઓ એમનો અવાજ સાંભળે એ પહેલાં એક જાડી ચોપડી એમના પગના નળાંને વાગતાં એ ધનુષ્યબાણ જેમ વાંકા વળી ગયા ત્યાં બીજી એક ચોપડી એમના માથા

એકે અથડાતા એમનું અમદાવાદી પાઘડું ઉડી ગયું. કચ્છાશંકરભાઈ બધીર મુરખ હોવાથી ચોપડીઓના આકરિમકે આવકારથી પોતાના બદનને ધમેલી વેદનાને વિસારી મુકી—ગળી જઈ કચ્છાશંકર પાગ ટદાર થયા. અને રૂઆબધી ધુમ મારી “છોકરાઓ આ શું છે. આ કુળવણીનું મંદિર છે કે બજારની શાક માર્કેટ છે? ને આત્મારામભાઈ તમે પણ શું કરી રહ્યા છો?”

છોકરાઓ શાંત પડ્યા એ પહેલાં સોવિયેટ સરદાર ગિમને હિટલર ચક્રુ પર ધસી જઈ એના માથા પર એવા તો જોરથી હુમ્તો માર્યો કે ચક્રુએ માથે ઝોઢેલું તપેલું એના માથામા ઘુસી ગયું અને જમીન પર ગપડી પડી અળોટવા માંડ્યો. યુદ્ધનું વાતાવરણ ઓચંતુ કચ્છામાં પલટી ગયું. “તે પક્ષના સૈનિકોએ ચક્રુ પાસે જઈ એના માથામાથી તપેલું કાઢવા પ્રયાસ કરવા માંડ્યા. છ છોકરાઓએ એના પગ પકડી રાખ્યા બીજા છ છોકરાએ માથા પરનું તપેલું પકડી ખેંચવાના પ્રયાસ કર્યા પણ તપેલું નીકળ્યું નહિ, તપેવાની અંદર ચક્રુહાનો દબાયલો અવાજ આવતો હતો, “ઓ મરી ગયો, શુંગળાઈ ગયો, કાઈ તપેલું કાઢો.”

છોકરાઓ ચક્રુના માથામાંથી તપેલું કાઢવા જેમ જેમ પ્રયાસ કરતા હતા, તેમ તેમ ચક્રુહાનું તપેલું છેક હડપચી સુધી શીટ થયું હોવાથી વધુ વેદના થતી હતી. ચક્રુહાની હાલત જોઈ પ્રીન્સીપાલ કચ્છાશંકર પોતાને રૂઆબ ભૂલી જઈ ચક્રુહાની પાસે આવ્યા અને એક છોકરા જે સાયકલ ટાયરમાં હવા ભરવાનો પંપ લઈ આવ્યો હતો, તેને ટપલો માગી કપડા આપી કાઈ સોની કે કલધવાળાને ત્યાંથી નાનકડી ધમણ લઈ આવવા પાછો દોડાવ્યો અને ધમણ આવતા કચ્છાશંકરભાઈ પોતે જ તપેવાની અંદર હવાનો પ્રવાહ ધમણથી રેડી રહ્યા હતા. ત્યાં ચક્રુહા પડ્યો કે તરત જ બહાર દોડી ગયેલા આત્માગમ મારતર દુરની એક શેરીમાંથી એક કંસારાને બોલાવી લાવ્યા અને કંસારાએ તુર્ત જ પોતાના હથીયાચેથી ચક્રુહાના મોં પરનું તપેલું કાપવાની શરૂઆત કરી. આત્મારામભાઈ હોલમાં

ત્યારે ત્યાં બંધરની માફક આરમાની શાહીથી ચીતરાઈ ગયા હતા. તે જ સ્વરૂપે ગામમાં દોડી જતાં એમની પાછળ લોકો દ્રાવું જે મોટું ટોળું હોલમાં બસી આવ્યું હતું, તેમને હેડ માસ્તરે ધમકાવી પાછું કાઢ્યું. ચક્રાક્રાવું તપેલું નીકળ્યું. સારે લાગ્યે તેને કાંઈ ઇજા થઈ નહોતી—પણ એ જ સ્થિતિથી નીશાળના છોકરાઓ તેને તપેલું કહી ચીકવતા એટલે આખરે કંટાળીને તે બાળુની ગામની સ્કુલમાં ભણવા આવ્યો ગયો.

૨૭. હંસરાજ કાકાની હંસ વૃત્તિ

મારા સ્નેહી હંસરાજલાલ હંસ વૃત્તિનાં હતા, દરેક પ્રસંગમાંથી એ હંમેશા સારું જ તત્વ શોધી કાઢતા. આપણે ત્યાં ચાલતી આવતી કથા છે કે માનસ સરોવરનાં હંસ, દૂધ અને પાણી ભેગાં કર્યાં હોય તો તેમાંથી ખાણી પકવું મૂકીને દૂધ જ પીએ, તેમ હંસરાજલાલ દરેક યુક્તિ અને એસંગતી સારી બાણુ જ લેતા. હંસરાજલાલના પૂરા પરિચયમાં આવ્યા પછી મારા મનમાં ઘણી વખત પ્રશ્ન થતો કે હંસરાજલાલ ખરેખર સાચે સાચી હંસ વૃત્તિનાં હતા કે અંગ્રેજીમાં જે તે Cynic કહે છે એવા નિરાશાવાદી હતા અથવા રમુજ કે ટીપ્પણી હતા? હજી સુધી હંસરાજલાલનું અંતર માનસ હું કશું શક્યો નથી. પણ હકીકત એ છે કે જ્યારે જ્યારે હું તેમની આગળ કાંઈ વીષયની ફરીઆદ કરતો ત્યારે એ વાતની સારી બાણુ જોઈ એ વૃદ્ધ પુરુષ હંમેશાં કંઈક ને કંઈ ખુલાસો કરતો.

૨૬૮. ૨૬૮

એક દીવસ હંસરાજલાલને ફરીઆદ કરી કે “આ રેશનનાં માલમાં ઘણાં માલસોજાં મરી જાય છે.” ત્યારે એમણે તુરંતજ પ્રત્યુત્તર

આખો હતો કે “વસ્તી વધી ગઈ છે. માણસો રેશનનું અનાજ ખાઈ મરી ખુટશે તેટલી ભાકાની જગ્યા ખાલી પડશે, અને તારી ઓરીસના દોસ્ત, ચીમનને બીજે ક્યાંય જગ્યા ન મળવાથી અંધેરીમા એક મોટરનાં તંબેલામાં ધર વસાવવું પડ્યું, એ બાપડાને કાઈ સારા માળામાં સારું એવું દિવાનખાનું કે, હવે અજવાળાવાળી ઓરડી ભાડે મળી શકશે.”

હંસરાજભાઈએ ઉપર પ્રમાણે જવાબ આપવાથી હું વધુ નહીં બોલી શક્યો. પણ થોડા દહાડા પછી મેં એમનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને કહ્યું કે “હંસરાજ કાકા, સરકાર રેશનમાં કેનેડાનાં લાલ ધઉં આપે છે એથી તો લોકોનાં પેટમાં દુઃખે છે.”

“થોડુંક ખાતાં શીખો મિતાહારનો પાઠ શીખો, કેનેડાના ધઉં લોખંડી ધઉં છે. આપણાં હિંદીઓનાં નળળા આંતરડાં તેને પચાવી ન શકે એમાં ધઉંનો વાંક નથી પણ આપણા લોકોની હોજરોમાં અને અકરાતિયાપણાનો વાંક છે. ચાર રોટલી ખાતા હો તો બે ખાવ અને એક ખાતા હો તો ચરધી ખાવ, ધઉંનો વાંક ન કાઢો પણ તમારી પોતાની જાત ઉપર કાણુ મેળવો.”

*

*

કાકા પાસે મેં એક ક્વિસ કરીયાદ કરી કે “કાકા, એક રવિવારે અપેરે મારા એક મિત્રને ત્યાં હું ગયો હતો, અમારે ત્રણ વાગ્યે નાટક જોવા જવું હતું. મારા મિત્ર પત્ની શ્રીમતી સુશક્તિને મેં વિનંતી કરી કહ્યું કે “બહેન ચા મૂકા” ત્યારે એમણે જવાબ આપ્યો કે “રામો ફેરોસીન લેવા બે વાગ્યાનો ગયો છે. તે ચારેક વાગ્યાના સુમારે ફેરોસીન લઈને આવશે પછી હું સગડી પેટાવીશ. કાલસા પણ પીટયા દુકાનવાળાઓ બીના મોકલે છે. એટલે સગડી સળગતા ખાસ્સા મળના બે કલાક જોઈશે. તમે તમારા ભાઈની જોડે નાટક જોઈને પાછા ફરશો ત્યારે તમારું સ્વાગત કરવા ચાહના કપ તૈયાર હશે.”

*

*

“બોલો હંસરાજ કાકા, આ નફ્ટ જૈરીને શું કહેવું? આય લોકોનાં સ્વભાવમાંથી અતિથ્ય સત્કારની ભાવના સદૈવ ભૂંસાઈ ગઈ લાગે છે. આવી જૈરીઓને શું કહેવું? અમારે આ પીધા વગર જ નાટક જોવા જવું પડ્યું. અને અંક પડ્યો ત્યારે ધરાનીની હોટેલનો આશરો લેવો પડ્યો. આ સુશિલાની વર્તણૂક માટે કાકા તમો શું અભિપ્રાય આપો છો?”

મેં આશા રાખી હતી કે મારી આ ફરીઆદમાં તો હંસરાજ કાકા મારી તરફેણમાં સૂર પૂરાવશે પણ ત્યાં તો એ બોલ્યા કે “શ્રીમતી સુશિલાની વર્તણૂક મને યોગ્ય અને વ્યાજબી લાગી છે. તેની હિંમતભરી પ્રમાણિકતા તરફ મને માનયુક્તિ થઈ છે. તેણે પોતાનાં વર્તનમાં મુશ્કેલી અનેક મધ્યમ વર્ગની ગૃહિણીઓની સ્થિતિનો તાદ્રશ અને વાસ્તવિક ચિતાર તમારી આગળ રજુ કર્યો છે અને આ રેશનનાં જમાનામાં એક સામાન્ય આહત 'ચાલા માટે પણ લોકોની હોલત કેવી પરવશ થઈ ગઈ છે. તેનો તમને આગેહુખ ખ્યાલ આપ્યો છે અને સાથે સાથે ધીરજનાં ફળ મીઠાં એ બોધપાઠ તમને લાણાવવાનો એમ આશય રાખ્યો હતો. પણ તમે લોકો ત્રીઝઈ જવાથી એ આશય ફળાશ્રુત થયો નથી. તેને બદલે સુશિલાની મુશ્કેલી સમજીને તમે નાટકમાંથી ઘેર આવ્યા પછી ચાહ પીવાનો કાર્યક્રમ રાખ્યો હોત તો એ ચાહ કેટલો મીઠો લાગત?”

એક વખત હંસરાજ કાકા આગળ મેં ફરીઆદ કરી કે “આજુબાણ નાથાભાઈ, તેમની ધણિઆણી જેકારજહેન અને તેમનાં અર્ધો કાઠે છોકરાને હાથે અને પગે ખસ થઈ પડી છે અને જેકારજહેનને પૂછવાથી તેઓ એમ કહે છે કે “રેશનીંગનાં ઘોઝા પણ ન ખાય એવા જવ ખાવાથી આ બધી મોકાણ થઈ છે.”

આ કિસ્સામાં તો હસરાજ કાકા ટેકા આપશે એમ મને ખાત્રી હતી, પણ ત્યાં તો મારી ભારે અબચખી વચ્ચે આ ફરીઆદનો જવાબ મળ્યો તેમણે શોધી કાઢ્યો. એ બોલ્યા કે “આપણી શેરીમાં એક નવો તાબેજ પાસ થયેલો ડોક્ટર આવ્યો છે એ ખીયારો અત્યાર સુધી માણે મારતો હતો. નાથાભાઈના ઘરનાં માણસોને ત્વચા રોગ થવાથી એની ખીયારાની ધરાકી જમી છે. અને નાથાભાઈ જેવા વસ્તારી માણસોના અરધા ઝૂન જેટલાં કુટુંબો આમ દર અઠવાડીએ માંદા પડે તો ડોક્ટરોનાં દવાખાતા ચાલે. આજે જરૂર કરતાં ડોક્ટરો વધારે બહાર પડે છે, અને લોકો માંદા ન પડે તો એ આપણોતું શું થાય?”

*

કાઈ પણ રીતે હસરાજભાઈ દલીલમાં મને સંતોષ આપે એવી વલણ કદી અખત્યાર કરતા નહી. એક વખત મેં એમને કહ્યું હતું કે “હાઈ પહેલાં તો આપણા શેરીનો મોદી જેને ત્યાં આપણું ખાતું હોય, એ દાણા અને અનાજ સાફસુદ કરી ઘેર મોકલતો, આજે રેશનના દાણા સાફસુદ કરવા માટે ઘરનાં બૈરાંઓને ચાર-ચાર પાંચ-પાંચ કલાક બગાડવા પડે છે.”

*

“બગાડવા પડે છે એમ ન કહે. ખરી રીતે આજના સમયમાં આપણી જહેનોને એટલું કામ મળે છે. અગાઉ કણીઆને ત્યાથી બધું સાફસુદ થઈને આવતું, એટલે બૈરાંઓ સ્વયં સાંજ ચોપાઈ કરી બપોરે નવરાં પ્રકાશતાં. આજુબાજુમાં આકોશી-પાકોશીને ત્યાં જઈ કુચલીઓ કરતાં હતા અને ગામની ચોવટ કરતાં હતા તેને બદલે ધરકામમાં જ રોકાઈ રહે છે. એ તો બહુ સારું થયું છે.”

*

“પણ કાકા ઘી અને દૂધ સારા નથી મળતાં એવું શું કરવું? દુધમાં પાવડરનો ભેગ આવે છે અને ઘીમાં કાણુ બાણુ કેટલોયે ભેગ થતો હશે?”

“આપણી એવીને આપણે ગાયતું કે ભેંસતું દુધ એમને એમ નથી આપતાં—ખાણી નાંખી—નરમ બનાવી બાળકની નાની હોજરીને માફક આવે એવું બનાવીએ છીએ. આપણી હોજરીની ચિંતા કરી લાઇખાઓ પહેલેથી જ દુધ નરમ બનાવી આપણને પુરૂં પાડે છે. અને ઘી ખાવાથી નકામી શરીરમાં ચરબી વધે માણસો જાડા થઈ જાય. એમનામાં પ્રમાણ વધે—કંઈ કાંઈ ન કરી શકે એટલે લોકો સાહસ ન કરી શકે. નિષ્ક્રિય અને નિરચેતન બની જાય એટલે લોકો સાહસ ન કરી શકે. સાહસ ન કરી શકે એટલે સ્વરાજ ન લઈ શકે. આજદિન સુધી સદિઓથી ઘી, લાડવા અને મિષ્ટાન્ન ખાવામાં જ આપણે ભારતવાસીઓએ આપણું લડાયક ખમીર અને આઝાદી ગુમાવ્યાં છે. માટે આજથી આ સત્ર પોકારવા માંડ, “ઘી ખાના હરામ હય !”

*

*

“કાકા, ચુરોપની લડાઈ હવે ક્યારે બંધ થશે. હવે તો કંટાળી ગયા છું”

“અરે. હાલવા દે—પશ્ચિમનાં ગોરાઓ ખુબ લડ્યા જ કરે એમાં જ

જગતની રંગીન પ્રજાને લાલ છે. આપણે તો એમને પાનો ચઢાવ્યા કરતાં જોઈએ અને કહ્યે રાખવું જોઈએ કે “લડ્યે રાખો આપલા—એક પણ નાઝીને છોડતા નહીં”, અને આજ યુધ્ધમાંથી રશીયા અને તેના મિત્ર રાજ્યો ખાખડી પડે અથવા વેપાર અને બજારો માટે ધ્વંસાઈ અને અમેરીકા આથડી પડે તો આપણે હીંદીઓએ તો ઘરમાં ઘીના દીવાં કરવા જોઈએ અને ખુશાલીમાં આવી ઘેર સત્યનારાયણની કથા કરાવવી જોઈએ. ખાડી હીસ્સો આપ્યા વગર લોહી રેડ્યા વગર, હિંદ કુવી રીતે સ્વાવલંબી બની શકે એ માર્ગ તો ગાંધીજીએ પહેલેથી જ બતાવ્યો છે.”

હંસરાજ કાકાની એ અડગ અને અણુનમ, નીરક્ષક દષ્ટિ જોઈ હું એમના મિબળ, સ્વભાવ અને હિંમત પર આકર્ષિત થાઉં છું.

૨૮. અમથાલાઈનો આધ્યાત્મિકવાદ

મહેરા પાડોશી અમથાલાઈ એચિંતા આધ્યામિકવાદી બની ગયા. સ્વયં જંગલમાંથી હિંદી સુક્ષ્મ ભૂમિકામાં વિહાર કરવા લાગ્યા. સામાન્ય માનવવ્યવહારમાંથી ખસી જઈ એકાંત જીવન ગાળવા લાગ્યા. એકાંત એટલે નગરનો ત્યાગ કરી એ કાંઈ પર્વતની ગુફામાં જઈ નહેતા રહ્યા; શહેર છોડી તેમણે વનનો વાસો નેહોતો કર્યો. એકાંત એ અર્થમાં કે સાંજે ઘેર આવી અમારા પાડોશી લલ્લુભાઈને ત્યાં એ પત્ની રમવા જતા હતા ને દર રવીવારે અંમને પોતાને ત્યાં પાછલા પોહરે મ્હા પીવા બોલાવતા હતા. એ બધું એમણે છોડી દીધું હતું. અને જીવનનો આખો ક્રમ એમણે બદલાવી નાખ્યો હતો.

આમ તો શેરખજારમાં એક મોટા દલાલને ત્યાં એ કામ કરતા હતા, એટલે આજીવિકાની ખાતર એમને શેરખજારનું ધમાલીયું જીવન તો ગાળવું પડ્યું હતું. અગાઉ એ ખૂબ બોલકણા અને આખો દિવસ હસતા રમતા રહેતા હતા; પણ છેલ્લા એ ત્રણ મહીનાથી એ હંમેશાં ઘેર આવી એમના ત્રીજા વારના પત્નિ સુરભી આગળ હંમેશાં એ ધર્મગ્રંથનું વાંચન કરતા અને સુરભીને પણ નવલકથાઓનો ને બીજી ચોપડીઓ વંચાવવાનું બંધ કરી, શ્રીમદ્ ભાગવત, રામાયણ અને ગીતાના વાંચનમાં એમને પરાની દીધા હતા.

આત્યાર સુધી લકિતના જે જીવન મ્હેં વાંચ્યા હતા તેમાં એકલા પુરુષને જ લકિતમાર્ગ તરફ વળેલો જાણ્યો હતો, નરસિંહ મહેતાના પત્નિ કુંવરબાઈના માતૃશ્રીનું અવસાન થતાં નરસિંહ મહેતા બોલ્યા હતા : “લલુ” યયુ લાંગી જન્મળ, સુખે લલુશું શ્રી. ગોપાલ.” એ બતાવે છે કે, હંમેશાં પુરુષો એકલા જ લકિતમાર્ગ તરફ વળે છે અને-લલે ભાવિક

એવા લોકોને પૂજે, તેમના નામની ફેરીઓ ઉભી કરે, એમાં તેમની પ્રતિમા પધરાવે; પરંતુ લોકોની હયાતી દરમિયાન એમની લાયકાઓને એમની કિંમત હોતી નથી.

મહારાષ્ટ્રના સંત તુકારામને પણ એમની સ્ત્રી એળખી શક્યા નહોતાં, જ્યારે અમથાભાઈ અને એમના પતિનું સુરભિને—અને તે લલિતમર્ગમાં પ્રવેશલાં જોઈ મહત્તે ખુબ ખુબ નવાઈ લાગી હતી અને અને લાગ્યું હતું કે હિંદના લોકોના ચરિત્રોમાં અને એનાં બનાવ બનશે અને એક સાથે એક દંપતિ—ધણીધણીયાણી અને લોકતરીકે ગુજરાતમાં નામના મેળવશે.

અમથાભાઈનું માનસ પરિવર્તન કેમ થયું તે કંઈ મહેતે સમજાયું નહિ. જે કદી સાધુ સંતોના સમાગમ કરતા નહોતા તેમ કદી જાત્રાએ ગયા નહોતા, એમને આગલી બંને પતિનો હયાત હતી એ વખતે તો અમથાભાઈ શેર બજારમાં સાફ કમાવનારા, અન્ય યુવાનોની જેમ નાટક સીનેમાના શોખીન, કલાવંતિઓના શોખીન, સંગીતના શોખીન, અને અતિ રસિક હતા. પરંતુ ત્રીજી વાર શ્રીમતિ સુરભી સાથે લગ્ન કર્યા પછી એક-એ વર્ષ સુધી તો સુરભીને નાટક સીનેમામાં લઈ જવામાં અને ફરવાહરવામાંથી પરવારતા નહિ. સુરભી પણ અમથાભાઈના આગલા જન્મના પ્રણયથી અત્યંત સ્વરૂપવાન હતી, ધરરખ્યુ હતી, શાણી અને સ્વભાવની રાંક હતી—અને એમને ત્યાં અગાઉ દર રવીવારે જે દાયરો જામતો તેમાં સુરભી લાભીના હાથની મ્હા પીવાનું પ્રલોભન તે દાયરાના દરેક સભ્યને સઉથી વધુ જોરદાર હતું. અને સુરભી અને અમથાભાઈ પણ વાર તહેવાર સાથે જ આડોશી-પાંડોશીને ત્યાં ડુંગયા કરતા હતા.

ત્રીજી વારના લગ્ન થયા પછી ત્રણ ચાર વરસ પીતી જતા આવ્યા અને અમથાભાઈના સ્વભાવમાં એટલી પરિવર્તન થઈ ગયું, અને એ પોતે ધર્મ માર્ગે ઉતરી પ્રજા અને સાથે સુરભીને પળ વાળ્યા.

સુરભીખેનને અમથાલાઈ ધર્મી બની ગયા પછી આક્રીંતું હીસ્ટરીયાતું દર્દ ઉપડ્યું, અમથાલાઈએ ઘણા ઘણા ડોક્ટરો, હકીમો અને વૈદ્યોની દવા કરી, પણ એ દર્દ મટ્યું નહીં.

અભુલજનથી જ અને ધર્મ જ્ઞાનથી જ સુરભીખેનના શરીરમાંથી રોગ જશે એમ ધારી અમથાલાઈ રોગ એમની પાસે લાગવતપુરાણ વાંચતા હતા. એમના મિત્રોમાં મને એકલાને જ એમના ઘરમાં લખલ થવાનો અધિકાર હતો. બીજા ઓળખીતાઓ ને જુના, મિત્રોને અમથાલાઈ પોતાને ત્યાં આવવાનું ઉત્તેજન આપતા નહિ, એટલે જ એમના પીછાનવાળાઓમાં અમથાલાઈએ એકાંતવાસ સેવવા માંડ્યો છે એ વાત ઉડી હતી.

એક દિવસે ખુબ ખુબ કંટાળીને અમથાલાઈએ ગમે એટલી રી પડે પણ ડાઈ સારા નામીયા ડોક્ટરને સુરભીખેનને જોવા લઈ આવવા મહેને કર્યું. હીસ્ટરીયાના દર્દથી અને ધર્મધ્યાનમાં વધુ પડતું લક્ષ આપવાથી સુરભીખેનનું સૌન્દર્ય ધીરે ધીરે કરમાતું ને સુકાતું લાગતું હતું. અગાઉ એમના વદન પર જે હાસ્યના પુવારા હોતા અને એમના ધાટીલા બદનમાંથી જે સ્તુતિના કીરણો અગાઉ પુટતા હતા તેને બદલે હમણાં એમનું શરિર નંખાઈ ગયું હતું. ને મોહું નિસ્તેજ બની ગયું હતું.

શ્રીમતિ સુરભિની મહેને દયા આવવાથી ડોક્ટર મનહરલાલ નામના મ્હારા એક ડોક્ટર મિત્રને હું અમથાલાઈના ઘેર લઈ ગયો. ડોક્ટર મનહરલાલ લાંબાના એમ. ડી. હતા, માનસશાસ્ત્રનો એમનો અભ્યાસ ઘણો ઉડો હતો. એક રવીવારે અમે અમથાલાઈના ઘરે ગયા. તે વખતે અમથાલાઈ એકા એકા લજ્જન કરતા હતા ને સુરભીખેન શ્રદ્ધાથી તેનું શ્રવણ કરતા હતા, સુરભીખેનની તખીયત તપાસી એમણે દવા લખી આપી અને મુ'બાહનદ મ્હોટા કમીસ્ટને ત્યાંથી એ લઈ આવવા મહેને

હું ને અમથાભાઈ પરામાં રહેતા હતા ને ડોક્ટર મનહરલાલને સ્ટેશને મુકવા હું ગયો ને સુરભીબહેન માટે દવા લેવાની હોવાથી હું પણ તેમની સાથે ટ્રેનમાં મુખાઈ જવા ચઢી બેઠો.

ડબ્બામાં બેસતાં જ મનહરલાલે મ્હારી સલામ બોલેને કહ્યું: “સુરભી બહેનને સાઈ થઈ જશે. પણ ખરી દવા તો ત્હારા દોસ્તની કરવાની જરૂર છે.”

“પણ અમથાભાઈ તો ભગત છે ને?” મ્હેં કહ્યું. “એનાં નામમાંયે રાગ દેખાતો નથી.”

“અરે, મ્હોટામાં મ્હોટો રાગ છે, તને શું ખબર પડે? એ કંઈ ખરો ભગત નથી? ભગતડાપણનો ઢોંગ કરે છે. ભકતો તો વીર નર હોય, સ્વાનંદી હોય, પરમાનંદમાં મસ્ત હોય, અમથાભાઈના ચહેરા પર તો ડાઘળી (ડરી) ગયેલા માણસની છાપ છે.”

“પણ એને છે શું?” મ્હેં પુછ્યું.

“એ હું પછી તને કહીશ. એને તું મ્હારી એંબરમાં મોકલજે.”

“પણ એને શું દરદ છે, ડોક્ટર સાહેબ?”

“તું પણ ઘણો વીકલો માણસ લાગે છે. અત્યારે વાત નહીં. આ વાંદરા સ્ટેશન આવ્યું. મ્હારે અહીં જોકે મારા મીત્રને મળવા જવું છે. હું અહીં જ ઉતરી જઈશ. તારા અમથાને ‘ચાક્રતિ’ ખવરાવવાની જરૂર છે. અસ, વધુ ન પૂછતો.” એમ કહી ડોક્ટર ટ્રેનમાંથી ઉતરી ગયા.

૨૬. ઘર ઘરની કુરિયાદ : ઘાટી

જાણી જાણીયામાં એક સળામાં એક મિત્રને હું મળવા ગયો હતો. મિત્ર બજારમાં કંઈક કામે ગયો હતો. મિત્ર પત્નીએ મને માનદ્વેષે સાંભળ્યો અને મારે માટે વધુ મુશ્કેલી આ તૈયાર થયા, એ તેને કહ્યું. આખો મિત્ર પત્નીએ મ્હાની તપેલી અને ખાલા-રકાળી ચોરડીમાં નજર પોતે બાંધી રાખે કરી નાખતા મને જરા નવાઈ લાગી. કારણ કે અમારે ત્યાં છુટક ઘાટી હતો એ મને એક આગલી મુલાકાત પરથી યાદ હતું.

મિત્ર પત્ની કંઈક અજાણેલી અને ગભરાયેલી લાગતી હતી. તેની કાંઈક એવો એ જલ્દી જલ્દી નાહી લેવા કહ્યું હતું. અને રસ ઘડીએ પેસે શુભ માર્ગે, ગુસ્સે થશે, એન બોલ્યા કરતી હતી. કારણ મિત્રનો સ્વભાવ તો હું જાણતો હતો એ કરી ગુસ્સે થાય એવો નહોતો. પણ મના મિત્રના પિતાને હું જાણખતો નહોતો, એટલે મિત્ર પત્નીએ અજાણેલી વર્તણૂક મને લાગ્યું કે એ બાહતો અસરે ગરમ મનુષ્યનો હોય. જોઈએ અને તેના તીખા સ્વભાવથી એ ધડક-ધ્રુજામાં રહેતી હોવી જોઈએ.

આ જાતનો હું વિચાર કરતો હતો ત્યાં તો મારો મિત્ર અને તેની બાઈ અને બહારથી આવ્યા અને એ બને તે પણ પેલી સ્ત્રીએ જલ્દી જલ્દી નાહી નાખતા અને લુગડા કાઢી આપવા આગ્રહ કર્યો, ત્યારે એ બાઈએ અજાણજાણું કારણ શું હતું, તેની મને ખબર પડી.

માણના માલાતા શ્રીમાન રામા યાને છુટા ઘાટીથી એ બાઈ મહારાઈ ગઈ હતી. મુખ્યના મધ્યમ વર્ગના અને ખાત કરીને નીચલા સ્તરના વર્ગના શુભરાત્રીઓ પર અને ખાસ કરીને શુભરાત્રી મહિલાઓ પર, આજકાલ છુટક રામાઓ એક પેઢી રાજ્ય ચલાવે છે. અગાઉ રામાઓ પોતાની

અને રનાગિરિથી મુખર્ધ આવી ધરકામ મેળવવા માટે આતુર રહેતા હતા. આજે આજાની સહિલાઓને એ નામદારોની ખુશામત કરવી પડે છે.

યુદ્ધ પરિસ્થિતિને અંગે કેટલીક વસ્તુઓના ભાવ ખુબ ખુબ ઉભે છે અને તેમાં કાળાખળાર જમ્યા છે, તેમ કેટલીક વ્યક્તિઓના ખાલ પણ આ યુદ્ધના વર્ષો દરમ્યાન ધણાં ધણાં વધી ગયા છે. મજાકે એક રૂપીએ કે એ રૂપીએ છુટક ધાટીઓ ઠામ-વાસણ ધાલે જતા હતા ને મકાનના દાદર હેઠળ નીરતિ ધારતા હતા. આજે ધણાં ધણા કારખાનાઓ નીટળવાથી ધણાં ધાટીઓ કારખાનાઓમાં રોજ પર આવી જાય છે અને તેથી ધરકામ માટે બહુ જોઈ ધાટીઓ મળે છે. કારખાનામાં સાત સાત કે આઠ આઠ કલાક સતત સખત કામ ન કરી શકે, એવા પીઠ ઉંચરના કે વયોવૃદ્ધ ધાટીઓ અજાણી ગરિષ્ઠીઓને માટે ફાગલ પુરાંતમાં મળે છે અને આવ્યા ધરકા ધાટીઓની સંખ્યા પ્રમાણમાં થોડી અને કોઈ મોટી ચાલ કે માળામાં જોગીઓની સંખ્યા વધારે એટલે આ રામાઓ ફાવે તેવા રૂઆળ ખુજરાતી ગરિષ્ઠીઓ પ્રથે દરે છે.

કોઈ માનવંતા મહેમાનની જે કાળજીથી સરભરા કરવી પડે, તેવી સરભરા આજાની માતુનીઓને આજે રામાઓની કરવી પડે છે. ધણીએ જાહેર મિળજથી બોલતારી, સાસુઓ સામે જાણ્યા લેતારી, સાસુને આખા રાખમાં જુડી લગાડતારી અને સસરા અને જેઠને શુદ્ધ જંતુ સમજતારી ધણીને મિળજ વહુઓ, ધરકામ કરનારા નામદાર રામાઓ આગળ મિથાની ચીઠ્ઠી જેવી થઈ જાય છે. સવારના પહોરમાં ગરમાગરમ ચાએ આલો પોતાના પતિ કે બાળકો પહેલાં પણ દાદર પાસે સુતેલા રામાને બોલાવી તેની આગળ ધરે છે, અને પછી તેને પાન-સોપારી અને બીડીના પૈસા આપે છે. એ શ્રીમાન રામાને હંમેશાં જાણીને જ બોલાવે છે અને દરરોજ એ મોઢીરો મહેમાનો માટે નવી નવી સ્વેદ કરીને તેને માટેના હિસ્સો દરરોજ જુદો રાખે છે. છતાં રામાઓ

આમ્રક રાખે છે, આટલા બગે વાસણ માંજવા માટે તૈયાર થઈ જવાનું જોઈએ, ચોરકસ વખતે ધરના માણસોએ—બધાએ—પાણી જ લેવું જોઈએ. અને કપડાં રામો નળ પર નજ ધોઈ લાવે, પણ સાથુ લગાડનાં બંધાયેલો નથી. મૃદિણીઓએ લુગડા ગરમ પાણીમાં બેળી તેને સાદું લગાડી તૈયાર રાખવા જોઈએ બહાર બજારમાંથી કંઈ લાવવા મંદિ રામો બંધાયેલો નથી. કાઠ વખતે વળી એની કૃપા થાય તો તીચે નર્મ દ્વી—દુષ્ લઈ આવે બાકી બીજું કાંઈ પણ કામ કરવા એ બંધાયેલી નથી.

મહિનામાં ખૂશી પડે ત્યારે રામો ખાડો પાડી શકે. એમને રોકનાર બાધઓની તાકાત નથી કે એમને એક બહાર પણ કહે. કંઈ પણ બોલે, તો “હું” કામ છોડીને ચલ્યો બદલ, એવો દમ બરાબર એટલે બાપડી ગુજરાતી બાધઓ હીલી ને દમ થઈ જાય. કામકાજ કાઢી આવ્યા કે કરજની એવી ખૂબસૂ બાધઓ નીડળી નાવે છે, જે કોટો મારી નળ પર પહેાંતું જાય અને ધરકામ આખું પોતે આટોપી, રામાની ગરમ વગર પોતાનું ધર ચલાવે. આની બાધઓને ગમાઓ પણ બોળખી ગયા હોય છે, એટલે એમની સામે મિલ્લન ડરતા નથી. પણ ઘણીખરી ગરવી ગુજરાતમાં એવી નળખા બાધાની આવે છે કે નળ પરથી કાડો લરીને લાવવો હોય તો પેટચુટી ખસી જાય અને લુગડાને ઘેર સાગતાં ખાદ્ય દુઃખવા આવે.

ગુજરાતમાં સકલ થાય અને ખોટી વાળુકાઈ અને સોડાની મનોદશાને ત્યાગી સ્વાવલંબી બનતા શીખે તો જ માણસ આ મિલ્લન ગમાઓના ત્રાસથી એ બચી શકે.

34016

